

AMEA
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

AKİF MUSAYEV,
AYGÜN MUSAYEVA,
YAŞAR MƏMMƏDOV

GƏLİR VERGİSİ

Bakı – 2019

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU**

**AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 10 may 2019-cu il
tarixli iclaslarının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur.**

AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., prof.

Akif Musayev

i.f.d. Aygün Musayeva

i.f.d., dos. Yaşar Məmmədov

Gəlir vergisi

Bakı - 2020

Rəyçilər:

Vahid Novruzov Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri,
i.e.d., professor

Müşviq Atakişiyev i.e.d., professor

Elmi redaktor: i.f.d., dos. Əlövsət Əliyev

i.e.d.,prof. AMEA-nın müxbir üzvü Akif Musayev, i.f.d. Aygün
Musayeva, i.f.d.,dos. Yaşar Məmmədov. Gəlir vergisi. Monoqrafiya.
Bakı, “ELM və BİLİK” nəşriyyatı – 2020, 176 səh.

Monoqrafiyada gəlir vergisinin nəzəri əsasları, səciyyəvi xüsusiyyətləri, fiskal siyasətdə, iqtisadiyyatda formalaşan gəlirin bölüşdürülməsində oynadığı rol, gəlir vergisinin istehlak vergisi ilə müqayisəsi, gəlir vergisinə cəlb olunan gəlirin formalaşma mənbələri araşdırılmış və xüsusi yanaşma ilə sistemləşdirilmişdir. Gəlir vergisindən azadolmalar sistemi qüvvədə olma müddətinə, əhatə dairəsinə, subyektinə, məqsədinə, xarakterinə, digər xüsusiyyətlərinə görə təsnifləşdirilmişdir. Monoqrafiyada gəlir vergisinin proqnozlaşdırma metodologiyasına, ekonometrik və optimallaşdırma modellərinə, gəlir vergisinin marjinal və effektiv dərəcələrinə və bu sahədə beynəlxalq təcrübəyə geniş yer verilmişdir. Monoqrafiya vergi sahəsində çalışan mütəxəssislər, vergi ixtisası üzrə təhsil alan tələbə və magistrələr və elmi işçilər üçün faydalı mənbə rolunu oynaya bilər.

DOI <https://doi.org/10.36719/0824/2025>

ISBN-978-9952-8379-4-0

“ELM və BİLİK” nəşriyyatı – 2020

Müəlliflərdən

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi vergi sisteminin tərkib elementi olmaqla, həm ölkənin rezidenti olan fiziki şəxslərin, həm də qeyri-rezident fiziki şəxslərin bu ölkədə əldə etdikləri gəlirlərdən tutulan vergidir. Bu verginin elastik olması, onun iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə həssaslığı ilə müəyyən olunur. Gəlirin istehlaka təsiri olduğuna görə gəlir vergisinə hökumətin ümumi gəlirlər portfelinin əlavə aləti kimi və ƏDV-ni tamamlayan vergi kimi də baxırlar. Gəlir vergisi ümumi vergi sistemində proqressivlik elementi verir və bu, cəmiyyət üçün vergilərin daha münasib olması, gəlirlərin yenidən bölgüsü imkanını təmin edir. Eyni zamanda, digər vergilərlə müqayisədə gəlir vergisinin vergitutma obyektı daha konkret, buna görə də onun tətbiqi daha dəqiqdir. Bu verginin tam məbləğdə və vaxtında ödənilməsinə nəzarət edilməsi digər vergilərlə müqayisədə daha asandır və ondan yayınma halları daha mürəkkəbdir.

İqtisadiyyatın keçid dövrünün ilk mərhələlərində gəlir vergisi vergi daxilolmalarının o qədər də vacib mənbəyi hesab edilmir. Bu dövrdə iqtisadiyyat yeni şərtlərə uyğunlaşır və bu səbəbdən iqtisadi artıma nail olunana qədər əhalinin adam başına düşən gəlir məbləği yüksək olmur. Keçid dövrü üçün gəlir vergisi üzrə daxilolmaların məbləği büdcə gəlirlərinin elastik mənbəyi hesab edildiyinə görə iqtisadi artım tempi bərpa edilənədək o, azalmağa meyilli olur və zaman keçdikcə həmin artım tempindən asılı olaraq artmağa başlayır. Bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, keçid dövründə yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yeni qaydalara, o cümlədən gəlirin hər bir növünün ayrılıqda vergiyə cəlb edilməsi təcrübəsinə uyğunlaşmaq üçün dövlətə müəyyən müddət lazım olduğu kimi, gəlir vergisinin düzgün və tam məbləğdə ödənilməsinin bir vətəndaşlıq borcu olmasının əhali tərəfindən başa düşülməsi üçün də müvafiq zamana ehtiyac olur. Həmin dövrdə vergi intizamına əmələtmə səviyyəsinin aşağı olmasının əsas səbəblərindən biri bu faktla bağlıdır.

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə, iqtisadi artım tempi yüksəldikcə gəlir vergisi ödəyicilərinin sayının artması müşahidə olunur. Real gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsi səviyyəsinin artmasına bu verginin tətbiqi qaydalarının sadələşdirilməsi və gəlirin vergiyə cəlb edilməyən məbləğinin düzgün əsaslandırılması hesabına nail olmaq mümkündür. Eyni zamanda müxtəlif dərəcə ilə vergiyə cəlb edilən gəlirlərin inflyasiya səviyyəsinə uyğun indeksləşdirilməsi verginin əsasən real gəlir məbləğinə tətbiq edilməsini şərtləndirir və effektiv vergi dərəcəsinin sabit artımını təmin edir. Gəlir vergisinin bu cür sxemi proqressiv vergitutmanın əsas elementidir.

İqtisadi nəzəriyyədə gəlir vergisi məcmu gəlirlərdən vergi kimi təqdim edilir. Təcrübədə isə müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş gəlirlər barədə

vahid bəyannamənin təqdim edilməsi və verginin vahid məbləğdə ödənilməsi xeyli mürəkkəbdir. Müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş gəlirlərin vahid bəyannamədə əks etdirilməsi aktual məsələlərdən biridir. Artıq bu istiqamətdə xeyli işlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, bir çox ölkələrin təcrübəsində muzdlu işlə əlaqədar gəlir vergisinin bu cür gəlirin məbləğindən asılı olaraq bir neçə dərəcə ilə tutulması bir bəyannamədə, digər gəlirlərə görə - faiz gəliri, dividend gəliri, sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlərə görə - verginin tutulması isə həmin bəyannaməyə əlavədə qeyd olunur. Bu metod fərdin məcmu gəlirləri barədə vahid bəyannamə formasına keçidi qismən təmin edir.

Gəlir vergisinin tətbiqinin sadələşdirilməsi eyni zamanda konseptual və təcrübi çətinliklər yarada bilər. Bu cür çətinliklərdən biri – işçinin aldığı əməkhaqqı və ona əlavə gəlir məbləğlərinin məcmu şəkildə müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Qayda üzrə işəgötürən tərəfindən ödənilən bu cür əlavələr əməkhaqqının bir hissəsi sayılmalı və vergiyə cəlb edilməlidir. Bu cür əlavə məbləğlərin müəyyən edilməsi və hesablanması isə mürəkkəbdir. Ümumiyyətlə, bu işin mürəkkəb və çətin olması göstəricisi həmin əməkhaqqı və ona əlavələri ödəyən və alan tərəflərin bundan faydalanması səviyyəsindən asılıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, əməkhaqqı və ona əlavələrə tətbiq edilən vergi dərəcələri və hesablanan sosial ayırımların məbləğləri nə qədər böyük xüsusi çəkiyə malik olarsa, işə götürən və işçi gəlir məbləğlərinin azaldılması fürsətini imkan düşdükcə əldən buraxmayacaqlar. Bu cür gəlirin ölkə xaricində əldə edilməsi halında isə onun rəsmi inzibatçılıq münasibətləri baxımından müəyyən edilməsində belə çətinliklərin mövcud olması qaçılmazdır. Odur ki, faydalılıq göstəricisinin araşdırılması və nəzarət olunması kifayət qədər mürəkkəbdir.

Təcrübə göstərir ki, sadə və şəffaf qaydaların tətbiqi və müddətli ardıcıl tədbirlər planlarının yerinə yetirilməsi vasitəsi ilə bu cür problemlərin həllinə tədricən nail olmaq mümkündür. İqtisadiyyatın davamlı inkişafından və vergi təcrübəsinin artmasından asılı olaraq bu sahədə də müvafiq yenilikləri əldə etmək olar.

Monoqrafiyanın ərsəyə gəlməsində dəyərli məsləhətləri və köməklərinə görə Zaur Quliyevə, Yunis Quliyevə və Şahin Məmmədliyə dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin tarixi və inkişaf mərhələləri

Gəlir vergisinin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, hər hansı digər vergidən daha çox vergi ödəyicisinin ödəmə qabiliyyətinə uyğun gəlir. Bu verginin inkişaf tarixi deməyə əsas verir ki, onun tətbiqi daim zəruri şərtlər ilə bağlı olur:

- Əhali içində geniş təbəqələşmənin gərginliyi, dövlətin gəlirlərinin daha da artırılması ilə üst-üstə düşür və bu proses həm də müxtəlif siniflərin gəlirlərinin büdcəyə səfərbər olunması ilə müşahidə olunur;
- İqtisadi inkişafın sürətlənməsi gəlirlərin artımına səbəb olmaqla yanaşı, vergi siyasətinin də bu baxımdan təşkilini müəyyən edir;
- Gəlir vergisi əhalinin həyat, sosial və maddi rifahının təşkilinə təsir etsə də, onlar bu verginin toplanmasında daha çox iştirak edirlər;
- Gəlir vergisi insanların “vergi mədəniyyəti”ni özündə təcəssüm etdirir və ondan yayınma həm də cəmiyyətin mənəvi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir;
- Gəlir vergisinin toplanma səviyyəsi vergi orqanlarının təşkili və fəaliyyət imkanlarını qiymətləndirməyə əsas verir.

Mənbələr göstərir ki, gəlir vergisinin ilk dəfə tətbiqinə İngiltərədə kral VI Henrix tərəfindən 1449-cu ildə cəhd edilmişdir. Lakin, bu vergi daha çox əhalinin aşağı və aztəminatlı təbəqəsinin mənafeyinə uyğun gəlmədiyi üçün ciddi ixtişaşlara və üsyana səbəb olmuşdur [91]. Xüsusilə də Kent qraflığında bununla bağlı 12 yüksək təbəqəli zadəgan və mülkədar malikanəsi talan olunmuş, onlarla hersoq və baron öldürülmüşdür. Həmçinin, bu vergini toplayan baş məmur da əhali tərəfindən edam olunmuşdur. Yaranmış vəziyyət nəticədə bu verginin tətbiqinin dayandırılması ilə nəticələnmişdir.

Sonradan, İngiltərədə Kral IV Eduard 1472-ci ildə parlamentdə 10% dərəcəsi ilə gəlir vergisinin tətbiqinin təsdiqinə nail olmuşdur. Bu verginin tətbiqi 13 minlik oxatan qoşun hissəsinin yaradılması və saxlanma xərclərini qarşılamaq məqsədilə əsaslandırılmışdır. Lakin, yenə də ingilis xalqı bu verginin ödənilməsinə qarşı çıxaraq, onu ödəməkdən imtina etmiş, vergi təkrar ləğv edilmişdir [91].

İngiltərə parlamenti 1641-ci ildə uzun müzakirələrdən sonra bu məsələyə yenidən qayıtmışdır. Belə ki, gəlir vergisinin ödənilməsi ilə bağlı qanun qəbul edilmiş və qanuna görə hersoqlar illik olaraq – 100 funt sterlinq, bir qədər aşağı təbəqəli zadəganlar – 10 funt sterlinq, əhali isə il ərzində gəlirlərinə görə 5% həddində gəlir vergisi ödəməli idilər. Əhali gəlir vergisini ödəməkdən imtina etmiş, nəticədə maliyyə naziri krala hesabat göndərərək, gəlir vergisinin müvafiq dövrdə nəzərdə tutulduğunun yalnız 0,2% səviyyəsində olduğunu bildirmişdir. Həmçinin, vergi toplayan

məmurlara qarşı əhalinin zor işlətməsi və bir çox yerlərdə gərginliyin artması da bu sənəddə qeyd olunmuşdur. Bütün bu kimi hallar İngiltərədə gəlir vergisinin tətbiqinin müvafiq dövr baxımından qəbulolunmaz olmasını göstərmişdir [91]. Ümumilikdə, fiziki şəxslərin gəlir vergisi digər vergilərlə müqayisədə yeni və gənc vergi hesab olunur. İlk dəfə o, 1798-ci ildə əsaslı şəkildə İngiltərədə dəbdəbəli, zəngin həyat sürənlər üçün üçqat vergi şəklində tətbiq edilmişdir. Mövcud vergi sırf xarici əlamətlər baxımından (mal-mülk və digər vasitələrə sahiblik üzrə) 1816-cı ilə qədər fərqli xüsusiyyətlərinə görə qüvvədə olmuşdur. Ölkədə 1842-ci ildə ikinci dəfə yeni baxımdan tətbiq edilən gəlir vergisi öz prinsipial əsaslarına və meyarlarına görə fərqlənməsi ilə müşahidə edilmişdir [91]. Müasir formada mövcud olan gəlir vergisi 1805-ci ildən etibarən İngiltərədə, Fransada, Almaniyada, sonralar isə Rusiyada və Azərbaycanda tətbiq edilmişdir. Rusiya imperiyasında bu növ verginin tətbiqi 1812-ci ilə təsadüf edir. Belə ki, əmlak vergisi üzrə tətbiq edilən vergi bir növ gəlir vergisinin mahiyyətinə uyğun gəlirdi. Lakin, 1916-cı ildə gəlir vergisi üzrə xüsusi qanun qəbul olunmuş və bu verginin tətbiqinə tədricən başlanmışdır.

SSRİ (Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı) dövründə isə gəlir vergisi müəyyən fərqlilikləri və müxtəlif xüsusiyyətləri ilə nəzərə çarpmışdır.

Mövcud verginin müxtəlif ölkələrdə tətbiqinə baxmayaraq onların oxşar cəhətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, bu vergi məcmu illik gəlirdən hesablanır və bu zaman hər bir ölkənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Verginin bu növündən alınan yüksək gəlirlər XX əsrin əvvəllərində iqtisadi artım ilə müşayiət olunurdu. İllər ötdükcə bu vergi progressiv xarakter daşması kimi də diqqəti cəlb etmişdir. Belə ki, o əvvəllər ümumi gəlirin 5-10 %-ni, sonralar isə artaraq 15-50%-ni təşkil etmişdir [92;93].

Azərbaycanda da Sovet İttifaqının tərkibində olduğu müddətdə bir sıra vergilər mövcud olmuşdur:

- ✓ əhalidən alınan gəlir vergisi (1943);
- ✓ subaylardan, tək adamlardan, kiçik ailələrdən alınan vergilər (1944);
- ✓ kənd təsərrüfatı vergisi (1953);
- ✓ tikililərdən alınan vergi;
- ✓ torpaq vergisi;
- ✓ nəqliyyat vasitələri sahiblərindən vergilər;
- ✓ kolxoz bazarlarından birdəfəlik rüsum və s.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra əhalidən tutulan vergilər nisbətən azaldılmışdır. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XXI qurultayı (1959)

vergiyə düşməyən minimum gəlirin və vergi güzəştinin genişləndirilməsində əsas rol oynamışdır.

1975-ci ildən Azərbaycanda aylıq əmək haqqı 70 rubul olan fəhlə və qulluqçulardan vergi tutulmur, aylıq əməkhaqqısı 71-90-dək olan fəhlə və qulluqçulardan tutulan vergi isə orta hesabla $\frac{1}{3}$ qədərdən çox azaldılmışdır.

1991-ci ildən Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra öz müstəqil büdcə və vergi siyasətini həyata keçirməyə başlamışdır. İndiyədək ölkədə bir çox qanunlar qəbul edilmiş, vergilərin növləri və dərəcələri, dövlət rüsumları müəyyən edilmişdir. Müasir bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşması ilə əlaqədar olaraq qanunlarda dəyişikliklər edilmiş və son nəticədə “Vergi Məcəlləsi” qəbul olunmuşdur. Vergi Məcəlləsində gəlir vergisi və onun tətbiqi mexanizmi milli inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilmişdir [92; 93].

2. Gəlir vergisinin nəzəri əsasları

Bəşər tarixi boyu vergilər bütün ölkələrdə dövlətin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə əhalinin mülkiyyətinin, sonralar isə sahib olduğu pul vəsaitlərinin dövlət xəzinəsinə alınan hissəsi olmuşdur. Zaman-zaman bu proses təkmilləşmiş, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri normativ-hüquqi sənədlərdə təsbit edilmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

2.1. Gəlir vergisinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Gəlir vergisinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək mümkündür:

- ✓ Gəlir vergisi məcburi xarakterə malikdir. Gəliri əldə edən hər bir kəs həmin gəlirdən qanunla müəyyən edilmiş vergiləri ödəməlidir;
- ✓ Gəlir vergisi əvəzsiz xarakter daşıyır. Gəliri olan şəxs bu gəlirinə görə dövlət büdcəsinə ödədiyi vergi məbləği müqabilində bilavasitə heç nə almır, yəni verginin ödənilməsi öhdəliyi onun üçün birtərəfli xarakter daşıyır;
- ✓ Gəlir vergisinin məqsədli təyinatı olmur. Yəni dövlət büdcəsinə ödənilmiş gəlir vergisi məbləğinin konkret olaraq hansı dövlət xərclərinin ödənilməsinə yönəldilməsi göstərilmir;
- ✓ Gəlir vergisi onu ödəyən şəxsin gəlirinin bir hissəsinin dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirilməsidir. Yəni, gəlir vergisi ödənilən zaman ödəyicinin gəlirinin müəyyən hissəsi dövlətə keçir;
- ✓ Gəlir vergisi dövlətin fəaliyyətinin maliyyə təminatıdır. Gəlir vergisi də dövlət büdcəsi gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri sayılır;
- ✓ Gəlir vergisinin ödənilməsi gəlir sahiblərinin qanuni vəzifəsi, borcudur. Qanunvericiliyə uyğun olaraq hər bir vergi ödəyicisi müəyyən şərtlər daxilində gəlir vergisini tam həcmdə və vaxtında ödəməyə borcludur. Eyni zamanda heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunla göstərilmiş həcmdən əlavə vergiləri ödəməyə məcbur edilə bilməz;
- ✓ Gəlir vergisi hal-hazırda yalnız pul şəklində ödənilir. Bir qayda olaraq hər bir ölkənin ərazisində gəlir vergisi həmin ölkənin pul vahidi sayılan valyuta ilə hesablanır və ödənilir. Bir çox dövlətlər xüsusi iqtisadi blok, birlik və ya ittifaqlara daxil olduğundan onların bəzisində həmin blok, birlik və ya ittifaq üçün vahid sayılan valyuta ilə də verginin ödənilməsi məqbul hesab edilir.

Sahəvi qanunvericiliklərdə gəlir vergisinin səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakı sxemdə (sxem 2.1) əks edilir.

Sxem 2.1

Sahəvi qanunvericiliklərdə gəlir vergisinin xarakterik xüsusiyyətləri

Subyektinə görə gəlir vergisi yalnız fiziki şəxslərdən tutulan vergilərə aiddir. Onun subyekti qismində - gəlir əldə edən rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər çıxış edir.

Tutulma üsuluna görə gəlir vergisi birbaşa vergilər qrupuna aid edilir. Yəni maddi sərvətlərin toplanması prosesində vergi ödəyicisinin gəlirindən bilavasitə mənbədə tutulan vergidir. Buna görə gəlir vergisinin dəqiq məbləği məlumdur.

Məqsədli istiqamətinə görə gəlir vergisi məqsədli vergilər qrupuna deyil, mücərrəd vergilər qrupuna daxildir. Belə ki, gəlir vergisi də dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasına xidmət edir və heç bir məqsədli təyinat daşımır.

İdarəetmə səviyyəsinə görə gəlir vergisi ölkənin dövlət quruluşundan (unitar və ya federal) asılı olaraq bu ölkənin müvafiq qanunvericiliyindəki vergi təsnifatlarından birinə aid edilir. Məsələn, federativ dövlətlərdə idarəetmə səviyyəsinə görə gəlir vergisi üçsəviyyəli vergi təsnifatından - ümumdövlət, ərazi və yerli vergi qruplarından ilk ikisinə aid edilir. Unitar dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda [1, maddə 7] isə bir qayda olaraq idarəetmə səviyyəsinə görə gəlir vergisi ikisəviyyəli vergi təsnifatından - ümumdövlət vergiləri və yerli vergilər qrupundan birincisinə aid edilir. Bu cür qruplaşma vergi qanunvericiliyində təsbit edilmişdir.

Ödəniləyi büdcənin səviyyəsinə görə gəlir vergisi tənzimləyici vergilər qrupuna deyil, təsbit olunmuş vergilər qrupuna daxildir. Yəni fiziki şəxslərin gəlir vergisinin məbləği bütövlükdə konkret büdcəyə köçürülür.

Vergitutma obyektinin iqtisadi mahiyyətinə görə də gəlir vergisi sərvət və istehlak üzərinə deyil, gəlirin üzərinə qoyulan vergilərə aiddir. Çünki bu vergi gəlirin əldə edildiyi anda tutulur. Müasir vergitutma nəzəriyyələrində gəlir vergisi vergilərin ümumi təsnifatlarına görə aşağıdakı sxemdə (sxem 2.2) göstərilədiyi kimi səciyyələndirilir [70; 71].

Sxem 2.2

Gəlir vergisinin təsnifat xüsusiyyətləri

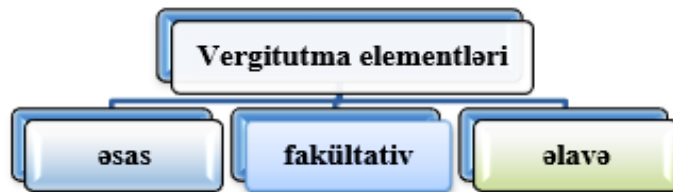

2.2. Gəlir vergisinin elementləri

Bütün digər vergilər kimi gəlir vergisi də o halda müəyyən edilmiş hesab olunur ki, vergitutmanın bütün elementləri müəyyən edilmiş olsun. Bu elementlər üç qrupda (sxem 2.3) təsnifləşdirilir [72; 73; 74].

Sxem 2.3

Gəlir vergisinin elementlərinin təsnifatı

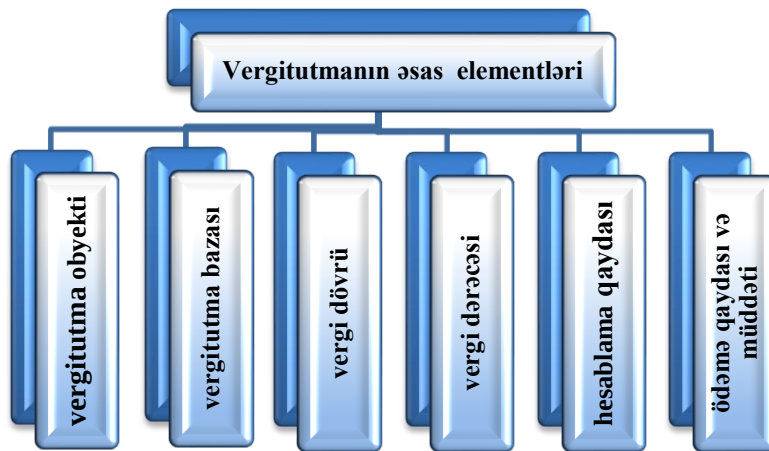

2.2.1. Gəlir vergisinin əsas elementləri

Gəlir vergisinin əsas elementləri əldə edilmiş gəlir məbləğinə görə vergi öhdəliyinin məbləğini və onun yerinə yetirilməsi qaydasını müəyyən edir. Adətən bu elementlər vergi qanunvericiliyində ayrıca qeyd olunur (sxem 2.4).

Sxem 2.4

Gəlir vergisinin əsas elementlərinin təsnifatı

Gəlirin vergiyə cəlb edilməsi üçün əvvəl vergitutma predmeti, vergi miqyası və vergi vahidi dəqiqləşdirilməlidir ki, nəticədə gəlir vergisinin vergitutma obyekti və vergitutma bazası müəyyən edilsin.

2.2.1.1. Gəlir vergisinin vergitutma obyekti

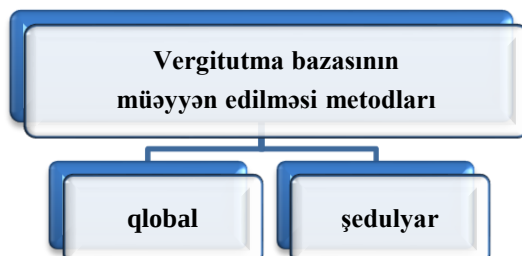
Gəlirin əldə edilməsi – bu gəlir sahibinin vergi ödəmək vəzifəsini şərtləndirən hüquqi fakt sayılır. Buna görə də gəlir vergisinin vergitutma obyekti qazanılmış gəlirdir.

2.2.1.2. Gəlir vergisinin vergitutma bazası

Gəlir vergisinin tətbiqi ilə bağlı ən mürəkkəb problem - **vergitutma bazasının** müəyyən edilməsidir. Bu baza vergitutma obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyətə ifadəsidir [27, 87; 54, 67]. Buna görə də vergitutma bazası vergi məbləğinin hesablanması üçün əsas kimi çıxış edir və ona vergi dərəcəsi tətbiq olunur. Təcrübədə vergitutma bazasının müəyyən edilməsinin (sxem 2.5) iki əsas metodu mövcuddur.

Sxem 2.5

Gəlir vergisinin bazasının müəyyən edilməsi metodları

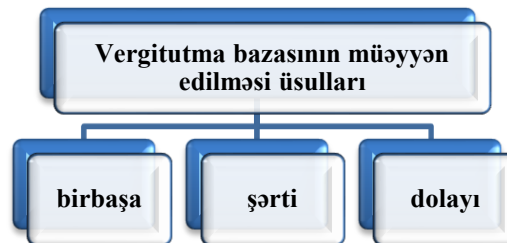
Fərdin bütün gəlirlərinin cəminə tətbiq edilən qlobal metod, gəlirlərin mənbələrinə görə ayrıca tətbiq edilən isə şedulyar metod hesab olunur [36, 57; 61, 38].

Birinci metod əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilir və bir sıra müsbət cəhətlərə malikdir. Bu cəhətlərdən biri odur ki, bu metodun köməyi ilə yüksək şaquli ədalətliliyə nail olmaq mümkündür, çünki vergi fərdin ümumi gəlirinə tətbiq edilir. Bundan əlavə, bu metodun inzibatçılıq üstünlüyü də var: vergi ödəyicisi öz gəlirlərini yeganə vahid formada bəyan edir.

İkinci metodun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, gəlirləri vergiyə cəlb edilməsi mənbələrinə görə fərqləndirmək mümkündür. Bunun nəticəsində gəlir mənbələrindən hər hansı birinin digərindən (məsələn, əməkhaqqının, kapitalın istifadəsindən bəzi gəlir növlərinin və s.) üstün olması aydın görünür. Eyni zamanda, vergitutmanın bu sxeminə əsasən bəzi gəlir növləri üzrə mənbədən verginin tutulması imkanı nəzərə alınarsa, ümumi vergitutma bazasının hesablanmasına görə inzibati xərclər xeyli ixtisara düşür və nəticədə şəxs daha az vergi ödəmiş olur. Ona görə də ikinci metod daha geniş tətbiq imkanlarına malikdir. Bəzi ölkələrin vergitutma təcrübəsində gəlir vergisinin vergitutma bazasının müəyyən edilməsi üsulları (sxem 2.6) üç qrupa ayrılır [35, 28].

Sxem 2.6

Gəlir vergisinin bazasının müəyyən edilməsi metodları

Birbaşa üsulla gəlir vergisi üzrə vergitutma bazasının müəyyən edilməsi gəlir əldə edən şəxsin təqdim etdiyi bəyannamə göstəricilərini təsdiq edən sənədlərə əsaslanır. Məsələn, vergi orqanlarına təqdim edilmiş bəyannamələrdə göstərilən gəlir və xərclər barədə məlumatların müvafiq mühasibat və uçot sənədləri ilə təsdiq edilməsi gəlir vergisinin vergitutma bazasının hesablanması üçün əsasdır.

Şərti üsulla gəlir vergisi üzrə vergitutma bazasının müəyyən edilməsi vergitutma bazasının gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı digər göstəricilərə istinadən dəqiqləşdirilməsinə əsaslanır. Məsələn, şəxsin gəliri bu gəlirlə bağlı xərc göstəricilərinə (icarə haqqının məbləğinə, orta xərc məbləğinə, rentabelliyyə və s.) əsasən müəyyən edilə bilər.

Dolayı üsulla gəlir vergisi üzrə vergitutma bazasının müəyyən edilməsi analoji fəaliyyət göstərən digər vergi ödəyicilərinin vergitutma bazası ilə müqayisəsi əsasında dəqiqləşməyə əsaslanır. Məsələn, gəlir və xərclərin uçotunu aparmayan və bu barədə bəyannamə təqdim etməyən şəxsin gəlirləri, analoji fəaliyyət(lər) ilə məşğul olan digər şəxsin gəlirləri ilə müqayisə edilməklə dəqiqləşdirilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergitutma bazasının şərti üsulu dolayı üsulla müqayisədə daha uyğun hesab edilir və şərti üsulla müəyyən edilmiş vergi məbləği minimum gəlir vergisinə daha yaxın olduğuna görə az mübahisələndirilir.

Gəlir vergisinin vergitutma dövrü adətən əldə edilən gəlirin növündən asılı olaraq müəyyən edilir. Bir qayda olaraq bu dövr vergitutma bazasının formalaşdığı və vergi öhdəliyinin məbləğinin qəti olaraq müəyyən edildiyi müddət hesab edilir. Bununla belə, mizdlu işlə bağlı gəlirlər və sahibkarlıq fəaliyyətinə aid olmayan bir sıra gəlirlər üzrə vergilər ödəmə mənbəyində tutulduğu və gəlir əldə edən bu gəlirlər üzrə məsuliyyəti qalmadığı üçün belə gəlirlərə görə vergilərin vaxtında büdcəyə ödənilməsi vəziyyətinə nəzarət məqsədi ilə bəzi ölkələrdə aylıq, yaxud rüblük cari (avans) ödəniş və hesablamalar aparılır. İlin yekununda isə bəyannamə verilməklə həmin öhdəliklərin məbləğləri dəqiqləşdirilir.

2.2.1.3. Gəlir vergisinin dərəcələri

Vergi dərəcəsi vergitutma bazasının vahidinə hesablanmış verginin kəmiyyətidir. Bir qayda olaraq o, vergitutma bazası, vergi məbləği və vergi dərəcələrindən və onların qarşılıqlı təsirindən asılı olaraq üç əsas qrupda təsnifləşdirilir (sxem 2.7).

Sxem 2.7

Birinci qrup vergi dərəcələri həyata keçirilən vergi siyasətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu qrupa - əsas (yaxud ümumi) dərəcə, azaldılmış dərəcə və artırılmış dərəcə daxildir. Qloballaşma şəraitində mövcud iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq hökumət həyata keçirdiyi aktiv vergi siyasətinə uyğun olaraq qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vahid - əsas vergi dərəcəsini müəyyən müddət üçün artırma və ya azalda bilər ki, bu da artırılmış dərəcə və azaldılmış dərəcə hesab edilir [49; 62].

Gəlirin mənbəyindən asılı olaraq fərqli olsalar da gəlir vergisinin dərəcələri bir qayda olaraq əsas (marjinal) dərəcələr sayılır. Müqayisə üçün Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində azaldılmış dərəcənin tətbiq edildiyi vergi növləri kimi əlavə dəyər vergisi (ƏDV) göstərilə bilər. Azərbaycanın vergi qanunvericiliyinə görə ƏDV-nin əsas dərəcəsi 18%, azaldılmış dərəcəsi 0%-dir.

İkinci qrup vergi dərəcələri vergitutma bazası ilə vergi məbləğinin nisbətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu qrupa - sabit (spesifik) dərəcə və faizli (advalor) dərəcə daxildir.

Sabit (spesifik) dərəcə vergitutma bazasının həcmindən asılı olmayaraq vergitutma vahidi faiz ilə deyil, mütləq qiymətlərlə və yaxud mütləq fiziki göstəricidə müəyyən olunur. Gəlir vergisi üçün sabit (spesifik) dərəcələrin tətbiqi bir qayda olaraq keçmiş dövrlərə təsadüf edir və gəlirin əldə edilməsi mənbəyindən asılı olaraq bəzən natura şəklində də alınır. Müasir dövrdə yalnız məqsədli vergilər sabit (spesifik) vergi dərəcəli vergilərə aid edilə bilər. Müqayisə üçün Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində vergitutma vahidi milli vayuta ilə ifadə olunan aksizlər sabit (spesifik) dərəcənin tətbiq edildiyi vergi növü kimi göstərilə bilər. Belə ki, Azərbaycanın vergi qanunvericiliyinə görə ölkədə istehsal olunmuş hər 1 (bir) litr içməli spirtə 2 manat aksiz hesablanır [4, maddə 190.3.1. içməli spirt (o cümlədən tərkibində 80 faizdən az spirt olmayan denaturlaşdırılmamış etil spirti; tərkibində 80 faizdən az spirt olan denaturlaşdırılmamış etil spirti) hər litrinə - 2,0 manat].

Faizli (advalor) dərəcələr vergitutma obyektinin dəyərinin müəyyən nisbəti, faizi kimi təyin olunur. Hal-hazırda, demək olar ki, bütün ölkələrdə gəlir vergisi faizli (advalor) dərəcələrlə hesablanır [50, 62]. Faizli (advalor) dərəcələrin tətbiq edilmə forma və qaydasına görə üç əsas növü mövcuddur:

- Mütənasib (proporsional);
- Proqressiv;
- Reqressiv dərəcələr.

Mütənasib (proporsional) dərəcə hər bir ödəyicinin eyni vergitutma bazası üçün eyni bir vergi dərəcəsinin olması deməkdir.

$$V_{Dpropor} = V_{1M}/V_{1G} = V_{2M}/V_{2G} = \dots = V_{nM}/V_{nG} = \text{const} \quad (2.1)$$

Burada

$V_{Dpropor}$ – mütənasib (proporsional) vergi dərəcəsi;

V_{jM} , ($j = 1, 2, \dots, n$) j -ci vergi ödəyicisinin vergi məbləği;

V_{jG} , j -ci vergi ödəyicilərinin müvafiq olaraq vergiyə cəlb edilən gəlir məbləği.

Məsələn, vergitutma bazasının həcmindən asılı olmayaraq sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilmiş illik gəlirdən 20% dərəcə ilə gəlir vergisi tutulur.

Proqressiv dərəcələrdə vergitutma bazasının həcmi artdıqca verginin dərəcəsi də artır. Bir qayda olaraq proqressiv dərəcələrin tətbiqi məqsədilə vergitutma bazasının həcmi hissələrə bölünür və vergitutma bazasının həcmindən hər növbəti hissəsi daha yüksək dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur.

$V_{D1} < V_{D2} < \dots < V_{Di}$, $\sum_{j=1}^n V_{Gj}$ – vahid vergitutma bazası və

$V_{D1} \sim V_{G1}, \dots, V_{Dn} \sim V_{Gn}$ şərtləri daxilində

$$\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m V_{Gj} V_{Di} = V_M, \text{ yaxud } V_{G1} V_{D1} + \dots + V_{Gm} V_{Dn} = V_M \quad (2.2)$$

Burada $V_{G1}, V_{G2}, \dots, V_{Gj}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq bu bazanın bölünən j –cu hissələri;

$V_{D1}, V_{D2}, \dots, V_{Di}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq bu bazanın hər j -cu hissəsinə müvafiq olaraq tətbiq edilən i -ci vergi dərəcəsi;

V_M – vergi məbləği.

Azərbaycanın vergi sistemində qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilmiş gəlirin gəlir vergisinə cəlb edilməsini buna misal göstərmək olar. Vergi Məcəlləsinə görə illik gəlirin 30.000 manatadək olan hissəsi 14% dərəcə ilə, 30.000 manatdan artıq olan hissəsi isə 25% dərəcəsi ilə gəlir vergisinə cəlb edilir.

Regressiv dərəcələrdə isə şərtlər əksinədir, yəni vergitutma bazasının həcmi artdıqca vergi dərəcəsi azalır. Bu dərəcələrin tətbiqi məqsədilə vergitutma bazasının həcmi hissələrə bölünür və vergitutma bazası həcmindən hər növbəti hissəsi daha aşağı dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur. Azərbaycanın vergi sistemində regressiv vergi dərəcələrinin tətbiqi nəzərdə tutulmamışdır.

$V_{D1} > V_{D2} > \dots > V_{Di}$, $\sum_{j=1}^n V_{Gj}$ – vahid vergitutma bazası və

$V_{D1} \sim V_{G1}, \dots, V_{Dn} \sim V_{Gn}$ şərtləri daxilində

$$\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m V_{Gj} V_{Di} = V_M, \text{ və ya } V_{G1} V_{D1} + \dots + V_{Gm} V_{Dn} = V_M \quad (2.3)$$

Burada $V_{G1}, V_{G2}, \dots, V_{Gj}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq bu bazanın bölünən j –cu hissələri;

$V_{D1}, V_{D2}, \dots, V_{Di}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq bu bazanın hər j -cu hissəsinə müvafiq olaraq tətbiq edilən i -ci vergi dərəcəsi;

V_M – vergi məbləğini göstərir.

Faizli (advalor) dərəcələrin müqayisə edilməsi məqsədilə iqtisadi ədəbiyyatda effektiv vergi dərəcəsi anlayışından istifadə edilir. Bəzi hallarda effektiv vergi dərəcəsinə orta vergi dərəcəsi də deyilir. Effektiv vergi dərəcəsi aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$V_{D \text{ effekt}} = V_M / V_G \quad (2.4)$$

Burada $V_{D \text{ effekt}}$ – effektiv vergi dərəcəsi;

V_M – vergi məbləği;

V_G – vergiyə cəlb edilən gəlir məbləğini göstərir.

Misal üçün, Azərbaycanda qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin illik 45.000 manat gəlirinə görə faktiki gəlir vergisi məbləğini və effektiv vergi dərəcəsini müəyyən edək. Bu şəxsin faktiki gəlir vergisi məbləğini Vergi Məcəlləsindəki progressiv dərəcələrə əsasən aşağıdakı kimi hesablamış oluruq:

$$V_M = (30.000 \times 14\%) + (15.000 \times 25\%) = 4.200 + 3.750 = 7.950 \text{ manat}$$

İndi isə, əvvəl qeyd etdiyimiz düsturdan istifadə edərək misalımızda alınmış nəticə məbləği üzrə həmin şəxsin gəlirinin effektiv vergi dərəcəsini müəyyən edək:

$$V_{D \text{ effekt}} = (7.950 / 45.000) \times 100 = 17,66\%.$$

Göründüyü kimi, illik gəlir məbləğinin ayrı-ayrı hissələrinə faktiki olaraq iki müxtəlif vergi dərəcəsi (14% və 25%) tətbiq edilsə də, bu gəlir məbləğinin effektiv vergi dərəcəsi 17,66%-dir.

Faizli (advalor) vergi dərəcələrinin tətbiqi zamanı effektiv vergi dərəcəsinin dəyişməsi aşağıdakı kimi ifadə edilir.

1. Mütənasib (proporsional) vergi dərəcəsinin tətbiq edilməsi zamanı vergiyə cəlb edilən gəlir məbləğinin dəyişməsi effektiv vergi dərəcəsinə təsir göstərmir. Bu halda effektiv vergi dərəcəsi sabit qalır:

$$V_D = \text{const və } \sum_{j=1}^n V_{Gj} - \text{vahid vergitutma bazası şərtləri daxilində}$$

$$\sum_{j=1}^{(n-1)} V_{Gj} < \sum_{j=1}^n V_{Gj} \text{ olduqda } V_{D \text{ effekt } (n-1)} = V_{D \text{ effekt } n} = \text{const} \quad (2.5)$$

burada $V_{G1}, V_{G2}, \dots, V_{Gj}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq bu bazanın bölünən j –cu hissələri;

V_D – vergitutma bazasının həcmindən asılı olmayaraq tətbiq edilən vahid vergi dərəcəsi;

$V_{D \text{ effekt } n}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq hesablanan müvafiq effektiv vergi dərəcəsini göstərir.

2. Progressiv vergi dərəcəsinin tətbiq edilməsi zamanı vergitutma bazasının artması ilə effektiv vergi dərəcəsinə də artım müşahidə olunur:

$$V_{D1} < V_{D2} < \dots < V_{Di}, \sum_{j=1}^n V_{Gj} - \text{vahid vergitutma bazası və}$$

$$\sum_{j=1}^{(n-1)} V_{Gj} \sim V_{D \text{ effekt } (n-1)}, \dots, \sum_{j=1}^n V_{Gj} \sim V_{D \text{ effekt } n} \text{ şərtləri daxilində}$$

$$\sum_{j=1}^{(n-1)} V_{Gj} < \sum_{j=1}^n V_{Gj} \text{ olduqda } V_{D \text{ effekt } (n-1)} < V_{D \text{ effekt } n} \quad (2.6)$$

burada $V_{G1}, V_{G2}, \dots, V_{Gj}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq bu bazanın bölünən j –cu hissələri;

$V_{D1}, V_{D2}, \dots, V_{Di}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq bu bazanın hər j –cu hissəsinə müvafiq olaraq tətbiq edilən i –ci vergi dərəcəsi;

$V_{D \text{ effekt } n}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq hesablanan müvafiq effektiv vergi dərəcəsi.

3. Reqressiv vergi dərəcəsinin tətbiq edilməsi zamanı vergiyə cəlb edilən gəlir məbləğinin artması ilə effektiv vergi dərəcəsinə azalma müşahidə olunur:

$$V_{D1} > V_{D2} > \dots > V_{Di}, \sum_{j=1}^n V_{Gj} - \text{vahid vergitutma bazası və} \\ \sum_{j=1}^{(n-1)} V_{Gj} \sim V_{D \text{ effekt } (n-1)}, \dots, \sum_{j=1}^n V_{Gj} \sim V_{D \text{ effekt } n} \text{ şərtləri daxilində} \\ \sum_{j=1}^{(n-1)} V_{Gj} < \sum_{j=1}^n V_{Gj} \text{ olduqda } V_{D \text{ effekt } (n-1)} > V_{D \text{ effekt } n} \quad (2.7)$$

burada $V_{G1}, V_{G2}, \dots, V_{Gj}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq bu bazanın bölünən j –cu hissələri;

$V_{D1}, V_{D2}, \dots, V_{Di}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq bu bazanın hər j –cu hissəsinə müvafiq olaraq tətbiq edilən i –ci vergi dərəcəsi;

$V_{D \text{ effekt } n}$ – vergitutma bazasının həcmindən asılı olaraq hesablanan müvafiq effektiv vergi dərəcəsinə göstərir.

Vergitutma ilə bağlı araşdırmalarda marjinal dərəcə anlayışından da istifadə olunur. İqtisadi ədəbiyyatlarda bu anlayış “maksimal hədd” mənasını kəsb edir. Mahiyyəti ondan ibarətdir ki, progressiv vergi dərəcəsinin tətbiq edildiyi şəraitdə müvafiq məbləğdən sonra əldə edilən əlavə gəlir vahidi əlavə vergi məbləğinin ödənişini şərtləndirir.

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlir məbləğlərinə görə gəlir vergisinin marjinal dərəcələri 20%, qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlir məbləğlərinə görə isə gəlir vergisinin marjinal dərəcələri 14% və 25%-dir.

2.2.1.4. Gəlir vergisinin dövrü

Gəlir vergisi dövrü – gəlir vergisinin tətbiqi məqsədləri üçün vergitutma bazasının müəyyən edilməsi, verginin hesablanması və təyinatı üzrə ödənilməsi müddətlərindən ibarətdir. Vergi ödəyicisi həmin dövrün sonuncu gününədək gəlir vergisini hesablmalı və ödəməlidir. Bir qayda olaraq gəlir vergisi dövrü illik, rüblük və aylıq ola bilər [8]. Vergi dövrünü hesabat dövründən fərqləndirmək lazımdır. Bəzi hallarda vergi dövrü hesabat dövrü ilə üst-üstə düşə, bəzi hallarda isə düşməyə bilər. Məsələn, Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirə görə gəlir vergisinin vergi dövrü illikdir, həmin verginin cari ödənişləri üçün hesabat dövrü isə rüblükdür. Muzdlu işə görə əldə edilən gəlirə görə gəlir vergisinin vergi

dövrü rüblükdür, həmin vergi üzrə ödənişlər üçün hesabat dövrü isə aylıqdır.

2.2.1.5. Gəlir vergisinin hesablanması

Gəlir vergisinin hesablanması - konkret hesabat dövrü üçün büdcəyə ödənilməli olan vergi məbləğinin müəyyən edilməsini göstərir. Bütün vergilər kimi, gəlir vergisinin hesablanması prosesi də (sxem 2.8) ardıcıl dörd mərhələ ilə həyata keçirilir [56, 34].

Sxem 2.8

Vergilərin hesablanması adətən vergi ödəyicisinin vəzifəsinə aiddir. Bu vəzifəyə uyğun olaraq vergi ödəyicisinin konkret müddət üçün hər bir vergi üzrə öhdəliklərinin həcmi müəyyən edilir. Verginin hesablanması konkret hesabat dövrü üçün vergi ödəyicisinin ödəməli olduğu vergi məbləğinin vergi orqanlarının uçot sənədlərində (məsələn, bəyannaməyə görə şəxsi uçot-hesab vərəqəsində) qeyd edilməsi deməkdir. Bəzən bu vəzifə, əldə edilən gəlirin növündən asılı olaraq, gəliri ödəyən tərəfin vəzifələrinə də aid olur. Məsələn, muzzdlu işə görə gəliri ödəyən tərəf həmin gəlirə görə gəlir vergisini mənbədə hesablayır və bu gəliri alan tərəfdən tutub büdcəyə ödəyir.

Vergi ödəyicisinin özü tərəfindən və ya onun adından verginin hesablanması - vergi bəyannaməsinin təqdim edilməsindən (göndərilməsindən) ibarətdir. Bu prosesdə vergi agentı də fəal iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi agentı Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergini hesablamağa, onu vergi ödəyicisindən tutmağa və təyinatı üzrə köçürməyə borclu olan şəxs hesab olunur [4]. Hesablanmış gəlir vergisi məbləğlərinin vergi orqanları tərəfindən yenidən hesablanaraq uçot sənədlərində qeyd edilməsi də vergilərin hesablanması sayılır. Bu hesablama prosesi adətən kameral və ya səyyar vergi yoxlamaları zamanı baş verir.

2.2.1.6. Gəlir vergisinin ödənilməsi

Verginin ödənilməsi - gəlir vergisinin təyinatı üzrə büdcəyə ödənilməsi üçün həyata keçirilən hərəkətlərin məcmusudur. Gəlir vergisinin ödənilməsi də vergi ödəyicisinin vəzifəsinə aiddir. Verginin ödənilməsi aşağıdakı sxemdə (sxem 2.9) göstərilən üsullar ilə həyata keçirilir.

Sxem 2.9

Qloballaşma və beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın genişləndiyi bir şəraitdə ümumi dövriyyədə nağdsız dövriyyənin xüsusi çəkisi artdıqca, “sahibkar-büdcə” hesablaşma sistemi tədricən “sahibkar-bank-büdcə” hesablaşma sistemi ilə əvəzlənir [27; 58]. Zaman keçdikcə büdcə ilə haqq-hesablaşmalar da, xüsusilə vergi ödənişləri daha çox nağdsız formada həyata keçirilir. Bu vəziyyətdə pul vəsaitləri ödəniş tapşırığına əsasən vergi ödəyicisinin bankdakı hesablarından dövlətin xəzinə-büdcə hesablarına köçürülür. Vəzifəsinə uyğun olaraq vergi ödəyicisi gəlir vergisinin ödənilməsi üçün müəyyən edilmiş müddətin son tarixinə kimi verginin büdcəyə köçürülməsinə dair ödəniş tapşırığını öz hesablaşma hesabı olan banka təqdim etməlidir. Mövcud ödəmə ardıcılığına görə bu tapşırıqlar banklar tərəfindən ilk növbədə icra edilir.

Vergilərin nağd formada ödənilməsi bir qayda olaraq dövlətin milli valyutası ilə aparılır, eyni zamanda dövlətin qəbul etdiyi digər valyuta ilə də həyata keçirilə bilər.

Vergi ödəyicisi verginin ödənilməsi üçün müəyyən edilmiş müddətdə həmin verginin ödənilməsinə kifayət edəcək məbləğdə vəsaitə malik olmadığına görə bu vergini ödəməzsə, ödənilməyən vergi məbləği vergi borcu hesab edilir. Vergi qanunvericiliyində borcun alınması qaydaları öz əksini tapır. Bu borcun dövlət büdcəsinə ödənilməsinin təmin edilməsi üsulu kimi, əgər vergi qanunvericiliyində borcun alınması üçün nəzərdə tutulan bütün prosedurlar nəticə verməsə, dövlətin vergi orqanı tərəfindən həmin borc məbləğində siyahıya alınan əmlakın hərrac vasitəsilə satışı təşkil edilir ki, həmin satışdan əldə edilən məbləğin dövlət büdcəsinə ödənilməsi – vergi

borcunun əmlaka yönəldilməsi adlanır. Vergi borcunun əmlaka yönəldilməsi vergi münasibətləri ilə yanaşı, eyni zamanda mülki-hüquqi münasibətlərə toxunduğuna görə bu üsulun tətbiqi zamanı vergi ödəyicisinin mülkiyyət hüququ gözlənilməlidir.

2.2.2. Gəlir vergisinin fakültativ elementləri

Gəlir vergisinin fakültativ elementləri bu vergi öhdəliyinin tərkibinin müəyyən edilməsinə heç bir təsiri olmayan elementlərdir. Fakültativ elementlərin tətbiqi cəmiyyətin daxili siyasi maraqlarına, eyni zamanda hakimiyyət strukturlarının məqsədlərinə uyğun olaraq dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət ilə müəyyən edilir. Fakültativ elementlərə misal olaraq gəlir vergisi üzrə güzəştləri göstərmək olar [32; 73]. Nəzəriyyədə vergi güzəşti – mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq subyektlərin vergilərdən tamamilə və ya qismən azad edilməsidir. Nəticədə vergi güzəştləri vergitutma obyektinin kiçilməsinə gətirib çıxarır və eyni zamanda güzəşt milli vergi siyasətinin hədəflərinə uyğun olaraq hər bir vergi üçün ayrılıqda fərqli formada müəyyən edilir [8; 34]. Bununla belə, vergi güzəşti hüquq kateqoriyasına aid olduğuna görə, qanunvericilikdə vergi güzəştinin nəzərdə tutulması hələ vergi ödəyicisinin bu güzəştdən istifadə edə bilməsi demək deyildir. Belə ki, vergi ödəyicisi hər hansı bir vergi güzəştindən istifadə edərsə, o bu hüquqdan istifadəni əsaslandırmalıdır.

2.2.2.1. Gəlir vergisi üzrə güzəştlər

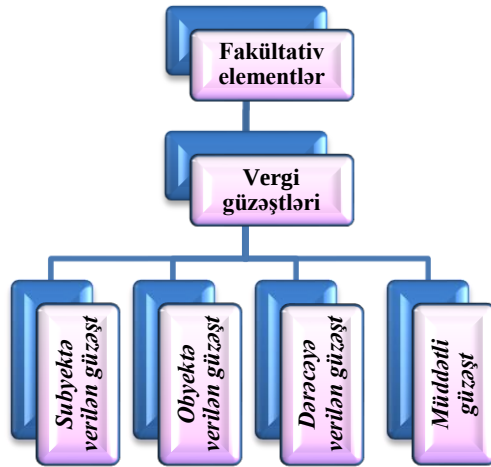
Gəlir vergisi üzrə güzəştlər tətbiq edilmə təyinatına görə (sxem 2.10) dörd qrupda təsnifləşdirilir və bu qruplar aşağıdakılardır [5; 33; 48; 91]:

- Gəlir vergisinin subyekt(lər)inə verilən vergi güzəştləri;
- Gəlir vergisinin obyekt(lər)inə verilən vergi güzəştləri;
- Gəlir vergisinin dərəcələrinə verilən güzəşt;
- Gəlir vergisi üzrə verilən müddətli güzəştlər.

Gəlir vergisinin subyekt(lər)inə verilən vergi güzəşti - aktiv vergi siyasətinə uyğun olaraq gəlir vergisinin ayrı-ayrı subyektlərinə şamil edilir. Məsələn, mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanlarının, Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanlarının, müharibə əlillərinin, həlak olmuş və ya sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarının (ərlərinin), qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müharibə veteranı adı almış şəxslərin hər hansı müddətli işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 400 manat məbləğində azaldılır.

Sxem 2.10

Güzəştlərin tətbiq olunma təyinatına görə təsnifatı

Gəlir vergisinin obyekt(lər)inə verilən vergi güzəşti - aktiv vergi siyasətinə uyğun olaraq gəlir vergisinin ayrı-ayrı obyektlərinə aid edilir. Məsələn, mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən təqvim ili ərzində vergi ödəyicisinin ailə üzvlərindən aldığı hədiyyə, maddi yardım, birdəfəlik müavinət və miraslar gəlir vergisindən azaddır.

Gəlir vergisinin dərəcələrinə verilən güzəşt - aktiv vergi siyasətinə uyğun olaraq gəlir vergisinin ayrı-ayrı dərəcələrinə tətbiq edilir. Hal-hazırda Azərbaycanda gəlir vergisi təcrübəsində bu cür güzəşt müddətli güzəştlə birlikdə tətbiq edilir. Belə ki, investisiya təşviqi sənədini almış fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən 7 il müddətinə əldə etdiyi gəlirin 50 faizi həcmində güzəşt hüququ əldə edir.

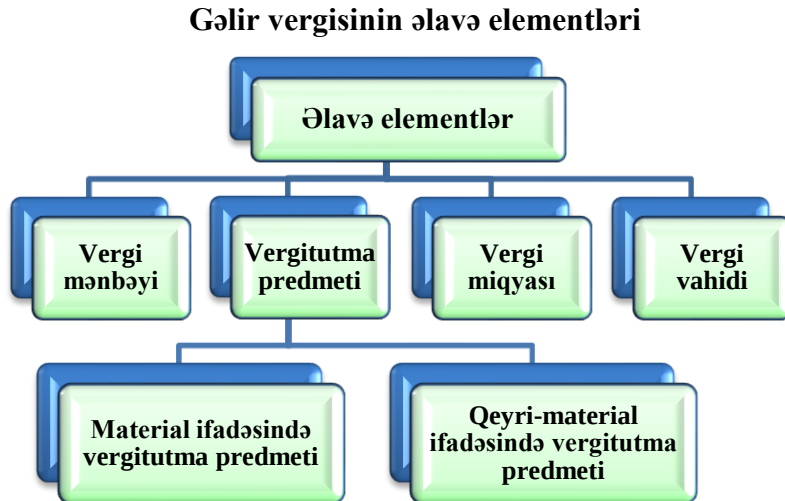
Gəlir vergisi üzrə verilən müddətli güzəşt - aktiv vergi siyasətinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş müddət üçün ayrı-ayrı vergitutma subyekti və ya obyektlərinə şamil edilir. Məsələn, mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən sənaye və texnologiyalar parkının rezidenti olan hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin əməkhaqqından tutulan gəlir vergisi istisna olmaqla sənaye və texnologiyalar parkındakı fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir bu şəxslərin sənaye və texnologiyalar parkında qeydiyyatda alındıqları hesabat ilindən başlayaraq 7 il müddətinə gəlir vergisindən azaddır.

Gəlir vergisindən azadolmalar sahəsində nəzəri yaxınlaşmalar və Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində mövcud normalar ətrafı olaraq sonrakı fəsillərdə baxılacaqdır.

2.2.3. Gəlir vergisinin əlavə elementləri

Gəlir vergisinin əlavə elementləri bu verginin təyin edilməsi ilə bağlı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan bəzi anlayış və qaydaların daha dolğun xarakterizə edilməsinə xidmət edir. Gəlir vergisinin əlavə elementləri (sxem 2.11) dörd qrup üzrə təsnifləşdirilir.

Sxem 2.11

2.2.3.1. Gəlir vergisinin vergi mənbəyi

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda verginin əsas elementi sayılan vergitutma obyektini vergi mənbəyi ifadəsi ilə eyniləşdirilir. Lakin bu anlayışlar üst-üstə düşməyə də bilərlər. Belə ki, gəlir vergisi üzrə vergi mənbəyi – bu verginin ödənilməsi üçün istifadə edilən ehtiyatdır [27; 58].

2.2.3.2. Gəlir vergisinin vergitutma predmeti

İqtisadi nəzəriyyədə vergitutma predmeti bir qayda olaraq vergitutma obyektini şərtləndirən material (əmlak, torpaq, pul və s.) və qeyri-material (iqtisadi fəaliyyət, qazanc, xərc və s.) elementləri ifadə edir. Gəlirin əldə edilməsi üçün həyata keçirilən məşğuliyyət, fəaliyyət - gəlir vergisi üzrə vergitutma predmetinin qeyri-material ifadəsi sayılır, bu cür fəaliyyətin maddi nəticəsi sayılan pul və ya digər maddi nemət isə - gəlir vergisi üzrə vergitutma predmetinin material ifadəsi hesab edilir [8; 28].

2.2.3.3. Gəlir vergisinin vergi miqyası

Vergitutma predmeti vergi miqyası ilə ölçülür və bu miqyas bir qayda olaraq iqtisadi, yaxud fiziki göstəricilər ilə ifadə olunur. Gəlir vergisi üzrə vergitutma predmetinin vergi miqyası pul vahidi hesab edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasına idxal olunan minik avtomobillərinə, istirahət və

idman üçün yaxtalara və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələrə görə aksizlər üzrə vergitutma predmetinin vergi miqyası kimi onların mühərrikinin həcmi götürülür.

2.2.3.4. Gəlir vergisinin vergitutma vahidi

Vergi miqyası vergitutma vahidi ilə ifadə edilir. Gəlir vergisi üzrə vergi miqyasını ifadə edən vergitutma vahidi – manatdır. Öncəki müqayisəyə uyğun Azərbaycan Respublikasına idxal olunan minik avtomobillərinə, istirahət və idman üçün yaxtalara və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələrə görə aksizlər üzrə vergitutma vahidi kub santimetrdir.

2.3. İqtisadi gəlir və vergiyə cəlb edilən gəlir

Nəzəriyyədə fiziki şəxsin gəlir vergisinin vergitutma bazası ilə iqtisadi gəlir anlayışları fərqləndirilir [5; 61]. Bu fərqləri adətən həmin anlayışların müəyyən edilmə üsulları ilə göstərilir. İqtisadi gəlir iki əsas üsulla müəyyən edilir (sxem 2.12).

- Şants-Heyq-Saymons üsulu;
- Hiksin müəyyənətmə üsulu.

Sxem 2.12

Şants-Heyq-Saymons üsuluna əsasən fərdin gəliri - müəyyən dövr ərzində həyata keçirilmiş istehlak hüquqlarının və həmin dövrün əvvəli ilə sonunda ehtiyatda olan əmlak hüquqlarındakı fərqin bazar qiymətindən ibarətdir.

Hiksin müəyyənətmə üsulunun mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, müəyyən müddət ərzində fərdin gəliri - həmin müddət ərzində xərcləyə biləcəyi pul vəsaitlərinin, eyni zamanda əlində qalan və eyni müddət ərzində real dəyərlə müəyyən edilən növbəti analoji xərclərini qarşılayacaq məbləğdə pul vəsaitlərinin maksimal məbləğinə bərabərdir. Konkret vəziyyət və şəraitdən asılı olaraq vergiyə cəlb edilən gəlirin müəyyən edilməsi ayrı-ayrı ölkələrdə fərqlidir.

2.3.1. Əmlakın dəyərinin artımından gəlir

Şants-Heyq-Saymonsun müəyyənləşdirməsinə görə, fərdlərin mülkiyyətində olan kapital aktivlərinin dəyərindəki müsbət kənarlaşmaları özündə əks etdirən əmlakın dəyərinin artımından gəlir vergiyə cəlb edilən gəlirə aiddir. Hətta bu cür gəlirlərin gəlir vergisinə cəlb edilməsi fərqli yanaşmanın zəruriliyini yaradır.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi kapital formalarının dəyərinin artımı nəticəsində fiziki şəxslər tərəfindən əldə edilən gəlirlər bilavasitə hüquqi şəxslərin fəaliyyəti ilə və müvafiq olaraq korporasiyaların mənfəətinin vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Bu, gəlirdən ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması üçün vergi sisteminin harmonizasiyasının zəruriliyini şərtləndirir. Beləliklə, vergitutma məqsədilə bir tərəfdən gəlir vergisinə cəlb edilməsi, digər tərəfdən korporasiyanın mənfəət vergisinə cəlb edilməsi baxımından gəlirlərin ayrılmasının çox mühüm problemi mövcuddur. İnkişaf etmiş fond bazarı olan ölkələrdə kapitalın dəyər artımından fiziki şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərdə səhmlərin qiymət artımından olan gəlirləri böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Eyni zamanda kapitalın dəyər artımından əldə edilən bəzi gəlir növlərinin adi gəlirlərə, yaxud fərqli verginin tətbiq edildiyi xüsusi gəlirlərə aid edilməsi də müəyyən problem yaradır.

Kapitalın dəyərinin artımından gəlirin ümumi dərəcə ilə vergiyə cəlb edilən ümumi gəlirlər qrupuna, yaxud zərurət yarandıqda xüsusi dərəcə ilə vergiyə cəlb edilən xüsusi gəlirlər qrupuna aid edilməsi ilə bağlı seçimdə çətinlik yaradan üç əsas xüsusiyyəti var [47; 59].

Birinci xüsusiyyət - kapital aktivlərinin bəzi növlərinin amortizasiyasının mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Gəlirin vergiyə cəlb olunması nöqtəyi-nəzərindən, uzun müddət istifadə edilən mallar, məsələn, avtomobil bu cür aktivlərə aid edilir. Avtomobil ilə bağlı misalda istifadə edilmiş avtomobilin fərd tərəfindən alış qiymətindən aşağı qiymətə satılması həmin avtomobilin dəyərinin bir hissəsinin istifadə müddətindəki itkisi hesab edilir. Bu cür itkinin səviyyəsi birincisi, müxtəlif avtomobillərdə fərqli ola bilər, ikincisi isə avtomobilin alış qiymətindən aşağı olan satış qiyməti istismar nəticəsində itirilən dəyəri nəzərə alınmaqla onun real qiymətindən artıq ola bilər ki, bu da öz növbəsində vergiyə cəlb edilən digər gəlirlər qrupuna aid həqiqi gəlir hesab edilir. Digər tərəfdən, fərdin mülkiyyətində amortizasiya olunmayan aktivlər, məsələn, torpaq sahəsi və ya qiymətli kağızlar ola bilər. Bu halda, onların alış qiymətindən yuxarı olan satışından gəlir kapitalın dəyər artımından gəlir hesab edilir.

İkinci xüsusiyyət - aktivin dəyərinin təqdim edilməsi üsulundan meydana çıxır. Məsələn, əgər hər hansı kapital aktivini xarici valyutada təqdim edilirsə, bu halda həmin valyuta məzənnəsinin dəyişməsi, bu dəyişmə anı üçün əldə edilən adi gəlir kimi nəzərdən keçirilə bilər. Aktivin dəyərinin ölçü vahidinin milli valyutada təqdim edildiyi halda isə, kapital aktivinin əldə edilməsi zamanı olan dəyəri ilə onun satılması anındakı dəyəri arasındakı müsbət fərq kapital dəyərinin artımından gəlir hesab edilir.

Üçüncü xüsusiyyət - peşəkar fəaliyyət, məsələn, brokerlərin fəaliyyəti çərçivəsində, yaxud bir dəfə olmaqla kapital dəyərinin artımından əldə edilən gəlirə aiddir. Birinci halda, əldə edilən gəlir vergitutma obyektinə sayılır, ikinci halda isə, kapital dəyərinin artımından gəlir yalnız qanunvericilikdə ya xüsusi dərəcə ilə adi gəlir vergisinin, yaxud da xüsusi verginin vergitutma obyektinə hesab edildiyi halda, sayıla bilər.

Kapital dəyərinin artımından gəlirlər üzrə vergi öhdəliyinin yaranması anının müəyyən edilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Burada üstünlük və çatışmazlığı olan, eyni zamanda aralarındakı seçim mülki şəxslərin mülkiyyətində olan kapital aktivlərinin strukturundan (nəzərə alınmalıdır ki, kapital dəyərinin artımından gəlir əldə edənlərin əksəriyyəti varlıqlar olduğuna görə ictimai sərvətin varlıqlardan kasıblara təkrar bölgüsü vacib göstəricidir), çoxlu inzibatçılıq amillərindən və inflyasiya səviyyəsindən asılı olan iki yanaşma mövcuddur [59; 63].

Birinci yanaşma, kapital dəyərinin artımından gəlirlərin əldə edildiyi anda vergitutmanı nəzərdə tutur. Bu halda aktivlərin bazar qiymətlərinin müntəzəm düzgün təkrar qiymətləndirilməsi nöqteyi-nəzərindən mühüm problemlər yaranır. Bundan əlavə, kapital dəyərinin artımından gəlirin vergiyə cəlb edilməsinin bu yanaşması verginin ödənilməsi üçün nağd vəsaitlərin kifayət qədər olmaması ilə bağlı mühüm problem yarada bilər. Gəlir vergisinin qeyri-xətti, progressiv dərəcəsi vergi ilə ərzində əldə edilmiş gəlirin məbləğinin dəqiq müəyyən edilməsini zəruri edir. Belə ki, kapital aktivlərinin satışı anı üçün kapital dəyərinin artımından gəlirin vergiyə cəlb edilən məbləği bir neçə vergi dövrü ərzindəki gəlirlərin yığılmış cəmini əks etdirir, vergitutmanın birinci üsulundan fərqli olaraq gəlir vergisinin real effektiv dərəcəsi təhrif olunur.

İkinci yanaşma, xüsusilə də kapital dəyərinin artımından gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsinə diferensial yanaşma şəraitində, bir sıra mühüm üstünlüklərə malikdir. Məsələn, kapital aktivlərinin dövrü təkrar qiymətləndirilməsinə inzibati xərclər xeyli azaldılır. Kapital aktivlərinin satışı zamanı yaranan vergi öhdəliklərinin ödənilməsi üçün nağd vəsaitə ehtiyac problemi də yoxdur. Əhalinin daha imkanlı təbəqəsinin kapital aktivləri ilə bağlı əməliyyatları üzrə yüksək fəallıqdan yaranan və bu

vergitutma üsulu hesabına nail olunmuş böyük təkrar bölgü dərəcəsinə də üstünlüklərə aid etmək olar. Kapital dəyərinin artımından gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsinə bu cür yanaşmanın mühüm çatışmazlığı fərdlər tərəfindən kapital aktivlərinin uzun müddət ərzində satmamağa və mülkiyyətlərində saxlamağa təhrik etməsi ilə bağlıdır.

Bir qayda olaraq, fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan ev və torpaq sahələrinin, bəzi dövlət qiymətli kağızlarının dəyərinin artması kimi gəlirlər kapital dəyərinin artımından əldə edilən vergiyə cəlb olunan gəlirlər siyahısına daxil deyildir.

2.3.2. Faiz gəlirləri və dividendlər

Gəlir vergisində faiz gəlirlərinin xüsusi rolu onunla bağlıdır ki, bu cür gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsi fərdləri istehlak ilə bağlı qəbul etdikləri qərarlarını dəyişməyə sövq edir, yəni cari istehlakın yığım (və ya gələcək) istehlakı ilə əvəzlənməsinə stimullaşdırır. Üstünlüyün cari istehlaka verilməsi kimi keçid effektinin təsiri nəticəsində istehlakın strukturunda tədricən baş verən dəyişiklik ictimai rifahda itkilərə gətirib çıxarır. Əməkhaqqından (yaxud qeyri-kapital gəlir mənbələrindən) adi gəlir vergisinin tutulması vergi ödəyicisinin bütün ömrü boyu istehlak səviyyəsini azaldır və istehlak yönümlü xərclərə imkan vermir [27; 38].

Bir qayda olaraq faiz gəlirləri daha imkanlı şəxslər tərəfindən əldə edildiyi üçün, bu cür gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsinin mühüm üstünlüklərindən biri faiz gəlirlərinin yenidən bölgüsü yolu ilə böyük sosial ədalətə nail olunmadır. Bundan başqa, faiz gəlirlərinin vergidən azad olunması əldə edilən ümumi gəlirin əməkhaqqından ayırmalar, mükafatlar, dividendlər və sair gəlir növləri kimi üsullardan istifadə etməklə azaldılması hesabına gəlir vergisi üzrə daxilolmalarda ciddi itkilərə gətirib çıxara bilər.

Faiz gəlirindən vergi gələcək istehlakın qiymətini artırır, yəni normal şəraitdə gələcək istehlakı azaldır. Çünki yığımlar - gələcəkdəki istehlak üçün xərclərdir, bu halda həmin verginin iqtisadi nəticələri əvəzetmə elastikliyinin zamanlararası müddətdəki ölçüsündən və sərvət üzrə istehlakın elastikliyindən asılıdır, yəni gələcək istehlak daha bahalı olduğuna görə cari ilə əvəz edilə bilər, bununla belə əgər gələcək istehlakın dəqiq üstünlükləri məlumdursa, onda onun ölçüsü saxlana bilər.

Əgər gəlir effekti əvəzetmə effektindən böyükdürsə, bu halda riskə meyil güclənir. Qanunvericilikdə vergiyə cəlb edilən gəlirdən itkilərin (zərərin) çıxılmasına icazə verildisə, onda bu tendensiya güclənir. Əksinə, gəlir effekti əvəzetmə effektindən zəifdirsə, vergi riskə meylin azaldılmasına səbəb olur ki, bu da iqtisadi artımın imkanlarına mənfi təsir göstərir.

İqtisadi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, vergi sistemini qiymətləndirən zaman müxtəlif vergilərin səbəb olduğu kənarlaşmada kəmiyyətlərin müqayisəsi vacib şərtidir [35; 56; 60]. Belə ki, gəlir vergisi gəlirin yığma yönəlnə normasını azaldır və bununla, cari istehlak ilə gələcəkdəki istehlak məqsədli yığım arasında seçim strategiyasını dəyişdirir. İstehlak vergisi həmin bədxərc dəyişikliyi aradan qaldırır və o, birdəfəlik vergi olmadığı üçün "iş-asudə vaxt" seçiminə də təsir edir. Ona görə də istehlak və yığım nisbətini müəyyən etmək müxtəlif amillərin kəmiyyətini və onların qarşılıqlı təsirini nəzərə almağı tələb edir.

Empirik tədqiqatlar bir-birinə zidd olsalar da, bütövlükdə göstərir ki, vergi stimulları yığımların həcminə az, onların strukturuna kifayət qədər güclü təsirə malikdir.

Yığımları yalnız maliyyə aktivlərinin artımı hesab etsək belə, bu fərqi müəyyən etmək son dərəcə çətinidir. Ona görə də təcrübədə gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı bütün fəaliyyətləri sahibkarlığa aid etmək və dividendlər kimi, yəni bir dəfə olmaqla mənfəət vergisinə və ya gəlir vergisinə cəlb etmək mümkündür. Bu halda əmanətlər üzrə faizlər debitor üçün gəlirdən çıxılan xərc məbləği və kreditor üçün isə vergiyə cəlb edilən gəlir məbləği hesab edilir.

Dividendlər şəklində fiziki şəxslərin gəlirləri vergitutma bazasının ayrılmaz hissəsini təşkil edir və bu gəlirlərdən gəlir vergisinin tutulması zəruriliyi problemi onunla bağlıdır ki, kapital aktivləri ilə bağlı digər gəlirlər kimi dividendlərin vergiyə cəlb edilməsi həm gəlir vergisi üzrə cari ödənişin mənbədə həyata keçirilməsi şəklində, həm də korporasiyaların mənfəət vergisinin köməyi ilə mümkün ola bilər.

2.3.3. Güzəştlər, çıxmalar, vergi kreditləri

Gəlir vergisi üzrə güzəştlərin, gəlirdən çıxmaların və vergi kreditlərinin təqdim edilməsinin məqsəduyğun hesab edilməsinə bir sıra səbəblər mövcuddur. Səbəblər sırasında əsasən aşağıdakıları qeyd etmək olar: vergi ödəyiciləri tərəfindən sosial əhəmiyyətli məqsədlər üçün xərclərin həyata keçirilməsi, gəlir vergisi üzrə daha böyük progressivliyə nail olunması, fors-majör hallar ilə, vergi ödəyicisinin səhhətinin pisləşməsi ilə bağlı planlaşdırılmayan xərc və ya zərərlər və s. [33; 55]. Vergi güzəştləri və vergi kreditlərindən (tax credit) fərqli olaraq çıxmalar bütün vergi ödəyicilərinə bərabər hüquqlu əsasda, gəlir vergisinin son hədd dərəcəsinə proporsional şəkildə verilir. Vergitutma bazasından çıxmalara daha tipik nümunə kimi – kredit üzrə faiz məbləğləri, tibb, təhsil, xeyriyyəçilik və işgüzar xərclərin məbləğləri, sosial sığorta və pensiya fondlarına ayırma və ödəmələr, oğurluq və təbii fəlakətlərdən zərərlərin

məbləğləri, digər hakimiyyət səviyyələrinin büdcələrinə ödənməmiş vergilərin məbləğlərini göstərmək olar.

2.3.4. Pensiya və sosial fondlara ayırmalar

Bəzi gəlir növlərində olduğu kimi kapital dəyərinin artımından indiki halda zamanlararası miqyasda olsa belə, ikiqat vergi qoyma problemi yaranır. Gəlirin vergiyə cəlb edilməsi zamanı pensiya və sosial yığımlarla bağlı problemin həlli üçün iki mümkün variantın olması ehtimal edilir [7].

Bir tərəfdən, mərkəzləşdirilmiş pensiya və sosial fondlara ödəmə və ayırmaların vergi ödəyicisi tərəfindən həyata keçirilməsi zamanı onlar vergiyə cəlb edilən gəlirə aid edilə bilər. Bu halda müvafiq fondlardan pensiya və sosial ödəmələr alınan anda gəlir vergisinə cəlb edilməməlidir. Digər tərəfdən, pensiya və sosial ayırmaların həyata keçirilməsi anında onlar vergiyə cəlb edilən gəlirdən çıxılır, bu halda pensiya və sosial ödəmələr əldə olunduğu anda onlardan vergi tutulur.

Pensiya və sosial sığortanın alternativ sistemlərinin - yığım və yenidən bölüşdürmə sistemlərinin mövcudluğu yuxarıda qeyd olunan iki yanaşma arasında seçimə xeyli təsir göstərir.

Mərkəzləşdirilmiş fondlara ayırmalar şəklində alınan vəsaitlər bütövlükdə resipiyentlər arasında yenidən bölüşdürüldüyünə görə həmin vəsaitlərin investisiya məqsədlərinə istifadə edilməsinin qeyri-mümkün olması, icbari dövlət yenidən bölüşdürmə sosial və pensiya sığortasının çox mühüm çatışmazlığıdır. Əhalinin ümumi qocalması şəraitində pensiya və sosial ödəmələrin yerinə yetirilməsinin təmin olunması məqsədilə işləyənlərdən bu fondlara yığımların artırılması zərurəti hal-hazırda ölkələrin əksəriyyəti üçün aktual olan – yeni və əlavə problem kimi meydana çıxır. Vergi intizamının zəifliyi isə faktiki olaraq intizamlı vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən vergi yükünün artırılması ehtiyacını yaradır. Buna görə də yığım sistemi, bir tərəfdən vəsaitlərdən investisiya məqsədlərinə istifadə etmək imkanının olması nöqteyi-nəzərindən, digər tərəfdən isə konkret vergi ödəyicisinin ödədiyi ödəmələr ilə ona ödənilən pensiya və sosial ödəmələr arasında bağlılığın qurulması nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətli dərəcədə üstünlüyə malikdir.

Sosial ödəmə və pensiyaların vergiyə cəlb olunmasına gəldikdə, icbari, xüsusilə dövlət yenidən bölüşdürmə sistemində müvafiq fondlara ayırmaları və ödəmələri iki səbəbə görə vergidən azad etmək məqsədəuyğundur:

✓ Birincisi, pensiya təminatı və sosial sığortanın alternativ özəl yığım sistemi olmadıqda ödənişlərin icbariliyi fiskal səciyyə daşıyır və beləliklə, bu cür ödənişlər vergiyə cəlb edildiyi halda, faktiki olaraq bir

- ✓ verginin (gəlir vergisinin) digər vergilərə (sosial ödəmələrə) tətbiqi baş verir;
- ✓ İkincisi, sosial və pensiya fondlarından ödəmələr dövlət xərclərini (hökumətin büdcə xərclərini) əks etdirir və bu cür ödəmələrdən verginin tutulması büdcə sisteminin müxtəlif tərkib hissələri arasında vəsaitlərin yenidən bölgüsünün gizli formasıdır.

Sosial və pensiya sığortasının icbari dövlət sistemlərinə alternativ özəl yığım sığortası olduğu halda vergitutma ilə bağlı təqdim olunan iki variant arasında seçimlə bağlı qərar onlardan hansının pensiya və sosial ayırmalar üzrə daha çox artım yaratmasından asılıdır. Xüsusən də, məsələn, progressiv vergitutmada pensiya fonduna və sosial fondlara ayırmalar üçün sərf edilən məbləğlər üzrə son hədd vergi dərəcəsinin (bir qayda olaraq vergi ödəyicisinin ümumi gəliri böyükdür) pensiya və sosial ödəmələr üzrə son vergi dərəcəsiindən (bir qayda olaraq ödəmələr kiçik məbləğli olduğuna görə onlara gəlir vergisinin daha aşağı şedulları tətbiq edilir) yuxarı olması faktı nəzərə alınsa, bu cür ayırmaların gəlir vergisindən azad edilməsi ayırmaların həcmiini xeyli dərəcədə artırır bilər. Bu hal xüsusilə o zaman aktual olur ki, pensiyaya çıxmış və ya aktiv əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayan və sosial ödəmələr alan fərdin əlavə gəlir mənbələri əmək haqqına nisbətən daha aşağı dərəcələrlə vergiyə cəlb edilən kapital dəyərinin artımından gəlirdən və ya faiz gəlirlərindən ibarətdir. Digər tərəfdən, dövlət vergi daxilolmaları üzrə mövcud tələbatı nəzərə ala bilər və bu halda həmin nöqtəyi-nəzərdən daha əlverişli variantın qəbul edilməsi məqsədəuyğundur.

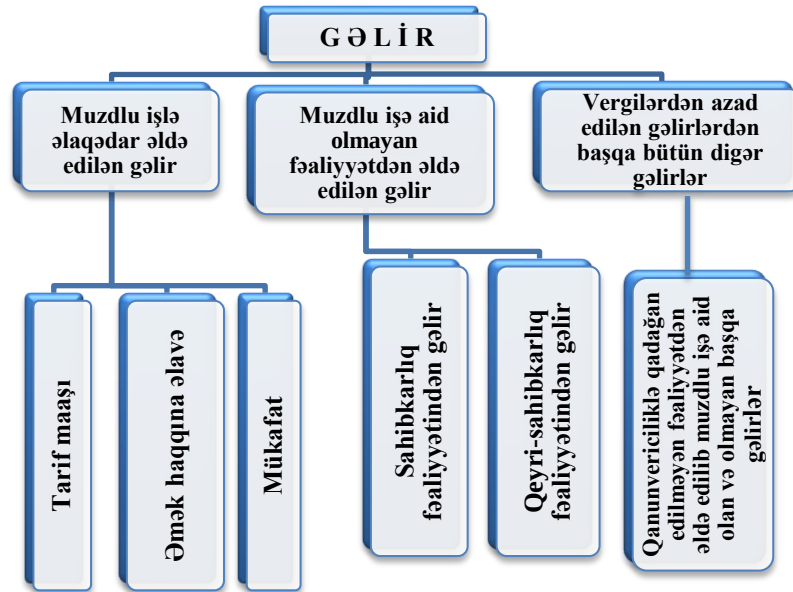
3. Gəlir vergisi sisteminin əsasları

3.1. Gəlirlərin növləri

Fiziki şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsi vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bu gəlirlərin daha geniş yayılmış təsnifləşdirilməsi aşağıdakı sxemdə (sxem 3.1) göstərilib.

Sxem 3.1

Fiziki şəxslərin gəlirlərinin təsnifatı

Gəlirlər üç əsas qrup üzrə təsnifləşdirilir:

- Muzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlir;
- Muzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən əldə edilən gəlir;
- Vergilərdən azad edilən gəlirlərdən başqa bütün digər gəlirlər.

Əmək qanunvericiliyinə əsasən muzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlirin (aylıq əməkhaqqının) tərkibinə tarif (vəzifə) maaşı, ona əlavələr və mükafatlar daxildir [27; 32; 41]:

- Tarif (vəzifə) maaşı – işin mürəkkəbliyi, əməyin gərginliyi və işçinin ixtisas səviyyəsinə görə müəyyən edilən əməkhaqqının əsas hissəsidir.
- Əməkhaqqına görə əlavə - əmək şəraiti ilə əlaqədar əvəzödəmək və ya həvəsləndirmək məqsədilə işçinin tarif (vəzifə) maaşına müəyyən edilən əlavə ödəncidir.
- Mükafat - əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə işçinin maddi marağının artırılması məqsədi ilə əməkhaqqı sistemində .

- nəzərdə tutulan qaydada və formada verilən həvəsləndirici pul vəsaitidir.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa maddəli işlə əlaqədar alınan gəlirin məbləği aşağıda göstərilən məbləğdən işçinin əldə etdiyi gəlirə görə ödədiyi hər hansı xərc çıxıldıqdan sonra qalan məbləğə bərabərdir [4]:

- Fiziki şəxsə banklararası kredit hərracında olan faiz dərəcəsindən aşağı faiz dərəcəsi ilə ssuda verildiyi halda – bu tipli ssudalar üzrə banklararası kredit hərracında olan faiz dərəcəsinə uyğun faizlə ödənilməli olan məbləğlə aşağı faiz dərəcəsinə uyğun ödənilməli olan məbləğ arasındakı fərq;
- İşəgötürənin öz işçisinə malı, işi və ya xidməti təqdim etdiyi, yaxud verdiyi halda – bu cür malların, işlərin və xidmətlərin bazar qiyməti ilə dəyəri;
- İşçinin xərclərinin əvəzi ödənilməli halda – ödənen vəsaitin məbləği;
- İşçinin işəgötürənə olan borcunun və ya öhdəliyinin bağışlandığı halda – həmin borcun və ya öhdəliyin məbləği;
- İşəgötürən tərəfindən ödənilən sığorta haqları;
- Hər hansı digər halda normativ-hüquqi aktlarda başqa qiymətləndirmə metodu göstərilərsə, bazar qiymətinə uyğun olaraq müəyyən edilən dəyər.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən maddəli işə aid olmayan fəaliyyətdən əldə edilən gəlirin tərkibinə sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər daxildir. Vergi qanunvericiliyinə əsasən sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərə aşağıdakılar aid olunur [4]:

- ✓ Sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunan aktivlərin təqdim edilməsindən əldə edilən gəlir;
- ✓ Sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına və ya müəssisənin bağlanmasına razılıq verilməsinə görə əldə edilən gəlir;
- ✓ Əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən əldə edilən məbləğ və bu məbləğ ilə həmin əsas vəsaitlərin (vəsaitin) qalıq dəyəri arasında yaranan müsbət fərq məbləği;
- ✓ Əvvəllər gəlirdən çıxılmış xərc, zərər və ya şübhəli borcun ödənilmiş hissəsi, habelə əvvəllər gəlirdən çıxılmış ehtiyatın azalmış məbləği.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər qrupuna aşağıdakılar aiddir [4]:

- ✓ Faiz gəliri;
- ✓ Dividend;

- ✓ Əmlakın icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlir;
- ✓ Royalti;
- ✓ İşəgötürənə olan borc və ya öhdəlik istisna olmaqla, digər borcun bağışlanmış məbləği;
- ✓ Sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunmayan aktivlərin təqdim edilməsindən əldə edilən gəlir;
- ✓ İşəgötürənin öz işçisinə təqdim etdiyi mal, iş və xidmətin, həmçinin verdiyi hədiyyənin məbləği istisna olmaqla, təqvim ili ərzində alınan hədiyyə və mirasların məbləği;
- ✓ Təqdim edilən və ya amortizasiya hesablanan aktivlərin ilkin qiymətinin artdığını göstərən, əməkhaqqı olmayan hər hansı digər gəlir;
- ✓ Həyatın yığım sığortası üzrə sığorta olunanın ödədiyi və ya onun xeyrinə ödənilən sığorta haqları ilə sığorta ödənişləri arasındakı fərq;
- ✓ Xüsusi notarius tərəfindən aparılan notariat hərəkətlərinə, habelə notariat hərəkətləri ilə əlaqədar göstərilən xidmətlərə görə alınan haqlar;
- ✓ Vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən bu fəaliyyətlə bağlı göstərilən xidmətə görə alınan haqq.

Vergilərdən azad edilən gəlirlərdən başqa əldə edilən bütün digər gəlirlər dedikdə, qanunvericiliklə qadağan edilməyən fəaliyyətdən əldən edilib muzzdlu işə aid olan və aid olmayan gəlirlərdən başqa, qalan gəlirlər başa düşülür:

- ✓ Beynəlxalq yarışlarda və müsabiqələrdə pul şəklində alınan mükafatların dəyərinin 4000 manatdan artıq hissəsi;
- ✓ Respublika, şəhər və rayonlarda keçirilən yarış və müsabiqələrdə pul şəklində alınan mükafatların dəyərinin 200 manatdan artıq hissəsi;
- ✓ Ölkə daxilində təhsil və ya müalicə məqsədli yardım və birdəfəlik müavinətin dəyərinin 1000 manatdan artıq hissəsi;
- ✓ Xarici ölkədə təhsil və ya müalicə məqsədli yardım və birdəfəlik müavinətin dəyərinin 2000 manatdan artıq hissəsi;
- ✓ Ailə üzvü olmayan şəxsdən alınan hədiyyələrin dəyərinin 1000 manatdan artıq hissəsi;
- ✓ Ailə üzvü olmayan şəxsdən qalan mirasların dəyərinin 20000 manatdan artıq hissəsi.

3.2. Gəlir vergisinin ödəyiciləri və onların gəlirləri

Gəlir vergisinin ödəyiciləri vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur və gəlirin mənbəyinə görə rezident və qeyri-rezident vergi ödəyicilərinə ayrılırlar [4]. Belə ki, rezident ödəyici üçün vergitutma obyektinin onun ölkədə və onun hüdudlarından kənarda əldə etdiyi gəlirlərinin cəmindən ibarətdir. Bu gəlirin vergiyə cəlb olunan hissəsi isə vergi ili üçün rezidentin bütün gəliri ilə həmin dövr üçün qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən ibarətdir.

Qeyri-rezident vergi ödəyicisinin gəliri isə onun ölkə mənbələrindən əldə etdiyi gəlirlərdən ibarətdir. Ölkədə daimi nümayəndəlik vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident konkret dövrdə ölkə mənbələrindən daimi nümayəndəliklə bağlı əldə etdiyi ümumi gəlirlə həmin dövrdə bu gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar çəkilən və gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən yaranan gəlir üzrə verginin ödəyicisidir.

Qeyri-rezidentin ölkə mənbəyindən əldə olunan gəliri kimi müəyyən edilən və qeyri-rezidentin ölkə ərazisindəki daimi nümayəndəliyinə aid olmayan ümumi gəliri, gəlirdən çıxılan məbləğ nəzərə alınmadan ödəniş yerində vergitutma obyektidir. Eyni zamanda məşğulluqdan və ya əmlakın təqdim edilməsindən gəlir əldə edən qeyri-rezident fiziki şəxs, ölkə mənbəyindən təqvim ili ərzində əldə etdiyi bu növ ümumi gəlirin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən, həmin dövrdə bu gəlirə aid olan və ondan çıxılan xərclər qədər azaldılan məbləği üzrə gəlir vergisinin ödəyicisidir.

3.3. Gəlir vergisinin dərəcələri

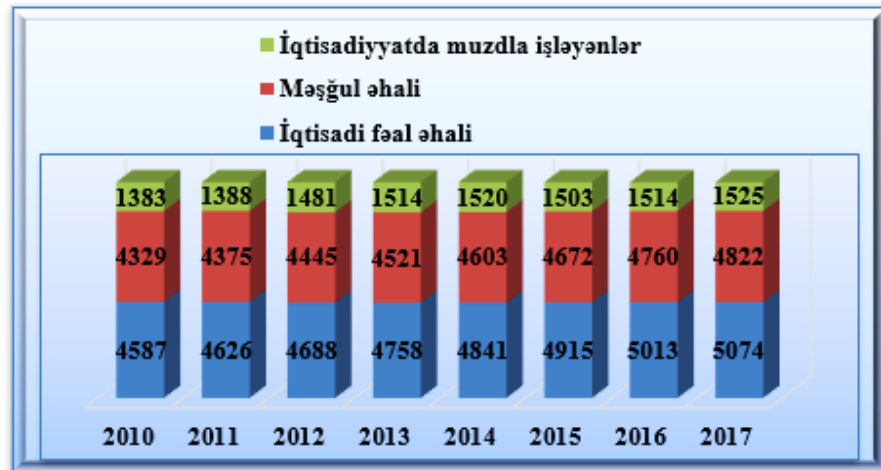
Vergi qanunvericiliyinə əsasən fiziki şəxslərin gəlir vergisi proqressiv, reqressiv və vahid dərəcəli ola bilər. Proqressiv vergi dərəcəsində gəlir məbləği artdıqca, effektiv vergi dərəcəsi də artır. Reqressiv vergi dərəcəsində gəlirin məbləği artdıqca vergi dərəcəsi azalır. Vahid vergi dərəcəsi gəlirin dəyişməsindən asılı olmayaraq vahid dərəcə ilə hesablanır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə fiziki şəxslərin gəlir vergisi proqressiv dərəcəlidir. Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəricilərində artım meyilləri müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2017-ci ildə iqtisadi fəal əhəlinin sayı 11%, məşğul əhəlinin sayı 12%, maddə ilə işləyənlərin sayı isə 10% artması ilə nəzərə çarpmışdır (diqram 3.1).

Göstərmək lazımdır ki, son dövrdə iqtisadi fəal əhəlinin sayı 5074 min nəfər təşkil etmişdir ki, bunun da 1525 min nəfəri əmək münasibətləri qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilmiş maddə ilə işçilərdən, 4822 min nəfəri isə məşğul əhəlidən ibarət olmuşdur. Məşğul

əhali kimi nəzərdə tutulan insanlar kənd təsərrüfatı sahəsində pay torpağına mülk şəxslər hesab olunur ki, onlar da əmək müqaviləsi əsasında çalışmırlar [87].

Diaqram 3.1

İqtisadi fəal əhali, məşğul əhali və mizdlə işləyənlərin inkişaf dinamikası

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyri-rəsmi məşğulluq əmək resursları və əmək bazarı barəsində real vəziyyəti əks etdirən məlumatların əldə edilməsinə çətinlik törədərək, iqtisadi inkişafın düzgün proqnozlaşdırılmasında, əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsində problemlər yaradaraq, “kölgə iqtisadiyyatı”nın genişlənməsinə səbəb olur. Əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməməsinin yaratdığı digər ciddi problem isə biznes subyektlərində məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma hallarının olması ilə bağlıdır. Bu da öz növbəsində dövlət büdcəsini qanunla müəyyən edilmiş sosial yönümlü daxilolmaların əhəmiyyətli hissəsindən məhrum edir. Təcrübə göstərir ki, qeyri-rəsmi məşğulluğun ən çox yayılmış forması işəgötürənlər tərəfindən işçilərin sayının az miqdarda göstərilməsi və ya tamamilə bəyan edilməməsi şəklində baş verir.

Əmək bazarında qeyri-şəffaflığa yol açan digər bir məsələ isə özəl sektorda bəzi işəgötürənlər tərəfindən rəsmi qaydada işə cəlb edilən işçiyə verilən əməkhaqqının yalnız az bir hissəsinin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlıdır. Nəticə etibarilə bu kimi göstərilən hallarda həm işəgötürən, həm də işçi vergini və məcburi dövlət sosial sığorta haqqını ödəməkdən yayınırlar. Aparılan təhlillər göstərir ki, əmək münasibətlərinin qanunvericiliklə

müəyyən olunmuş qaydada rəsmiləşdirilməməsi və icbari ödəmələrdən yayınma hallarına əsasən neft-qaz fəaliyyəti ilə əlaqəsi olmayan özəl sahədə və qeyri-dövlət sektorunda daha çox rast gəlinir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində 1 yanvar 2019-cu il tarixdən edilmiş dəyişikliklərin bir qismi ölkədə “kölgə iqtisadiyyatı”na şərait yaradan hallardan biri olan qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılmasına yönəldilmişdir. Bu məqsədlə Vergi Məcəlləsində neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən vergi ödəyicilərində işləyən fiziki şəxslərin muzzdlu işlə əlaqədar aylıq gəlirindən gəlir vergisinin tutulmasının yeni qaydası müəyyən olunmuşdur.

3.3.1. Fiziki şəxslərin muzzdlu iş ilə bağlı aylıq gəlirindən tutulan vergi

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə edilmiş son dəyişikliklərə əsasən, ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra yeniliklər tətbiq olunmaqdadır. Belə yeniliklər həm də bir çox vergi ödəyiciləri üçün vergi azadolmaları və güzəştləri şəklində də özünü göstərir. Digər tərəfdən, yeniliklərin əsas istiqamətlərindən biri də vergi və sosial sığorta yükünün aşağı salınması və optimallaşdırılması, işəgötürən və işçi münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi, əməyin ödəniş sisteminin leqallaşdırılması ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində edilən dəyişikliklər sırasında gəlir vergisi üzrə güzəştlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu islahatın və güzəştin mahiyyətini belə bir şəkildə ifadə etmək mümkündür: 2019-cu il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən Vergi Məcəlləsinə olan dəyişikliklərdə qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində çalışan fiziki şəxslərin muzzdlu işdən gəlir vergisi üzrə müddətli güzəştin verilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq sahədə baş verən dəyişikliklər, əmək bazarında nəzərə çarpan proseslər bu islahatı zəruri etmişdir.

Tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, əmək ödənişləri üzrə islahatdan əvvəlki vergi dərəcələri ilə bağlı yaranan vəziyyət biznes mühitinin sağlamlaşdırılması və ölkə üzrə çalışanların əməkhaqlarının leqallaşması sahəsində bir çox ciddi problemlər yaratması ilə diqqəti cəlb etmişdir. Çünki, yüksək fiskal yük qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində işəgötürənlər tərəfindən işçi sayının və real əməkhaqqının məbləğinin gizlədilməsinə səbəb olmaqla yanaşı, həm də əmək bazarında neqativ proseslərin baş verməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Azərbaycanda vergi islahatına qədər son dövrdə muzzdlu işçilərin məşğul əhalidə xüsusi çəkisi 31,5%, əməkhaqqı fondunun (sosial sığorta ayırmaları ilə birlikdə) ÜDM-ə nisbəti 17-18%, əhalinin gəlirlərində əmək ödənişlərinin payı isə 25,2% təşkil etmişdir. Belə hal bir sıra postsovet və

digər ölkələrin göstəriciləri ilə müqayisədə qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Mövcud problemin daha çox qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində baş verdiyini və bu zaman əməkhaqqı üzərindəki fiskal yükün gəlir vergisi və sosial sığorta haqlarından formalaşdığını nəzərə alaraq, onun həlli məqsədilə bu istiqamətdə əməkhaqlarına gəlir vergisi üzrə əhəmiyyətli güzəştin edilməsi məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. Belə ki, işəgötürənlər arasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, yeni şərtlər daxilində onlar əməkhaqlarını və iş yerlərini rəsmiləşdirmək üçün güclü stimula əldə etmişlər. Bu da özlüyündə işəgötürənlərin işçi üzrə əmək vergisi xərclərini azaltmaqla, qeyri-rəsmi əməkhaqlarının və iş yerlərinin leqallaşdırılmasına yeni imkanlar açır.

Ölkədə həyata keçirilən bu islahatların əsas hədəfi neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan özəl sektorda əmək bazarının leqallaşmasına nail olmaqdır. Tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində rəsmi əmək münasibətlərinin miqyası qeyri-rəsmi əmək münasibətləri ilə müqayisədə dəfələrlə kiçikdir. Nəticədə isə, qeyri-rəsmi əmək bazarının fəaliyyətindən daha çox zərər çəkən sırayı vətəndaşlar olurlar. Bu halda çalışan insanlar faktiki olaraq sosial sığorta və pensiya təminatı sistemindən kənarda qalmaqla, gələcəkdə belə ödənişlərlə bağlı az təminata malik olurlar. İşçilərin əmək müqaviləsi olmadan çalışması isə bu kimi ciddi problemlər yaradır:

- ✓ Onlar qeyri-rəsmi əməkhaqları almaqla kölgə iqtisadiyyatının inkişafına rəvac verirlər;
- ✓ Onların sosial sığorta haqları toplanılmır və sosial güzəştlərdən məhrum olurlar;
- ✓ Belə işçilərin qazandıqları fərdi pensiya hesabında öz əksini tapmır.

Bütün bu kimi neqativ hallar ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, həm də çalışan insanları gələcəkdə haqq etdikləri pensiya almaq hüququndan məhrum edir.

Son vergi islahatından sonra Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində fiziki şəxslərin maddəli işdən aylıq gəlirlərindən vergi aşağıdakı (cədvəl 3.1) cədvələ uyğun tutulur.

Cədvəl 3.1

Fiziki şəxslərin maddəli işi ilə bağlı aylıq gəlirlərindən tutulan vergi

Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği	Verginin məbləği
2500 manatadək	14 faiz
2500 manatdan çox olduqda	350 manat + 2500 manatdan çox olan məbləğin 25 faizi

3.1-ci cədvəldən göründüyü kimi, vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 2500 manatadək olduqda, vergi məbləğinin 14%-i, 2500 manatdan çox olduqda isə, 350 manat + 2500 manatdan çox olan məbləğin 25%-i ilə vergi tutulur [4, maddə 101.1].

3.3.2. Neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən vergi ödəyicilərində işləyən fiziki şəxslərin muzzdlu iş ilə əlaqədar aylıq gəlirlərindən tutulan vergi dərəcəsi

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavə olunmuş yeni 101.1-1-ci maddəyə əsasən neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən vergi ödəyicilərində işləyən fiziki şəxslərin muzzdlu işlə əlaqədar aylıq gəlirlərindən vergi 2019-cu il yanvarın 1-dən 7 il müddətində aşağıdakı cədvələ (cədvəl 3.2) uyğun olaraq tutulur.

Cədvəl 3.2

Neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən vergi ödəyicilərində işləyən fiziki şəxslərin muzzdlu iş ilə əlaqədar aylıq gəlirlərindən tutulan vergi

Vergiə cəlb edilən aylıq gəlir	Verginin dərəcəsi
8000 manatadək	0 faiz
8000 manatdan çox olduqda	8000 manatdan çox olan məbləğin 14 faizi

3.2-ci cədvəldən göründüyü kimi, qeyri-neft və ya qeyri-dövlət sahəsində əmək müqaviləsi əsasında işləyən fiziki şəxsin iş yerindən əldə etdiyi aylıq gəlirin məbləği 8000 manatadək olduqda, həmin gəlirdən gəlir vergisi tutulmur. Lakin müvafiq sahədə fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin muzzdlu iş üzrə vergiyə cəlb edilən aylıq gəliri 8000 manatdan çox olduqda 2019-cu il yanvarın 1-dən 7 il müddətində, 8000 manatdan çox olan məbləğin 14 faizi ilə tutulur [85; 86]. Eyni zamanda, işəgötürənin üzərinə düşən icbari ödəmə yükünün aşağı salınması və işçinin fərdi pensiya hesabına edilən ödənişlərin gəlir vergisindən azadolma hesabına artırılması məqsədilə “Sosial sığorta haqqında” Qanunda da müvafiq dəyişikliklər edilmişdir. Müvafiq dəyişikliklərlə qeyri-neft və ya qeyri-dövlət sahəsində sosial sığorta ayırmalarının hesablanması yeni qaydası və dərəcələri müəyyən edilmişdir (cədvəl 3.3). Belə ki, “Sosial sığorta haqqında” Qanunun 14.4-cü maddəsinə əsasən neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən sığortaedənlərdə işləyən sığortaolunanların muzzdlu işdən aylıq gəlirlərindən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı 2019-cu il yanvarın 1-dən 7 il müddətində aşağıdakı dərəcələrlə ödənilir [85; 86].

Cədvəl 3.3

Neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən sığortaedənlərdə işləyən sığortaolunanların muzzdlu işdən aylıq gəlirlərindən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə ödəmələr

Sığorta haqqına cəlb edilən aylıq gəlir	Sosial sığorta haqqı dərəcəsi		
	cəmi	sığortaolunanın gəlirlərindən tutulan	sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən
200 manatadək	25 faiz	3 faiz	22 faiz
200 manatdan çox olduqda	25 faiz	6 manat + 200 manatdan çox olan hissənin 10 faizi	44 manat + 200 manatdan çox olan hissənin 15 faizi

Vergi Məcəlləsində və “Sosial sığorta haqqında” Qanunda edilmiş dəyişikliklər son nəticədə həm fiziki şəxslərin, həm də işəgötürənlərin üzərinə düşən maliyyə yükünü azaltmaqla, qeyri-rəsmi məşğulluğun aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

Ölkədə aparılan islahatların və vergi qanunvericiliyinə edilən dəyişikliklərin ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, dövlət yeddi il müddətinə gəlir vergisi üzrə öz fiskal daxilolmalarının əhəmiyyətli hissəsindən imtina edir. Lakin, bu, iqtisadiyyatın şəffaflaşması, vergitutma bazasının səmərəliliyinin artırılması kimi ciddi müsbət təsirlərə səbəb olacaqdır. Yəni dövlət və cəmiyyət artıq yaxın müddətə deyil, uzun müddətə doğru iqtisadi və sosial maraqlarını müəyyən edirlər. Nəticədə, aparılan islahatların ölkə iqtisadiyyatı üçün birbaşa və dolaylı şəkildə müsbət multiplikativ effekti proqnozlaşdırılır. Əsas olaraq göstərmək lazımdır ki, islahatlar rəsmiləşən iş yerlərinin və əməkhaqqı üzrə toplanan sosial sığorta haqlarının artmasına imkan verəcəkdir. Bütün bu amillərin nəticəsində isə, pensiya kapitalının həcmində artması:

- ✓ pensiya sisteminin yığım hissəsində daha çox vəsaitlərin toplanmasını;
- ✓ bu vəsaitlərin uzunmüddətli investisiyaların mühüm mənbəyinə çevrilməsini;
- ✓ ölkədə kapital və maliyyə bazarlarının inkişafını sürətləndirə bilər.

Belə hal isə pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlığının güclənməsinə səbəb olmaqla yanaşı, həm də Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun dövlət büdcəsindən asılılığının azalmasına təsir edəcəkdir. Təbii ki, bütün bu nəticələr ölkədə beynəlxalq təcrübəyə uyğun pensiya və sosial müdafiə sisteminin yaradılması baxımından öz önəmli rolunu oynayacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiyalı cəmiyyətin qurulması və maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının şəffaflaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən vacib tədbirlər baxımından əmək bazarının leqallaşdırılmasının da mühüm əhəmiyyəti vardır. “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan

Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nda və “Azərbaycan Respublikasında qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı”nda əməkhaqlarının və bununla bağlı sosial və vergi ödənişlərinin müasir tələblərə uyğun şəffaf şəkildə həyata keçirilməsi öz konkretliyi ilə müəyyən olunmuşdur. Belə ki, əməkhaqlarının rəsmiləşdirilməsində işəgötürənlərin və işçilərin həvəsləndirilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab olunmuş və bu sahədəki tədbirlərdən biri kimi də vergi islahatları həyata keçirilmişdir. Həmçinin, bu hüquqi sənədlərdən də aydın görünür ki, pensiya və digər sosial təminat hüquqlarının reallaşdırılması üçün əmək müqaviləsinin bağlanması əhəmiyyətinin ictimaiyyətə çatdırılmasında da vergi islahatları öz vacibliyi ilə çıxış edir. Məhz son vergi islahatının fəlsəfəsi deməyə əsas verir ki:

- qeyri-leqal əməkhaqlarının qarşısının alınması;
- iş yerlərinin rəsmiləşdirilmə səviyyəsinin artırılması iqtisadiyyatda nağdsız ödənişlərin həcmi də yüksəldəcəkdir.

Bütün bu amillər isə, əhalinin leqal və daha yüksək əmək haqqı almaq imkanlarını artırmaqla, onların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında da önəmli rol oynayacaqdır.

3.3.3. Muzdlu iş ilə bağlı olmayan gəlirlərə tətbiq olunan digər vergi dərəcələri

Gəlir vergisi qismində tutulan digər vergi dərəcələrini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

- Qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə illik gəlirdən 14 faiz dərəcə ilə vergi tutulur [4, maddə 101.2];
- Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən illik gəlirə görə vergi 20% dərəcə ilə tutulur [4, maddə 101.3];
- Notariat hərəkətlərinə, habelə notariat hərəkətləri ilə əlaqədar göstərilən xidmətlərə görə alınan haqlar üzrə vergi 10% dərəcə ilə vergiyə cəlb edilir [4, maddə 101.4];

Ödəmə mənbəyində tutulan vergilərin faiz dərəcələri 4-20% arası dəyişir.

- Ödəmə mənbəyində dividenddən vergi tutulması baxımından rezident müəssisə tərəfindən ödənilən dividenddən ödəmə mənbəyində 10% dərəcə ilə vergi tutulur [4, maddə 122.1];
- Rezident kredit təşkilatlarına və ya bank əməliyyatları aparan şəxslərə, maliyyə lizinqini həyata keçirən rezident şəxslərə və ya qeyri-rezident bankların, maliyyə lizinqini həyata keçirən qeyri-rezidentin ölkədəki daimi nümayəndəliyinə kreditlər (ssudalar),

- depozitlər üzrə ödənilən faizlər istisna olmaqla, rezident tərəfindən və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi tərəfindən, yaxud bu cür nümayəndəliyin adından ödənilən faizlərdən, o cümlədən maliyyə lizinqi əməliyyatları üzrə ödənilən ssuda faizlərindən, gəlir Azərbaycan mənbəyindən əldə edilmişdirsə, vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq nəzərdə tutulmuş güzəşt nəzərə alınmaqla ödəniş mənbəyində 10% dərəcəsi ilə vergi tutulur [4, maddə 123.1];
- Həyatın yığım sığortası üzrə sığorta olunanın ödədiyi və ya onun xeyrinə ödənilən sığorta haqları ilə sığorta ödənişləri arasındakı fərq kimi alınan gəlirdən ödəniş mənbəyindən 10% dərəcəsi ilə vergi tutulur [4, maddə 123.4];
- Daşınan və daşınmaz əmlak üçün icarə haqqından, həmçinin rezidentin və ya qeyri-rezidentin ölkədəki daimi nümayəndəliyinin ödədiyi royaltidən gəlir vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq Azərbaycan mənbəyindən əldə edilmişdirsə, ödəmə mənbəyində 14% dərəcə ilə vergi tutulur [4, maddə 124.1];
- Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq qeyri-rezidentin gəlirindən ödəmə mənbəyindən vergilər 6%, 4%, 10% səviyyəsində dəyişməklə mahiyyət və məqsədlərinə görə tutulur [4, maddə 125];
- Həmçinin, qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyindən mənfəət vergisindən əlavə olaraq bu daimi nümayəndəliyin xalis mənfəətindən həmin qeyri-rezidentə köçürdüyü hər hansı məbləğdən 10% dərəcə ilə də vergi tutulur [4, maddə 126].

3.4. Vergiyə cəlb olunan gəlirin müəyyən edilməsi

Vergi qanunvericiliyində vergiyə cəlb olunan gəlirin məbləği aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$G_v = G_u - X - G_a, \quad (3.1),$$

Burada

G_v – vergiyə cəlb olunan gəlir məbləği;

G_u – ümumi gəlir məbləği;

X – gəlirdən çıxılmasına yol verilən xərc məbləği;

G_a – vergidən azad olunan gəlir məbləğidir.

3.5. Gəlirdən çıxılan xərclər

Vergi qanunvericiliyində gəlirdən çıxılan xərclər aşağıdakı sxemdə (sxem 3.2) göstərildiyi kimi təsnifləşdirilir:

Sxem 3.2.

Gəlirdən çıxılan xərclərin təsnifatı

Bununla belə nəzərə alınmalıdır ki, fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən ümumi gəlirindən çıxılmasına yol verilən xərclərinin belə ümumi gəlirdən artıq olan hissəsi digər gəlirlərdən çıxıla bilməz, lakin gələcək dövrlərdə sahibkarlıq fəaliyyətindən ümumi gəlir hesabına kompensasiya edilməsi üçün üç ilədək davam edən sonrakı dövrə keçirilə bilər [37; 43; 75].

3.5.1. Gəlirdən çıxılmasına yol verilməyən xərclər

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində gəlirdən çıxılmasına yol verilməyən xərclər 109-cu, 115-ci və 119-cu maddələr üzrə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- ✓ əsas vəsaitlərin alınmasına və qurulmasına çəkilən xərclər;
- ✓ aktivlərin alınması, gətirilməsi, istehsalı, tikilməsi, quraşdırılması və qurulması üçün çəkilən xərclərə, həmçinin əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan artım (yenidən qiymətləndirilmə nəticəsində yaranan müsbət fərq) istisna edilməklə, aktivlərin dəyərini artıran digər xərclərə uyğun olaraq kapital xarakterli digər xərclər;
- ✓ qeyri-kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olan xərclər;
- ✓ əyləncə və yemək xərcləri (müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş normalar daxilində müalicə-profilaktik yeməklərə, süd və ona bərabər tutulan digər məhsullara və vasitələrə sərf olunan xərclər, həmçinin dəniz nəqliyyatında üzücü heyətə verilən yemək xərcləri istisna olmaqla), habelə işçilərin mənzil və digər sosial xarakterli xərcləri;
- ✓ əməkhaqqı kartlarının alınmasına çəkilən xərclər istisna olmaqla, fiziki şəxsin fərdi istehlakla və ya əməkhaqqının alınması ilə bağlı olan xərcləri;

- ✓ Azərbaycan Respublikasının və ya digər dövlətlərin ərazilərində ödənilmiş mənfəət vergisi və ya gəlirdən hesablanan hər hansı digər vergi;
- ✓ Vergi Məcəlləsi və digər qanunlarla müəyyən edilmiş qaydada hesablanmış faizlər, maliyyə sanksiyaları və inzibati cərimələr (gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı mülki hüquq müqavilələri üzrə faizlər, dəbbə pulu (cərimə), icranın gecikdirilməsi ilə əlaqədar vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi və digər analoji cərimələr istisna olmaqla);
- ✓ amortizasiya olunmayan, köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmayan əsas vəsaitlərin təmirinə çəkilmiş xərclər (bu cür xərclər əsas vəsaitlərin balans dəyərini artırır) [4].

3.5.2. Müəyyən şərt və ya məhdudiyyət ilə gəlirdən çıxılan xərclər

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müəyyən şərt və ya məhdudiyyət ilə gəlirdən çıxılan xərclər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- sahibkarlıq fəaliyyəti əyləncə və ya sosial xarakteri daşıyan vergi ödəyicisinin xərcləri bu cür fəaliyyət çərçivəsində çəkilirsə, müvafiq olaraq əyləncə və sosial xərclər [4, maddə 109.4];
- faktiki ezamiyyə xərclərinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi normadan artıq olmayan hissəsi [4, maddə 109.7];
- xaricdən alınmış borclar üzrə, habelə qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslərin bir-birinə ödədikləri faizlərin aid olduğu dövrdə eyni valyuta ilə, oxşar müddətə verilmiş banklararası kredit hərracında olan və ya hərraclar keçirilmədiyi təqdirdə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının dərc etdiyi banklararası kreditlər üzrə faizlərin orta səviyyəsinin 125 faizdən artıq olmamaq şərti ilə bu faizlərin faktiki məbləği (hesablamalar metodundan istifadə edildikdə - ödənilməli faizlərin məbləği) [4, maddə 110];
- əgər malların təqdim edilməsi (işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi) ilə əlaqədar gəlir əvvəllər sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən ümumi gəlirə daxil edilmişdirsə, onlarla bağlı olan ümitsiz borc məbləği [4, maddə 111.1]. Nəzərə alınmalıdır ki, ümitsiz borc məbləğinin gəlirdən çıxılmasına vergi ödəyicisinin mühasibat kitablarında ümitsiz borc məbləğinin dəyəri olmayan borc kimi silindiyi vaxt yol verilir.
- banklar və bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatlarının qanunvericiliyə müvafiq qaydada aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondlarının yaradılmasına aid .

- edilən məbləğləri (müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada) [4, maddə 111.3];
- sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslər üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş normalara uyğun olaraq ehtiyat sığorta fondlarına ayırma məbləğləri [4, maddə 112];
- amortizasiya ayırmaları ilə bağlı xərclər müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən edilərək aşağıdakı normalar üzrə tənzimlənir [4, maddə 114].

Vergi qanunvericiliyi üzrə köhnəlməyə məruz qalmayan aktivlərə mahiyyət və fəaliyyət məqsədlərinə görə amortizasiya hesablanmır. Bu aktivlərə torpaq, incəsənət əsərləri, nadir tarixi və memarlıq abidələri olan binalar, qurğular (tikililər) şamil olunur [4, maddə 114.2]. Amortizasiya hesablanmayan aktivləri müvafiq qaydada təsnifləşdirmək məqsədəuyğundur:

- elmi-tədqiqat, tədris və təcrübə məqsədi üçün kabinetlərdə və laboratoriyalarda istifadə edilən avadanlıq və digər vəsaitlər;
- məhsuldar heyvanlar (damazlıq inəklər, camışlar və s.);
- heyvanxanalarda və digər analoji müəssisələrdə olan heyvanat aləminin eksponatları;
- istismar vaxtı çatmayan çoxillik əkmələr;
- kitabxana fondları, kinofondlar, səhnə rekvizitləri, muzey sərvətləri;
- tam amortizasiya olunmuş əsas vəsaitlər, onlar istismara yararlı olduğu hallarda;
- konservasiya edilmiş əsas vəsaitlər;
- ümumi istifadədə olan avtomobil yolları;
- ümumi istifadədə olan parklardakı avadanlıqlar;
- istismara verilməmiş anbarda olan əsas vəsaitlər.

Vergi qanunvericiliyi üzrə amortizasiya olunan aktivlər üzrə illik amortizasiya normaları aşağıdakı kimi müəyyən edilir [4, maddə 114.3]:

- binalar, tikintilər və qurğular - 7 faizədək;
- maşınlar və avadanlıq – 20%-dək;
- yüksək texnologiyalar məhsulu olan hesablama texnikası üzrə – 25 faizədək;
- nəqliyyat vasitələri - 25 faizədək;
- iş heyvanları - 20 faizədək;
- geoloji-kəşfiyyat işlərinə və təbii ehtiyatların hasilatına hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər - 25 faizədək;

- qeyri-maddi aktivlər - istifadə müddəti məlum olmayanlar üçün 10 faizədək, istifadə müddəti məlum olanlar üçün isə illər üzrə istifadə müddətinə mütənasib məbləğlərlə;
- digər əsas vəsaitlər - 20 faizədək.

Əsas vəsaitlərin kateqoriya üzrə amortizasiya ayırması, həmin kateqoriyaya aid olan əsas vəsaitlər üçün müəyyənləşdirilmiş amortizasiya normasını bu kateqoriyaya aid əsas vəsaitlərin vergi ilinin sonuna qalıq dəyərində tətbiq etməklə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$A_n = \Theta_{qn} \times \alpha, \quad (3.2),$$

Burada

A_n – n-ci (cari) vergi ilinin amortizasiya məbləği;

Θ_{qn} – amortizasiya hesablanmalı əsas vəsaitin n-ci (cari) vergi ilinin sonuna qalıq dəyəri;

α – amortizasiya hesablanmalı əsas vəsaitin aid olduğu kateqoriyaya müəyyən edilmiş amortizasiya norması-faizini göstərir.

Vergi Məcəlləsində amortizasiya hesablanması məqsədləri üçün əsas vəsaitin vergi ilinin sonuna qalıq dəyərində məbləği aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$\Theta_{qn} = \Theta_{q(n-1)} - A_{(n-1)} + \Theta_{yn} + X_{yn} - \Theta_{Ln}, \quad (3.3),$$

Burada

$\Theta_{q(n-1)}$ – amortizasiya hesablanmalı əsas vəsaitin n-ci (cari) vergi ilindən əvvəlki ilin sonuna qalıq dəyəri;

$A_{(n-1)}$ – n-ci (cari) vergi ilindən əvvəlki ilin amortizasiya məbləği;

Θ_{yn} – n-ci (cari) vergi ilində daxil olmuş əsas vəsaitlərin dəyəri;

X_{yn} – n-ci (cari) vergi ilində sərf edilən təmir xərclərinin məhdudlaşdırma normasından artıq olan hissəsi;

Θ_{Ln} – n-ci (cari) vergi ilində təqdim edilmiş, ləğv edilmiş və ya qalıq dəyəri 500 manatdan və ya ilkin dəyərin 5 faizindən az olduqda əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri məbləğini göstərir.

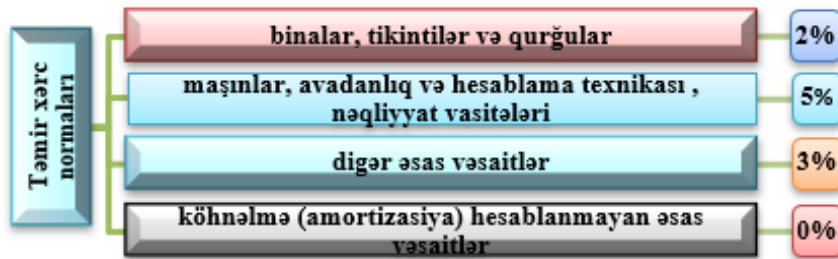
Vergi qanunvericiliyinə görə əsas vəsaitlər üzrə hesablama belə şəkildə aparılır:

- ✓ əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən əldə olunan məbləğ, həmin əsas vəsaitlərin qalıq dəyərindən azdırsa, yaranmış fərq gəlirdən çıxılır, əksinə, əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən əldə olunan məbləğ, həmin əsas vəsaitlərin qalıq dəyərindən artıqdırsa, yaranmış fərq gəlirə daxil edilir [4, maddə 114.7 və 114.9];
- ✓ ilin sonuna əsas vəsaitin qalıq dəyəri 500 manatdan və ya ilkin dəyərində 5 faizindən az olduqda, həmin əsas vəsaitin qalıq dəyərində məbləği gəlirdən çıxılır [4, maddə 114.8];

- ✓ gəlir götürmək məqsədi ilə aparılan elmi-tədqiqat, layihə-axtarış və təcrübə-konstruktor işlərinə çəkilən xərclər (əsas vəsaitlərin alınması və qurulması ilə bağlı xərclər, habelə kapital xarakterli digər xərclər istisna olmaqla) gəlirdən çıxılır;
- ✓ təmir xərcləri aşağıdakı sxemdə (sxem 3.3) göstərildiyi normalara uyğun tənzimlənir [4, maddə 115].

Sxem 3.3

Təmir xərclərini tənzimləyən normalar

Əsas vəsaitlərin kateqoriya üzrə təmir xərci, həmin kateqoriyaya aid olan əsas vəsaitlər üçün müəyyənləşdirilmiş təmir xərci normasını bu kateqoriyaya aid əsas vəsaitlərin vergi ilinin sonuna qalıq dəyərində tətbiq etməklə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$X_n = \Theta_{qn} \times \beta, \quad (3.4),$$

Burada

X_n – n-ci (cari) vergi ilinin təmir xərci məbləği;

Θ_{qn} – təmir xərci hesablanmalı əsas vəsaitin n-ci (cari) vergi ilinin sonuna qalıq dəyəri;

β – təmir xərci hesablanmalı əsas vəsaitin aid olduğu kateqoriyaya müəyyən edilmiş təmir xərci üzrə norma-faizini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas vəsaitlərin hər bir kateqoriyasının ilin sonuna qalıq dəyəri 0-a (sıfıra) bərabər olduqda, təmir xərclərinin faktiki məbləği müvafiq kateqoriyaya aid əsas vəsaitlərin qalıq dəyərində aid edilir və ona amortizasiya hesablanır. Aşağıdakı xərclər gəlirdən çıxılır:

- təmir xərclərinin faktiki məbləği (bu xərc maddəsi üçün müəyyən edilmiş norma üzrə hesablanan məbləğdən az olduqda) [4, maddə 115.1];
- öz işçilərinin xeyrinə əmlakın zərərdən sığortalanması, habelə xarici sığortaçılar ilə bağlanmış həyat sığortası müqavilələri üzrə sığorta haqları istisna olmaqla, sığortalının ödədiyi sığorta haqları [4, maddə 116.1];

- fiziki şəxsin Azərbaycan Respublikası sığortaçıları ilə 3 ildən az olmayan müddətə bağlanmış və sığorta ödənişinin sığorta müqaviləsinin qüvvəyə mindiyi andan etibarən 3 illik müddət keçdikdən sonra verilməsini nəzərdə tutan həyatın yığım sığortası və pensiya sığortası üzrə bağladığı sığorta müqavilələri əsasında ödədiyi sığorta haqları [4, maddə 116.2]. Qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxsin Azərbaycan Respublikası sığortaçıları ilə 3 ildən az olmayan müddətə bağlanmış və sığorta ödənişinin sığorta müqaviləsinə vaxtından əvvəl xitam verildikdə, ödənilmiş sığorta haqları sığortaçı tərəfindən ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunur.
- işəgötürən tərəfindən fiziki şəxsin maddi işlə əlaqədar alınan gəlirindən çıxılan həyatın yığım sığortası və pensiya sığortası üzrə ödədiyi sığorta haqları (yalnız bank vasitəsilə sığortaçının bank hesabına ödənildikdə) [4, maddə 116.2];
- geoloji-kəşfiyyat işlərinə və təbii ehtiyatların hasilatına hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər (amortizasiya normalarına uyğun olaraq), eyni zamanda bu cür işlər ilə qeyri-maddi aktivlərə çəkilən xərclər [4, maddə 117];
- qeyri-maddi aktivlərə çəkilən xərclər (amortizasiya normalarına uyğun olaraq) [4, maddə 118]. Nəzərə alınmalıdır ki, qeyri-maddi aktivlərin alınmasına və ya istehsalına çəkilən xərclər vergi ödəyicisinin vergiyə cəlb olunan gəlirinin hesablanması zamanı gəlirdən çıxılmışdırsa, həmin xərclər amortizasiya olunmalı qeyri-maddi aktivlərin dəyərində aid edilmir.

3.6. Gəlir vergisinin hesablanması

Gəlir vergisinin hesablanması aşağıdakı düsturla aparılır:

$$V_g = G_v \times V_d \quad (3.5),$$

Burada

V_g - gəlir vergisi məbləği;

G_v - gəlirin miqdarı;

V_d - vergi dərəcəsini göstərir.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, gəlir vergisinin hesablanması və ödənilmə qaydası gəlirin sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilməsindən asılı olaraq fərqlənir.

3.6.1. Əməkhaqqı və buna bərabər tutulan gəlirdən verginin hesablanması

Bu vergi hər ay üçün vergi agentləri tərəfindən hesablanıb mənbədə tutularaq dövlət büdcəsinə ödənilir. Bu cür aylıq gəlirin məbləğindən asılı olaraq vergi aşağıdakı dərəcələrlə və düstur üzrə tutulur:

$$V_g = \begin{cases} t_1 = 0, \text{əgər } G_v \leq 200 \text{ manat} \\ t_2 = 14\%, (G_v - 200) * 14\%, \text{əgər } 200 \text{ manat} < G_v \leq 2500 \text{ manat} \\ t_3 = 25\%, 2500 * 14\% + (G_v - 2500) * 25\%, \text{əgər } G_v > 2500 \text{ manat} \end{cases}$$

- vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 200 manatadək olduqda bu gəlirdən vergi tutulmur, yəni $t_1 = 0$
- vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 2500 manatadək olduqda, bu gəlirdən ölkə üzrə yaşayış minimumunun 1 misli çıxıldıqdan sonra qalan fərq məbləğindən $t_2 = 14\%$ dərəcə ilə vergi tutulur. Hazırda əmək qabiliyyətli əhali üçün yaşayış minimumu məbləği 200 manat müəyyən edilmişdir.

$$V_g = (G_v - 200) \times 14\% \quad (3.6)$$

- Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 2500 manatdan çox olduqda, bu gəlirin 2500 manatadək olan hissəsinə hesablanan vergi məbləği (350 manat) ilə gəlirin 2500 manatdan çox olan hissəsinə $t_3 = 25\%$ dərəcəsi ilə hesablanan vergi məbləğinin cəmindən ibarət məbləğ tutulur:

$$V_g = 2500 \times 14\% + (G_v - 2500) \times 25\% \quad (3.7)$$

Qeyd edək ki, Vergi Məcəlləsinə görə Azərbaycanda muzzdlu işdən gəlir vergisi şedulyardır. Yəni iki və ya daha çox yerdə muzzdlu işləyən fiziki şəxsin gəlirlərindən gəlir vergisi hər bir iş yerində ödənilən məbləğ üçün ayrıca hesablanır və dövlət büdcəsinə ödənilir.

3.6.2. Fiziki şəxsin qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərindən verginin hesablanması

- Fiziki şəxsin qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərindən vergi gəlirin illik məbləğinə əsasən hesablanır. Bu cür illik gəlir məbləğindən asılı olaraq vergi aşağıdakı dərəcələrlə tutulur:
- Vergi tutulan illik gəlirin məbləği 30000 manatadək olduqda, 14% dərəcə ilə vergi tutulur:

$$V_g = G_v \times 14\% \quad (3.8)$$

- Vergi tutulan illik gəlirin məbləği 30000 manatdan çox olduqda, bu gəlirin 30000 manatadək olan hissəsinə hesablanan vergi məbləği (4200 manat) ilə gəlirin 30000 manatdan çox olan hissəsinə 25% dərəcəsi ilə hesablanan vergi məbləğinin cəmindən ibarət məbləğ tutulur:

$$V_g = 30000 \times 14\% + (G_v - 30000) \times 25\% \quad (3.9)$$

- Rezident müəssisə tərəfindən ödənilən dividenddən ödəmə mənbəyində 10% dərəcə ilə vergi tutulur:

$$V_g = G_v \times 10\% \quad (3.10)$$

Dividendin faktiki sahibi olan fiziki və hüquqi şəxslərdən Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi tutulmuşdursa, dividendi alan fiziki və hüquqi şəxslərin həmin gəlirindən bir daha vergi tutulmur. Yəni həmin gəlir yenidən dividend şəklində verilən zaman vergiyə cəlb olunmur (qeyd 1).

- Rezident banklarına, maliyyə lizinini həyata keçirən rezident şəxslərə və ya qeyri-rezident bankların, maliyyə lizinini həyata keçirən qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyinə kreditlər (ssudalar), depozitlər (hesablar) üzrə ödənilən faizlər istisna olmaqla, rezident tərəfindən və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi tərəfindən, yaxud bu cür nümayəndəliyin adından ödənilən faizlərdən, o cümlədən maliyyə lizinə əməliyyatları üzrə ödənilən ssuda faizlərindən gəlir Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq Azərbaycan mənbəyindən əldə edilmişdirsə, ödəniş mənbəyində 10% dərəcə ilə vergi tutulur:

$$V_g = G_v \times 10\% \quad (3.11)$$

- Faizlərin faktiki sahibi fiziki şəxsdirsə Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi tutulmuş faizlər həmin fiziki şəxslərə ödənildikdən sonra onlardan bir daha vergi tutulmur.
- Faizlərin faktiki sahibi mənfəəti vergiyə cəlb olunan rezident müəssisədirsə və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyidirsə, Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi tutulmuş faizləri alan həmin müəssisə və ya
- qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi hesabladığı verginin məbləğini, ödəmə mənbəyində verginin tutulduğunu təsdiq edən sənədləri vermək şərti ilə bu mənbədə ödənilmiş verginin məbləği qədər azaldır.

Qeyd 1. Neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü, ixrac boru kəmərləri haqqında və bu qəbildən olan digər sazişlər üzrə mənfəətin bölüşdürülməsi, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş hallarda hüquqi şəxsin tam mülkiyyətində olan törəmə müəssisələrin xalis mənfəətinin həmin hüquqi şəxsin mərkəzləşdirilmiş fondunda cəmləşdirilməsi üzrə köçürmələr və bu şəxsin həmin gəliri vergiyə cəlb olunmur.

➤ Həyatın yığım sığortası üzrə sığorta olunanın ödədiyi və ya onun xeyrinə ödənilən sığorta haqları ilə sığorta ödənişləri arasındakı fərq kimi alınan gəlirdən ödəniş mənbəyindən 10% dərəcəsi ilə vergi tutulur:

$$V_g = G_v \times 10\% \quad (3.12)$$

➤ Daşınan və daşınmaz əmlak üçün icarə haqqından, həmçinin rezidentin və ya qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyinin ödədiyi və ya onun adından ödənilən royaltidən gəlir Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq Azərbaycan mənbəyindən əldə edilmişdirsə, ödəmə mənbəyində 14% dərəcə ilə vergi tutulur:

$$V_g = G_v \times 14\% \quad (3.13)$$

- İcarə haqqı vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan fiziki şəxs tərəfindən ödəniləndə, icarəyə verən 14 faiz dərəcə ilə vergini özü ödəyir və Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi uçotuna alınıb bəyannamə verir.

- İcarə haqqı və royaltidən gəlir əldə edən fiziki şəxslərdən Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi tutulmuşdursa və ya onun tərəfindən ödənilmişdirsə, həmin gəlirlərdən bir daha vergi tutulmur.

Azərbaycan Respublikasında daşınmaz əmlakın (yaşayış fondu istisna olmaqla) vergitutma məqsədləri üçün aylıq icarə haqqının məbləği bazar qiyməti nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

3.6.3. Fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərindən verginin hesablanması

Fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərindən vergi illik gəlirə görə vahid dərəcə (20%) ilə $V_g = G_v \times 20\%$ kimi sahibkarlıq subyekti tərəfindən hesablanır və dövlət büdcəsinə ödənilir.

4. Gəlir vergisindən azadolmalar

Vergi qanunvericiliyində gəlir vergisinin ödəyicisinin sosial vəziyyətini nəzərə alan və gəlir vergisindən azadolmaları nəzərdə tutan müddəalar da təsbit edilmişdir. Burada azadolmaları aşağıdakı qruplar üzrə sxemdə (sxem 4.1) göstərildiyi kimi təsnifləşdirmək olar.

Sxem 4.1

4.1. Vergi potensialından vergi güzəşti şəklində dövlət tərəfindən könüllü imtina və onun səmərəliliyi

4.1.1. Vergi güzəştlərinin əhəmiyyəti

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması zamanı yeni yaranan iqtisadi münasibətlərin etibarlılığı və sabitliyini təmin edən, cəmiyyətin praktik olaraq əhəmiyyətli məsələlərinin ən effektiv həllinə imkan yaradan hüquqi vasitələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunan hüquqi vasitələrdən biri olan vergi güzəştləri mühüm elmi və praktiki mənağa malikdir.

Vergi güzəştləri, bir qayda olaraq, iqtisadi proseslərin nizama salınması və əlavə maliyyə vasitələrinin cəlb edilməsinə xidmət edir. Məsələn, ofşor (ingiliscə “offshore” “sahildən kənar” deməkdir) zonaların yaradılması xarici vergi ödəyicilərinin hesabına maliyyə vasitələrinin cəlb edilməsi məqsədi daşıyır.

Güzəştlər konkret fərdin tələbatı ilə bütövlükdə cəmiyyət arasında konstruktiv kompromisin əldə olunmasının effektiv vasitəsi olmaqla fərdi və ictimai maraqların rəşional uzlaşdırılmasına imkan verir. Güzəştlər ictimai münasibətlərin nizama salınması məsələlərinə fərqli yanaşmaya, dövlətin, sosial qrupların və fərdlərin maraqlarının uyğunlaşdırılmasına, onların ehtiyaclarının qismən reallaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasına imkan

verir [30]. Vergi güzəştləri ictimai-iqtisadi proseslərə dolayısı ilə təsir edə bilər - fəaliyyətin müəyyən növlərinə (məsələn, ixraca dəstək, gəlirin daxili bölgüsünün nizama salınması hər şeydən əvvəl onun məhsuldar istifadəsinin stimullaşdırılması üçün), müəyyən sosial qruplara dəstək, qiymətləndirməyə təsir və s [30; 52]. Buna görə də güzəştlərdən vergi öhdəliklərinin yaranması və icrasını müəyyən edən vergi rejiminin elementlərindən biri kimi bəhs etmək olar.

Vergi güzəştləri vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyalarına başqa vergi ödəyiciləri ilə müqayisədə müəyyən üstünlükləri nəzərdə tutan bazar iqtisadiyyatlı istənilən dövlətin vergi sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Vergi qanunvericiliyi ilə vergi ödəyicilərinə verilmiş vergi güzəştləri vergi potensialında müəyyən xüsusi çəkiyə malik olan faktorlardan biridir. Məcmu şəkildə bu göstərici iqtisadi sistemin imkan verdiyi vergi ödəmələrinin kifayət qədər böyük bir hissəsini təşkil edir. Bu mənada vergi güzəştini dövlət tərəfindən könüllü şəkildə müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün imtina olunmuş vergi potensialı da adlandırmaq olar.

4.2. Vergi sistemində güzəşt və imtiyazların konsepsiyası

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli alətlərindən biri də vergi güzəştləri və imtiyazlarıdır. Dövlət vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəşt və imtiyazlarını verməklə müxtəlif iqtisadi proseslərə vergi tənzimləyicisinin təsirini aktivləşdirir. İstənilən dövlətdə vergi güzəşt və imtiyazlarının verilməsinin forma və üsulları daim dəyişir.

Vergi güzəştləri və imtiyazlarından danışarkən ilk növbədə bu iki anlayışın fərqləndirilməsinə ehtiyac vardır. Vergi güzəştləri dedikdə, qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərin vergilərdən tam və ya qismən azad olunması, yaxud vergi ödəyicisinin vergi yükünün yüngülləşdirilməsi başa düşülməlidir.

Vergi imtiyazları isə konkret qrup şəxslərə şamil olunan müstəsna hüquqları ifadə etməklə, güzəştlərdən fərqli olaraq daha dəqiq və fərdiləşdirilmiş formada təsbit olunur [30]. Vergilər müəyyən edildikdə, müvafiq əsaslarla vergi güzəştləri də müəyyənləşdirilə bilər. Vergi güzəştləri vergitutmanın fakültativ elementlərinə aiddir. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində vergi güzəştlərinin anlayışı verilməmişdir.

Bütün vergi güzəştlərinin vahid ümumi məqsədi vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərinin məbləğini azaltmaqdır. Bəzən isə güzəştlər ödəmənin təxirə salınması və ya möhlət verilməsi məqsədi daşıyır ki, bu da dolayı olaraq vergi öhdəliklərinin ixtisarına gətirib çıxarır. Burada güzəştlərin

tətbiqi ilə bağlı çox vacib olan bir aspektə diqqət yetirilməlidir. Belə ki, nəzərə alınmalıdır ki, bütün vergi güzəşt və imtiyazlarından istifadə vergi ödəyicilərinin müstəsna hüququdur və onlardan istifadədə vergi ödəyicisi hər hansı bir hüquqi öhdəliklə vəzifələndirilməyib. Yəni hər bir vergi ödəyicisi bu hüquqlardan istifadədə sərbəstdir, istənilən güzəştdən istifadə edə və ya etməyə bilər.

Vergi güzəştlərinin tətbiqinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

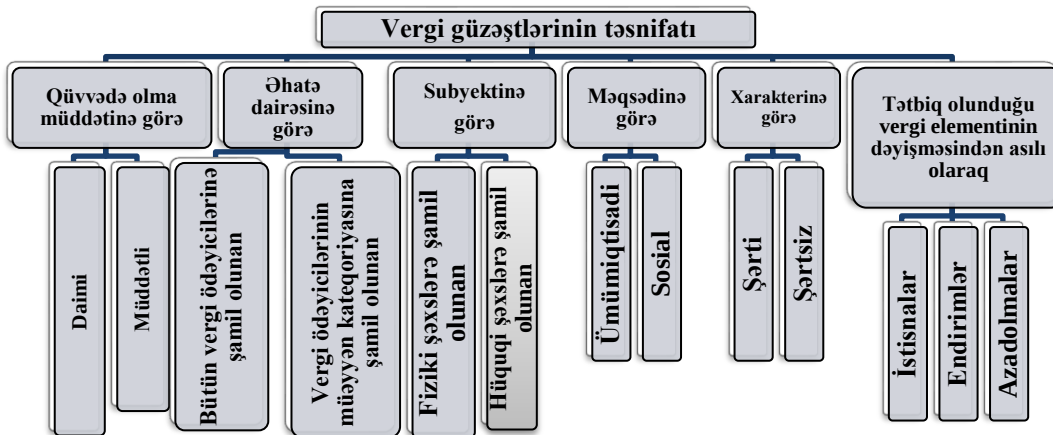
- Müəyyən regionda təsərrüfat fəaliyyətinin prioritet növlərinin geniş yayılmasında təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi marağının təmin edilməsi;
- Maliyyə vəsaitlərinin zəruri olan malların (xidmətlərin) istehsalına yönəlməsinin stimullaşdırılması və regionun sosial-iqtisadi inkişafı proqramının yerinə yetirilməsi;
- İnvestisiya və innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün zəruri iqtisadi şəraitin yaradılması;
- Yeni iş yerləri yaradan müəssisələrin fəaliyyəti üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması;
- Müəyyən region üçün prioritet sosial vəzifələri yerinə yetirən vergi ödəyicilərinə iqtisadi köməyin göstərilməsi.

4.3. Vergi güzəştlərinin təsnifatı

Hazırda vergi güzəştlərinin xüsusiyyətləri və təsnifatına iqtisadi və hüquqi ədəbiyyatlarda vahid yanaşma mövcud deyil və müzakirə obyektii olaraq qalır. Bu əsasən onunla bağlıdır ki, problemin vahid konsepsiyası bu günə qədər də işlənib hazırlanmamışdır. Burada güzəştlərin hüquqi aspektlərinə toxunmadan onların iqtisadi mahiyyətinə baxılır [26; 42]. Qanunvericilikdə vergi güzəştlərinin geniş siyahısının öz əksini tapması onların sistemləşdirilməsi zərurətini yaradır. Məhz vergi güzəştlərini sistemləşdirmək məqsədilə onlar müxtəlif meyar və əsaslara görə təsnif olunur (sxem 4.2.) [30].

Sxem 4.2

Vergi güzəştlərinin təsnifatı

4.3.1. Qüvvədə olma müddətinə görə

Daimi vergi güzəştləri qeyri-müəyyən müddətə qüvvədə olur. Belə ki, vergi qanunvericiliyində öz əksini tapan vergi güzəştlərinin böyük hissəsinin qüvvədə olma müddəti müəyyən edilmədiyindən onlar daimi vergi güzəştləri hesab edilir.

Müddətli vergi güzəştləri isə konkret müddətə tətbiq olunur və müəyyən olunmuş müddətin sonunda qüvvədən düşür. Sənaye və texnologiyalar parkının rezidenti olan fiziki şəxslərin 7 il müddətinə gəlir vergisindən azad edilməsi müddətli vergi güzəştlərinə əyani misaldır.

4.3.2. Əhatə dairəsinə görə

Bütün vergi ödəyicilərinə şamil olunan vergi güzəştləri vergi ödəyicilərinin qeyri-məhdud dairəsinə tətbiq olunur. Misal olaraq Azərbaycan Respublikasına avtomobillərlə gələn şəxslər üçün həmin avtomobilin texniki pasportu ilə nəzərdə tutulmuş bakındakı yanacağın aksizdən azad edilməsini göstərə bilərik.

Vergi ödəyicilərinin müəyyən kateqoriyasına şamil olunan vergi güzəştlərinə istehsalatdan ayrılmaqla təhsil almağa göndərilmiş tələbələrə, aspirantlara (magistrlərə) müəssisə və təşkilatların hesabına ödənilən təqaüd məbləğlərinə tətbiq olunan vergi güzəştlərini misal göstərmək olar.

4.3.3. Subyektinə görə

Məlum olduğu kimi, vergi qanunvericiliyində öz əksini tapan vergi güzəştlərinin müəyyən hissəsi fiziki şəxslərə, digər hissəsi isə hüquqi şəxslərə tətbiq olunur. Bunlara misal olaraq fiziki şəxslərin gəlir və hüquqi şəxslərin mənfəət vergilərinə dair güzəştləri göstərmək olar.

4.3.4. Məqsədinə görə

Qanunvericilikdə təsbit olunan güzəştlərin böyük hissəsi ümumiqtisadi məqsədlərə malikdir. Lakin bir sıra vergi güzəştləri isə sırf sosial məqsəd daşıyır. Məsələn, müharibə veteranlarına, əlillərinə, həlak olmuş döyüşçülərin ailə üzvlərinə tətbiq olunan vergi güzəştləri.

4.3.5. Xarakterinə görə

Şərti vergi güzəştlərinin tətbiqi qanunvericiliklə müəyyən olunmuş şərtlərlə əlaqələndirilir. Məsələn, vergi ödəyicisinin azı 3 il ərzində əsas yaşayış yeri olduğu daşınmaz əmlakının təqdim edilməsindən əldə olunan gəlirin vergidən azad edilməsi. Şertsiz vergi güzəştləri isə heç bir şərt olmadan tətbiq edilir.

4.3.6. Tətbiq olunduğu vergi elementinin dəyişilməsindən asılı olaraq

İstisnalar dedikdə, vergilərin hesablanması zamanı vergitutmanın ayrı-ayrı predmetlərinin istisna edilməsi başa düşülür. İstisnalar daimi və ya müddətli ola bilər. İstisnalar həm bütün, həm də müəyyən kateqoriya vergi ödəyicilərinə tətbiq oluna bilər [30].

Endirimlər vergi güzəştlərinin bir növü olmaqla vergitutma bazasının azalmasına gətirib çıxarır. İstisnalar kimi endirimlər də həm bütün, həm də müəyyən kateqoriya vergi ödəyicilərinə tətbiq oluna bilər. Vergitutmanın nəticələrinə etdiyi təsirinə görə endirimlər limitli (endirim məbləği birbaşa və ya dolayı olaraq məhdudlaşdırıla bilər) və limitsiz ola bilər. Mənfəət və gəlir vergisinə münasibətdə endirimlər vergi ödəyicisinin gəliri ilə yox, onun xərcləri ilə bağlıdır.

Azadolmalar dedikdə, vergi dərəcəsinin yaxud hesablanmış ümumi verginin azalmasına istiqamətlənən vergi güzəştləri başa düşülür. Azadolma vergi ödəyicisinin vergi öhdəliklərinin birbaşa olaraq ixtisar edilməsi deməkdir. Azadolmalar digər güzəşt növlərindən fərqli olaraq vergi ödəyicisinin əmlak vəziyyətini daha çox nəzərə almağa qadirdir.

4.4. Vergi ödəməkdən azadolmanın formaları

Ümumi vergi məbləği tam yaxud hissəvi olaraq daimi və ya müəyyən müddətə azaldıla bilər. Müəyyən müddətə tam olaraq vergi ödəməkdən azadolmaya vergi tətili deyilir. Bu yolla vergidən azadolma bütün vergi ödəyiciləri və yaxud onların müəyyən kateqoriyası üzrə məhdud zaman intervalında verilə bilər. Vergi tətilləri adətən yeni yaradılmış fəaliyyət sahələrinin dəstəklənməsi və yaxud inkişaf etdirilməsi prioritet sayılan fəaliyyət növlərini həyata keçirən müəssisələrə əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması üçün verilir [51; 56].

İlk baxışdan vergi tətillərinin verilməsi mexanizmi və onun inzibatçılığı sadə görünsə də, nəzəriyyədə vergi mütəxəssisləri tərəfindən

onun üstün və çatışmayan cəhətləri vurğulanır. Çatışmayan cəhətlərdən ən başlıcası odur ki, vergi tətillərinin verildiyi dövr ərzində dövlət xəzinəsi birbaşa itkilərə məruz qalır və həmin müddət ərzində güzəştli vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin artmasına baxmayaraq, bunun dövlət xəzinəsinin gəlirlərinə heç bir təsiri olmur [65]. Bundan başqa, mütəxəssislərin fikrincə, vergi ödəyiciləri istənilən yolla vergi tətili müddətlərinin uzadılmasına nail olmağa çalışırlar və bu da onlarda böyük məbləğdə vergilərdən yayınmağa meyilliliyin artmasına gətirib çıxara bilər. Qeyd olunanlarla yanaşı, vergi tətillərinin üstün cəhətləri nəzərə alınmaqla onunla bağlı ümumi yanaşmalar da formalaşmışdır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- ✓ Vergi tətillərinin kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli rolu vardır;
- ✓ Vergi tətilləri vergilərlə yanaşı eyni zamanda gömrük ödənişləri üzrə verildikdə daha səmərəli olur;
- ✓ Vergi tətillərinə nəzarət dəqiq kriteriyalar əsasında aparılmalıdır;
- ✓ Vergi tətilləri təkcə yeni yaradılan müəssisələrə deyil, həm də yeni fəaliyyət sahələri açmış müəssisələrə verilə bilər;
- ✓ Vergi tətillərinin innovasiyaları tətbiq edən müəssisələrə daha çox verilməsi önəmlidir.

4.5. Vergi ödəmələrinin təxirə salınması və ya möhlət verilməsi

4.5.1. Vergi krediti

Vergi krediti, eləcə də vergi ödəmələrinin təxirə salınması və ya möhlət verilməsi vergilərin ödənilməsi müddətinin dəyişdirilməsi formalarıdır. Beynəlxalq təcrübədə vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi müddətinin dəyişdirilməsi qısa və uzun müddətə ola bilər [76]. Qısa müddətli kreditlər adətən 2 aydan 6 ayadək və yaxud 3 aydan 12 ayadək olan müddətləri əhatə edir. Uzun müddətli vergi kreditləri isə 1 ildən 5 ilədək olan dövrə verilir. Uzun müddətli vergi kreditləri müəyyən investisiya layihəsinin yerinə yetirilməsi məqsədləri üçün verilir və vergi terminologiyasında “investisiyalı vergi krediti” kimi adlandırılır [30].

4.5.1.1. İnvestisiya vergi kreditləri

Bu güzəşt müəssisələrə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri, istehsalatın təchizat vasitələrini tamamilə yeniləşdirmə, yeni texnologiyaların yaradılması, habelə regionların ictimai-iqtisadi inkişafını təmin edəcək əsas sifarişlərin icra edilməsi məqsədilə vergi ödəmələrini mərhələlərlə azaltmaq hüququnun verilməsini ifadə edir. Əgər vergi kreditinin maksimal müddəti 1

ildirsə, investisiya vergi kreditləri 1 ildən 5 ilə qədər verilə bilər. İnvestisiya vergi krediti barədə müqavilədə verginin növü, kreditin məbləği, müqavilənin bitmə tarixi, faizin dərəcəsi, ödəniş qaydası, müqavilənin icra olunmasının təmini üsulları və tərəflərin məsuliyyəti əks olunur [30].

4.5.1.2. Məqsədli vergi krediti

Bu güzəşt vergi ödəməsinin natural şəkildə icra olunmasında ifadə olunur. Vergi ödəyicisi vergi məbləğini büdcəyə ödəmək əvəzinə büdcə təşkilatlarına öz məhsulunu, işlər və xidmətlərini təqdim edir.

4.5.1.3. Vergi amnistiyası

Vergi amnistiyası dedikdə, vergi ödəyicilərinə vergi qanunvericiliyi ilə ödənilmə müddəti bitmiş vergi məbləğlərinin ödənilməsi imkanının verilməsi ilə bağlı tədbirlər məcmusu başa düşülür. Vergi amnistiyasının aşağıdakı səciyyəvi əlamətləri vardır:

- Vergi amnistiyası vasitəsilə dövlət şəxslərə öz gəlirlərini leqallaşdırmaq hüququ verir;
- Vergi amnistiyasının məqsədi büdcəni təmin etmək yox, vergi ödəyicisi ilə dövlətin münasibətlərini hüquqi müstəviyə keçirməkdir;
- Vergi amnistiyası onu zəruri edən şərait yarandıqda tətbiq edilir;
- Vergi amnistiyası vergi ödəyicilərinə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaqdan, cərimə yaxud maliyyə sanksiyalarından azad olmaq imkanı verir.

Vergi amnistiyasının tətbiq olunduğu ölkələr sırasında Argentina, Belçika, Hindistan, İrlandiya, İtaliya, Almaniya, Pakistan, Flippin, Fransa, Cənubi Afrika Respublikasını göstərmək olar. Vergi amnistiyası heç də tətbiq olunduğu bütün ölkələrdə müsbət nəticə verməmişdir. Lakin, 1988-ci ildə İrlandiyada tətbiq olunan vergi amnistiyası müsbət nəticələr vermişdir.

4.5.1.4. Vergi dərəcəsinin aşağı salınması

Verginin dərəcəsinin aşağı salınması müəyyən vergi ödəyiciləri və konkret fəaliyyət növlərinə münasibətdə verginin baza dərəcəsinin azaldılmasını ifadə edir. Məsələn, Vergi Məcəlləsinin 106.2-ci maddəsinə əsasən əlillərin və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ictimai təşkilatlarına məxsus olan işçilərinin ümumi sayının azı 50 faizi əlillərdən və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergisinin dərəcəsi 50 faiz azaldılır.

4.5.1.5. Əvvəl ödənilmiş verginin hesablanması

Azadolmanın bu növü ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması məqsədilə geniş tətbiq olunur. Məsələn, Vergi Məcəlləsinin 127-ci maddəsinə əsasən rezidentin Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda Azərbaycan mənbəyindən olmayan gəlirindən ödənilmiş gəlir

Gəlir vergisi

vergisinin və ya mənfəət vergisinin məbləğləri Azərbaycanda vergi ödənilərkən nəzərə alınır. Buna uyğun olaraq nəzərə alınan məbləğ Azərbaycan Respublikasında həmin gəlirdən və ya mənfəətdən müəyyən edilmiş dərəcələrlə tutulan verginin məbləğindən çox olmamalıdır.

5. Vergi güzəştlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Vergi güzəştlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi vergi ödəyicilərinə tətbiq olunan vergi güzəştlərinin tərkibinin optimallaşdırılması, nəticələrin proqnozlaşdırılması və strateji hədəflərə uyğunluğunun müəyyən edilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Qiymətləndirmədə vergi güzəştlərinin müəyyən olunması şərtləri, vergi güzəştlərinin tərkibi, proseslərin ardıcılığı, habelə nəticələrinin tətbiqinə olan tələblər araşdırılmalıdır [8; 30; 77]. Güzəştlər sistemi dəyişkən olduğundan qiymətləndirmə mexanizmi, habelə meyar və göstəricilər sistemi də dəyişir və bu da vergi güzəştlərinin tətbiqinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində çətinliklər yaradır. Ümumi halda vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirmə meyarları kimi əsasən, aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur [57; 69].

5.1. Vergi güzəştlərinin vergi xərcləri vasitəsi ilə büdcə, sosial, iqtisadi və fiskal effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Vergi güzəştlərinin effektivliyini müəyyən etmək üçün onların qiymətləndirmə metodologiyası və onların tətbiqi nəticəsində büdcə itkilərinin qiymətləndirmə mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Vergi güzəştləri dövlət tənzimlənməsinin və iqtisadi proseslərin stimullaşdırılmasının ideal instrumenti deyil. Vergi güzəştlərinin çoxluğu vergi sisteminin neytrallığını aşağı salır, vergi inzibatçılığı xərclərini artırır və nəticədə bütün vergi sisteminin effektivliyini və ədalətliliyini azaldır. Dövlət stimullaşdırılmasının alternativ üsulu qismində birbaşa maliyyələşmə (subsidiyalar, qrantlar, kreditlər) çıxış edir [30]. Vergi və büdcə stimullaşdırması arasında rəqabət onlardan birini seçməyə məcburiyyət yaradır. Bu məqsədlə vergi xərclərinin effektivliyi müəyyən edilməlidir. Ümumiyyətlə, vergi xərclərinə vergi güzəştlərinin tətbiqi nəticəsində büdcə itkiləri tərifini vermək olar.

Vergi xərclərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə OECD üç metod təklif edir [78; 79]:

- ✓ İtirilmiş gəlirlər üzrə vergi xərclərinin qiymətləndirilməsi – bu metod büdcə sisteminin almadığı vergilərin cəmi kimi qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur;
- ✓ Bərpa edilmiş gəlirlər üzrə vergi xərclərinin qiymətləndirilməsi – bu metod vergi güzəştinin ləğvi nəticəsində büdcənin əldə etdiyi gəlir kimi qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur;
- ✓ Uyğun xərclər üzrə vergi xərclərinin qiymətləndirilməsi – bu metod vergi xərclərini vergi güzəştindən istifadə edən bütün vergi ödəyiciləri

tərəfindən ödənməli olan büdcənin birbaşa xərclərinin cəmi kimi başa düşülür.

Qeyd olunan metodlardan ən çox istifadə olunan itirilmiş gəlirlər metodudur. Bu, güzəştin tətbiq edilmədiyi və edildiyi şəraitlərdə vergi məbləğinin fərqi kimi başa düşülür. Lakin bu fərq güzəştin inzibatçılığı nəticəsində olan xərc məbləği qədər dəqiqləşdirilməlidir.

5.2. Təhlil olunan güzəşt üzrə illik vergi xərclərinin qiymətləndirilməsi

Bu hesablama aşağıdakı düstur vasitəsi ilə həyata keçirilir [30]:

$$VX^i = VD_{b/g}^i - VD_g^i + \Delta VIX^i + \Delta VRX^i$$

- VX^i – vergi xərclərinin cəmi;
- i - (vergi güzəşti tətbiq olunan);
- $VD_{b/g}^i$ – bu güzəşti istifadə edən vergi ödəyicilərinin güzəşt olmayan şəraitdə vergi daxilolmaları;
- VD_g^i – güzəşti istifadə edən vergi ödəyicilərinin vergi daxilolmaları;
- ΔVIX^i – güzəştin istifadəsi nəticəsində vergi inzibatçılığı xərclərinin artımı;
- ΔVRX^i – güzəştin istifadəsi nəticəsində vergi ödəyicisi üçün vergi razılaşdırılması xərclərinin artımı.

5.3. Müəyyən dövr üçün təhlil olunan güzəşt üzrə vergi xərclərinin qiymətləndirilməsi

Vergi güzəştinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə, onu bir il yox, müəyyən dövr ərzində qiymətləndirmək zəruridir. Bu məqsədlə dövrləri diskontlaşdırma vasitəsilə bərabərləşdirmək olar [30].

$$\sum_{i=1}^t VX^t = \sum_{i=1}^t VD_{b/g}^t - \sum_{i=1}^t VD_g^t + \Delta \sum_{i=1}^t VIX^t + \Delta \sum_{i=1}^t VRX^t$$

Burada:

- ✓ $\sum_{i=1}^t VX^t$ - t dövrü ərzində vergi daxilolmalarının cəmi;
- ✓ t - vergi güzəştinin daxil edildiyi andan effekt bitənədək olan dövrüdür;
- ✓ $\sum_{i=1}^t VD_{b/g}^t$ bu güzəşti istifadə edən vergi ödəyicilərinin güzəşt olmayan şəraitdə t dövrü ərzində vergi daxilolmalarının cəmidir;
- ✓ $\sum_{i=1}^t VD_g^t$ - güzəşti istifadə edən vergi ödəyicilərinin t - dövründə vergi daxilolmalarının cəmidir;
- ✓ $\Delta \sum_{i=1}^t VIX^t$ - t -dövrü ərzində güzəştin istifadəsi nəticəsində vergi inzibatçılığı xərclərinin artımının cəmidir;

- ✓ $\Delta \sum_{i=1}^t VRX^t$ - t -dövrü ərzində güzəştin istifadəsi nəticəsində vergi ödəyicisi üçün vergi razılaşdırılması xərclərinin artımının cəmidir.

Bu yolla hesablanan qiymətdə kənarlaşma olacaq və bu kənarlaşmaya əsas səbəb verilən güzəşt nəticəsində itən verginin dəqiq hesablanması, vergi inzibatçılıq xərclərinin artım kəmiyyətinin qiymətləndirilməsinin mümkün olmamasıdır.

Bu düsturu sadələşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

$$\sum_{i=1}^t VX^t = \sum_{i=1}^t VD_{\frac{b}{g}}^t - \sum_{i=1}^t VD_l^t$$

Güzəştlərin qiymətləndirilməsinin effektivliyinin artırılması məqsədilə onların iqtisadi, sosial, fiskal və büdcə nöqtəyi - nəzərdən effektivliyini qiymətləndirmək zəruridir.

Vergi güzəştinin fiskal effektivliyi gələcəkdə vergi daxilolmalarında vergi xərclərinə nisbətən artımı nəzərdə tutmalıdır. Bütün göstəricilər t zamanına nisbətən hesablanır və müvafiq dövrə eyniləşdirilməsi üçün diskontlaşdırılır [30].

$$FE = \sum_{i=1}^t VD_g^t - \sum_{i=1}^t VD_{b/g}^t$$

Əgər vergi daxilolmaları vergi xərclərini üstələyirsə o zaman fiskal effekt cəmi xərclərdən çoxdur, yəni:

$$FE > \sum_{i=1}^t VX^t$$

Vergi güzəştinin fiskal effektivliyi güzəştin fiskal effektivliyinin vergi xərclərinin cəminə münasibətidir, yəni:

$$E_{fisk} = \frac{FE}{\sum_{i=1}^t VX^t} = \frac{\sum_{i=1}^t VD_l^t - \sum_{i=1}^t VD_{b/g}^t}{\sum_{i=1}^t VX^t}$$

E_{fisk} vahiddən kiçik olsa güzəşt effektiv deyil, vahidə bərabər olsa neytraldır və yalnız vahiddən böyük olduğu daxilolmalarının vergi xərclərini üstələyir.

Vergi güzəştinin sosial effektivliyi güzəşt nəticəsində əhalinin və cəmiyyətin həyat səviyyəsindəki artım, sosial müdafiə olunmamış təbəqənin həyat səviyyəsindəki artım kimi əks olunur. Lakin bu göstərici hesablanarkən, onu ümumi iqtisadi inkişaf nəticəsindəki sosial artım effektindən kənarlaşdırmaq zəruridir. Bu göstəricinin hesablanması üçün iki yanaşmadan istifadə etmək olar [30].

Birinci yanaşma, müvafiq ərazi sosial göstəricilərinin həmin güzəşt göstəricisi ilə müqayisəsindən ibarətdir. Nümunə üçün - əlillərə verilən gəlir vergisi üzrə güzəşt və əlillərin məşğulluq səviyyəsi. Bu sahədə sosial effekt vergi xərclərini üstələsə onun məqsədmüvafiqliyindən söz gedə bilər.

$$SE = \sum_{i=1}^t SG_g^t - \sum_{i=1}^t SG_{b/g}^t$$

Burada

$\sum_{i=1}^t SG_g^t$ - vergi güzəşti təqdim olunan t ilində, qiymət göstəricilərinin cəmidir.

$\sum_{i=1}^t SG_{b/g}^t$ - vergi güzəşti təqdim olunan t ilində, güzəşt olmayan şəraitdə qiymət göstəricilərinin cəmidir.

İkinci yanaşma, bir sosial sahəni bir neçə vergi güzəştləri əhatə etdiyi təqdirdə vergi güzəştlərinin orta göstəricisi kimi hesablanmasını nəzərdə tutur.

$$SE = \frac{\sum_{i=1}^t SG_l^t - \sum_{i=1}^t SG_{b/g}^t}{n}$$

n -sosial effekti əhatə edən güzəştlərin cəmidir.

Vergi güzəştinin sosial effektivliyi güzəştin tətbiqi nəticəsində sosial effektin vergi xərclərinin cəminə münasibəti kimi ifadə olunur [30].

$$E_{sos} = \frac{SE}{\sum_{i=1}^t VX^t} = \frac{\sum_{i=1}^t SG_l^t - \sum_{i=1}^t SG_{b/l}^t}{\sum_{i=1}^t VX^t}$$

E_{sos} vahiddən kiçik olsa güzəşt effektiv deyil, vahidə bərabər olsa neytraldır və yalnız vahiddən böyük olduğu daxilolmalar vergi xərclərini üstələyir.

Vergi güzəştinin iqtisadi effektivliyi güzəşt tətbiqi nəticəsində iqtisadi agentlərin maliyyə imkanlarının yaxşılaşmasını xarakterizə edir (30).

$$IE = \sum_{i=1}^t TD_l^t - \sum_{i=1}^t TD_{b/g}^t$$

IE – iqtisadi effektivlikdir;

$\sum_{i=1}^t TD_l^t$ – bu güzəşti istifadə edən vergi ödəyicilərinin t dövrü ərzində vergi daxilolmalarının cəmidir;

$\sum_{i=1}^t TD_{b/g}^t$ – bu güzəşti istifadə edən vergi ödəyicilərinin güzəşt olmayan şəraitdə t dövrü ərzində vergi daxilolmalarının cəmidir.

Vergi güzəştinin iqtisadi effektivliyi güzəştin tətbiqi nəticəsində iqtisadi effektin vergi xərclərinin cəminə münasibəti kimi ifadə olunur.

$$E_{iqt} = \frac{IE}{\sum_{i=1}^t VX^t} = \frac{\sum_{i=1}^t OO_l^t - \sum_{i=1}^t OO_{b/g}^t}{\sum_{i=1}^t VX^t}$$

E_{iqt} vahiddən kiçik olsa güzəşt effektiv deyil, vahidə bərabər olsa neytraldır və yalnız vahiddən böyük olduğu daxilolmaların vergi xərclərini üstələyir.

Vergi güzəştinin büdcə effektivliyi təkcə vergi bazasının genişləndirilməsi fonunda büdcə daxilolmalarının artımı kimi yox, həm də

güzəştlərin tətbiqi, iqtisadi və sosial sferanın inkişafı nəticəsində, həmin sahələrə büdcə xərclərinin azaldılması və nəticədə büdcənin daha çox sərbəst vəsaiti qaldığını nəzərdə tutur (30). Yəni büdcə effekti fiskal, sosial və iqtisadi effektin cəminə bərabərdir. Yəni:

$$BE = FE + SE + IE = \sum_{i=1}^t VD_l^t - \sum_{i=1}^t VD_{\frac{b}{g}}^t + \sum_{i=1}^t SG_g^t + \sum_{i=1}^t SG_{b/g}^t + \sum_{i=1}^t OO_l^t - \sum_{i=1}^t OO_{b/g}^t$$

Vergi güzəştinin büdcə effektivliyi güzəştin tətbiqi nəticəsində büdcə effektivliyinin vergi xərclərinin cəminə münasibəti kimi ifadə olunur.

Yəni:

$$S_{b\ddot{u}dc\grave{e}} = \frac{BE}{\sum_{i=1}^t VX^t} = \frac{FE + SE + EE}{\sum_{i=1}^t VX^t} = \frac{\sum_{i=1}^t VD_l^t - \sum_{i=1}^t VD_{\frac{b}{g}}^t + \sum_{i=1}^t SG_g^t + \sum_{i=1}^t SG_{b/g}^t + \sum_{i=1}^t OO_l^t - \sum_{i=1}^t OO_{b/g}^t}{\sum_{i=1}^t VX^t}$$

$S_{b\ddot{u}dc\grave{e}}$ vahiddən kiçik olsa güzəşt effektiv deyil, vahidə bərabər olsa neytraldır və yalnız vahiddən böyük olduğu daxilolmaların vergi xərclərini üstələyir.

5.4. İnnovasiya yönümlü vergi güzəştlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

İnnovasiya yönümlü vergi güzəştlərinin növləri tətbiq olunduğu ölkədən asılı olaraq fərqlidir və müxtəlif şirkətlərə müxtəlif şəraitdə fərqli təsir edirlər. Xarici ölkələrin vergi siyasətində müntəzəm olaraq baş verən dəyişikliklər bir tərəfdən vergi güzəştləri vasitəsilə innovation fəaliyyətin nəticəliliyi və effektivliyini tədqiq etmək üçün böyük material verir. İnnovasiya fəallığının stimullaşdırılması üçün vergi güzəştlərindən istifadəyə qarşı müəyyən arqumentlər də mövcuddur. Xüsusən də, təsərrüfat fəaliyyətinin subyektləri innovasiya layihələrini onlara güzəştlərin verilməsindən asılı olmayaraq həyata keçirə bilirlər. Bu halda innovasiya fəaliyyətini həyata keçirən müəssisəyə vergi güzəştinin tətbiq olunması faktı heç bir təsir göstərmir, ancaq həmin müəssisənin vergi itkilərini azaldır [8; 80]. Güzəştlərin tətbiqinin məhsuldarlığı məsələsinin həlli iki sualla ifadə olunur:

- İnflyasiya nəzərə alınmaqla bu və ya digər vergi güzəştinin tətbiqi elmi - tədqiqat və araşdırmalara çəkilən xərclərin məbləğinə nə qədər təsir göstərmişdir;
- Büdcənin məhrum olduğu məbləğlərin innovasiya fəaliyyətinə vergi güzəştləri tətbiq etməklə xərclənməsi nə qədər effektivdir.

Daha dəqiq nəticələrin əldə edilməsi üçün statistik məlumatların işlənməsinə əsaslanan analitik metoddan istifadə etmək olar. Bu məqsədlə, aşağıdakı kimi ifadə olunan asılılıq qurulur [35; 49; 55]:

$$Y_{it} = B_0 + B_1 * X_{1it} + B_2 * X_{2it} + B_3 * X_{3it} + B_4 * X_{4it} + B_5 * X_{5it} + B_6 * X_{6it} + U_{it},$$

Y_{it} - t vaxtı müddətində tədqiqatlara və araşdırmalara çəkilən xərclərin səviyyəsi;

B_0 – konstanta - amillər arasında qeyri-funksional əlaqəni əks etdirən sabit;

B_1 - güzəştin tətbiqi səbəb olmuş tədqiqatlar və araşdırmalara çəkilən əlavə xərcləri ifadə edən əhəmiyyətlik əmsalı;

X_{1it} – süni dəyişən, vergi güzəşti varsa 1-ə, yoxdusa 0-a bərabərdir;

X_{2it} - t_1 dövründə tədqiqatlara və araşdırmalara çəkilən xərclərin səviyyəsi;

X_{3it} - t dövründə məhsula gözlənilən tələb;

X_{4it} - t dövründə pul axınlarının ehtimal edilən saldosu;

X_{5it} - t ilində dövlət elmi təşkilatlarının birbaşa büdcə maliyyələşməsinin həcmi;

X_{6it} - t ilində şirkətlər tərəfindən tədqiqat və araşdırmaların həyata keçirilməsi üçün alınmış qrantlar və yardımların ölçüsü.

B_2, B_3, B_4, B_5, B_6 , - dəyişənlərin əhəmiyyətlik əmsalları $X_{2it}, X_{3it}, X_{4it}, X_{5it}, X_{6it}$, kəmiyyət verilənlərinin statistik emalı nəticəsində müəyyən edilir.

U_{it} – stoxastik səhvdir.

Müasir dövrdə vergi güzəştləri – intensiv müzakirələrin predmetidir. Vergi güzəştləri, bir tərəfdən, müxtəlif ictimai-iqtisadi məsələləri həll etməyə kömək edən iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin bazar metodudur. Digər tərəfdən isə vergi güzəştləri ədalət prinsipini pozur və bir vergi ödəyicisi üçün güzəştli rejim başqaları üçün əlavə yüklə nəticələnir.

Vergi güzəştləri bir tərəfdən dövlət tərəfindən könüllü şəkildə müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün imtina, digər tərəfdən dövlətin müvafiq sahəyə investisiyası olduğu üçün onların səmərəliliyi daim diqqət mərkəzində olur. Hər yeni güzəşt tətbiq edilərkən onun nəticəsində itkilər və əldə olunan büdcə, sosial və iqtisadi səmərəlilik qiymətləndirilməlidir və bunlardan hər bir göstərici kifayət qədər əhəmiyyətli olsa da, onlarda yalnız büdcə effektivliyi məcmu göstərici kimi çıxış edə bilər. Burada innovasiya yönümlü güzəştlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

6. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq fiziki şəxslərin aşağıdakı gəlirləri gəlir vergisindən azad olunur [4, maddə 102.1]:

✓ Rotasiya qaydasında xaricə ezamiyyətə göndərilən diplomatik xidmət əməkdaşlarının, diplomatik xidmət orqanlarının inzibati-texniki xidmətini həyata keçirən şəxslərin, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən səfirlik və konsulluqlarında ticarət nümayəndələrinin və onların aparat işçilərinin və mühafizəsi zəruri hesab edilən Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərinin və konsulluqlarının mühafizəsini həyata keçirən hərbi qulluqçuların xarici ölkədə aldığı əməkhaqqı, Azərbaycan vətəndaşı olmayan diplomatik və ya konsulluq əməkdaşının rəsmi məşğulluğundan gəlir;

✓ Azərbaycan Respublikasının rezidenti olmayan şəxsin iş yerindən gəlir - əgər bu gəlir Azərbaycan Respublikasının rezidenti olmayan işəgötürən tərəfindən, yaxud onun adından ödənilirsə və qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi tərəfindən və ya onun adından, yaxud daimi nümayəndəlikdə fəaliyyəti ilə əlaqədar ödənilmirsə;

✓ Təqvim ili ərzində alınan hədiyyə, maddi yardım, birdəfəlik müavinət və miraslar (Vergi Məcəlləsinin 102.1.3.1 və 102.1.3.2 maddələri əsas götürülməklə);

✓ Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə ödənilən müavinətlər istisna olmaqla, dövlət müavinətləri, əvəzsiz dövlət köçürmələri, dövlət pensiyaları, dövlət təqaüdləri, işçilərin sayının və ştatların ixtisar edilməsi ilə əlaqədar olaraq əmək müqaviləsinə xitam verildikdə işçilərə qanunvericiliyə müvafiq ödənilən təminatlar, habelə ölkə qanunları və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları əsasında dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına fərdi birdəfəlik ödəmələr və ya maddi yardımlar;

✓ Alimentlər;

✓ Fiziki şəxsin əsas iş yerində hər hansı muzzdlu işlə əlaqədar əldə edilən aylıq gəliri 2500 manatadək olduqda 200 manat, illik gəliri 30000 manatadək olduqda 2400 manat məbləğində olan hissəsi;

- ✓ Qiymətli daşlardan və metallardan, qiymətli daşlar və metalların məmulatlarından, incəsənət əsərlərindən, əntiq əşyalardan və vergi ödəyicisinin sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə edilən və ya istifadə edilmiş əmlakdan başqa, daşınan maddi əmlakın təqdim edilməsindən gəlir;
- ✓ Sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta olunanın və faydalanan şəxsin həyatına, habelə onun əmlakına və ya əmlak mənafeələrinə dəymiş zərərin əvəzini ödəmək üçün pul və ya natura şəklində ödənilmiş vəsait, həmçinin işəgötürən tərəfindən ödənilən bütün növ icbari sığorta və könüllü tibbi sığorta haqları, 3 ildən az olmayan müddətə bağlanan müqavilə ilə həyatın yığım sığortası və pensiya sığortası üzrə işəgötürənin sığortaolunanın vergiyə cəlb olunan gəlirlərinin 50 faizindən çox olmayan hissəsindən ölkənin sığortaçılarına ödədikləri sığorta haqları, həyatın yığım sığortası və pensiya sığortası üzrə müqavilənin qüvvəyə mindiyi andan etibarən 3 illik müddət keçdikdən sonra sığorta olunana və faydalanan şəxsə ödənilən hər hansı məbləğlər;
- ✓ Dəymiş zərərlərin ödənilməsi ilə bağlı alınan kompensasiya ödənişləri;
- ✓ Bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından alınan gəlirlər;
- ✓ Sənətkarlığın misgərlik, qalayçılıq və saxsı məmulatlarının, təsərrüfat müxəlləfatının, bağçılıq-bostançılıq alətlərinin, xalq musiqi alətlərinin, oyuncaqların, suvenirlərin, qamışdan və qarğıdan məişət əşyalarının düzəldilməsi, keramika məmulatlarının bədii işlənməsi, bədii tikmə, ağac materiallardan məişət alətlərinin hazırlanması sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin gəliri;
- ✓ Vergi qanunvericiliyində fiziki şəxslərə kompensasiya xarakterli nəzərdə tutulan ödəmələr [4, maddə 102.1.14];
- ✓ Yarışlarda və müsabiqələrdə əşya şəklində alınan mükafatların tam dəyəri (beynəlxalq yarışlarda və müsabiqələrdə pul şəklində alınan mükafatların dəyəri 4000 manatadək, respublika, şəhər və rayon yarışlarında və müsabiqələrində isə – 200 manatadək);
- ✓ Dövlət qulluqçusu pensiya yaşına çatmasına görə könüllü işdən çıxması ilə əlaqədar verilən birdəfəlik haqq;
- ✓ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına və hakimlərə öz səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı xərclərin ödənilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş miqdarda verilən aylıq pul təminatı və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə vəzifəyə təyin olunan Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyəti

və digər dövlət orqanlarının, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının və dövlətin adından yaradılan publik hüquqi şəxslərin rəhbər işçilərinə səlahiyyətlərinin icrası ilə bağlı təmsilçilik xərclərinin ödənilməsi üçün verilən vəzifə maaşlarına aylıq əlavə pul təminatı;

- ✓ “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən fiziki şəxslərə ödənilən kompensasiya;
- ✓ Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidentinə və onun ailə üzvlərinə ödənilən pensiya, müavinət və digər ödənişlərin məbləği;
- ✓ Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud da texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin sənaye və texnologiyalar parkındakı fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir (əməkhaqqından tutulan gəlir vergisi istisna olmaqla) - qanunvericiliyə uyğun olaraq sənaye və texnologiyalar parkında qeydiyyatdan alındıqları hesabat ilindən başlayaraq - 7 il müddətinə;
- ✓ 2016-cı il fevralın 1-dən etibarən - 7 il müddətində yerli bank və xarici bankın Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən filialı tərəfindən fiziki şəxslərin əmanəti üzrə ödənilən illik faiz gəlirləri, habelə emitent tərəfindən investisiya qiymətli kağızları üzrə ödənilən dividend, diskont (istiqrazların nominalından aşağı yerləşdirilməsi nəticəsində yaranmış fərq) və faiz gəlirləri;
- ✓ İnvestisiya təşviqi sənədini almış fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən əldə etdiyi gəlirin 50 faizi - 7 il müddətinə;
- ✓ Pərakəndə satış qaydasında malların satışının həyata keçirilməsi üzrə ticarət fəaliyyəti və (və ya) ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olan fərdi sahibkar tərəfindən büdcəyə ödənilməli olan gəlir vergisinin məbləği 2019-cu il yanvarın 1-dən 3 il müddətinə “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş POS-terminal vasitəsilə nağdsız qaydada aparılan ödənişlərin ümumi gəlirdəki xüsusi çəkisinə uyğun müəyyən edilən verginin 25 faizi həcmində (bu güzəştin alınması hüququ müəyyən edilərkən vergi orqanında uçotda olan şəxslər tərəfindən POS-terminal vasitəsilə aparılan ödənişlərin məbləği nəzərə alınmır);
- ✓ Qanuna uyğun olaraq dövlət büdcəsinə olan vergi borclarının silinməsindən əldə olunan gəlir;
- ✓ Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanında qeydiyyatdan keçmiş lotereyalardan pul şəklində əldə edilən uduşların 10 manatadək olan hissəsi;

- ✓ Vergi ödəyicisinin azı 3 il ərzində mülkiyyətində olan iştirak payının və ya səhmin təqdim edilməsindən əldə olunan gəlirlərinin 50 faizi;
- ✓ Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən ödənilən maddi yardım (dəstək);
- ✓ Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) müəyyən etdiyi qaydaya uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən zəmanət verilmiş kredit üzrə ödəniş edilməsi hallarında borcalanların borclarının ödənilməsinin nəticəsi kimi əldə edilən gəlirləri;
- ✓ Mikrosahibkarlıq subyekti olan fərdi sahibkarların sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirinin 75 faizi;
- ✓ Mikro və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan və fərdi sahibkar kimi fəaliyyət göstərən startapların “Startap” şəhadətnaməsi aldığı tarixdən innovasiya fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlir – 3 il müddətinə;
- ✓ KOB klasterin iştirakçısı olan fərdi sahibkarın KOB klaster şirkəti ilə bağlanmış müqavilə əsasında təqdim etdiyi mal (iş, xidmət) üzrə əldə etdiyi gəlirin kapital xarakterli xərclərin çəkilməsinə yönəldilən hissəsi – 7 il müddətinə;
- ✓ “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) haqqı ödənilən ictimai işlərə cəlb etdiyi işçilərinin bu fəaliyyətlə əlaqədar gəlirləri.

Aşağıdakı fiziki şəxslərin hər hansı maddəyə əsasən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 400 manat məbləğində azaldılır [4, maddə 102.2]:

- ✓ Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanları;
- ✓ Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanları;
- ✓ Həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadları (ərləri) və övladları;
- ✓ 1941-1945-ci illərdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallar ilə təltif edilmiş şəxslər;
- ✓ Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müharibə veteranı adı almış şəxslər;

Çernobıl AES-də qəza, mülki və ya hərbi təyinatlı atom obyektlərində digər radiasiya qəzaları nəticəsində, habelə nüvə qurğularının hər hansı növləri, o cümlədən nüvə silahı və kosmik texnika ilə bağlı olan sınaqlar, təlimlər və başqa işlər nəticəsində şüa xəstəliyinə və şüa yükü ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslər.

Vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq I və II qrup əlillərin (müharibə əlillərindən başqa), sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərin hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 200 manat məbləğində azaldılır [4, maddə 102.3]. Fiziki şəxslərin hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəlirinin 100 manat məbləğində azaldılması aşağıdakı şəxslərə şamil edilir [4, maddə 102.4]:

- ✓ Həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin valideynləri, habelə vəzifələrinin icrası zamanı həlak olmuş dövlət qulluqçularının valideynləri və arvadları (ərləri). Bu şəxslərin arvadlarına (ərlərinə) güzəşt o halda verilir ki, onlar təkrar nikaha girmiş olmasınlar;
- ✓ 1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ qoşunlarının müdaxiləsi nəticəsində, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi zamanı həlak olmuş şəxslərin valideynləri və arvadları (ərləri). Bu şəxslərin arvadlarına (ərlərinə) güzəşt o halda verilir ki, onlar təkrar nikaha girmiş olmasınlar;
- ✓ Əfqanıstana və döyüş əməliyyatları aparılan başqa ölkələrə göndərilmiş hərbi qulluqçular və təlim-yoxlama toplanışlarına çağırılmış hərbi vəzifəli;
- ✓ Daimi qulluq tələb edən sağlamlıq imkanları məhdud uşağa və ya I qrup əlilə baxan və onunla birlikdə yaşayan valideynlərdən biri (özlərinin istəyi ilə), arvad (ər), himayəçi və ya qəyyum;
- ✓ Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslər (bu güzəşt mənzil qanunvericiliyinə və ya mülki hüquqi əqdlərə əsasən ayrıca mənzil sahəsi əldə etməsi nəticəsində daimi məskunlaşmış şəxslərə şamil edilmir).

Qohumluq dərəcəsindən asılı olmayaraq himayəsində azı üç nəfər, o cümlədən gündüz təhsil alan 23 yaşınadək şagirdlər və tələbələr olan ər və ya arvaddan birinin vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 50 manat məbləğində azaldılır (bu qayda uşaqların 18 yaşa, tələbələrin və şagirdlərin 23 yaşa çatdığı ilin sonunadək, habelə uşaqların və himayədəkilərin öldüyü hallarda ölüm ilinin sonunadək saxlanılır). Fiziki şəxslərin vergi tutulan gəliri uşağın doğulduğu və himayədə olanın himayəyə götürüldüyü aydan başlayaraq azaldılır. Himayədə olanların sayı il ərzində azaldıqda (uşaqların ölüm halları istisna olmaqla) himayədə olanların sayının azaldığı aydan sonrakı aydan başlayaraq onların saxlanması üçün məbləğin çıxılmasına xitam verilir [4, maddə 102.5]. Aylıq gəlirə görə verilmiş güzəşt və azadolmalar üzrə müvafiq hesablama formasından istifadə olunması məqsədəuyğundur:

Gəlir vergisi

$$V_{\text{goi}} = G_a \times V_d \times G_{\text{ş}} \times T_a, \quad (6.1),$$

Burada

V_{goi} – vergidən azadolma və güzəştin orta illik vergi məbləği;

$G_{\text{ş}}$ – vergidən azadolma və güzəşt hüququ olan şəxslərin sayı;

G_a – gəlirin vergidən azadolma və güzəşt olunan məbləği;

V_d – vergi dərəcəsi;

T_a – hesabat ili ərzində vergidən azadolma və güzəşt hüququnun qüvvədə olduğu ayların sayıdır.

İllik gəlirə görə verilmiş güzəşt və azadolmalar üzrə aşağıdakı hesablama formasından istifadə olunması düzgün hesab olunur:

$$V_{\text{goi}} = G_a \times V_d \times G_{\text{ş}} \quad (6.2)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlir vergisindən azadolma və güzəştin orta illik məbləği hesablanarkən hər bir azadolma və güzəşt hüququ üzrə müvafiq məbləğlər ayrılıqda hesablandıqdan sonra cəmlənə bilər. Vergi bazası təyin olunarkən bu maddədə nəzərdə tutulan hər bir istiqamət üzrə azadolmalar ayrıca qiymətləndirilməlidir.

7. Proporsional iqtisadi böyümədə integral vergi yükünün təyin olunma modeli

İqtisadi inkişafın indiki mərhələsi bir neçə fundamental amilin təsiri ilə xarakterizə olunur. Elmi ədəbiyyatlarda bu amillər xarakterinə, mərhələlərinə, əhatə dairəsinə və s. görə müəyyən klasterlərə ayrılır. Bu amillərin kütləviliyinə, qeyri-müəyyənlik səviyyəsinə, iqtisadi inkişafa təsir imkanlarına görə E.V.Balatski [E.B.Балацкий. Механизм взаимообусловленности инноваций и экономического роста. Российский научно-исследовательский институт экономики, политики и права в научно-технической сфере. Москва, 2007, №2] üç qrupa ayırır. Bu amillərin təsiri iqtisadi sistemin strukturuna, iqtisadiyyatda formalaşan norma və tendensiyalara təsir etməklə yeni istehsal gücü formalaşdırır.

İqtisadi inkişafın hərəkətverici amillərindən biri də iqtisadiyyatın vergi yükü amilidir. İqtisadi subyektlər malik olduqları gəlirin müəyyən hissəsini vergilər şəklində dövlətə və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarına ötürürlər. Maliyyə resurslarının bu şəkildə ötürülməsi istehlakçıların istehlak malları arasındakı və istehsalçıların isə istehsal amilləri arasındakı seçim imkanını məhdudlaşdırır və beləliklə də iqtisadi subyektlərə əlavə yük yaradır.

Vergi yükünün iqtisadi sistemin formalaşdırdığı reallığa uyğun müəyyən olunması bütün dövrlər üçün həlli çətin olan problemlərdən biridir. Bu onunla bağlıdır ki, vergi sistemi bir tərəfdən dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını ödəməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını stimullaşdırmalıdır. Bu mənada vergi yükü göstəricisi ölkənin vergi sisteminin və bütövlükdə biznes mühitinin keyfiyyət ölçüsü hesab edilir. Vergi yükünün iqtisadi aktivliyə və dövlətin maliyyə potensialına təsirinin öyrənilməsi iqtisadiyyat elminin və iqtisadi siyasətin ən aktual problemi olaraq qalır. Müasir dövrdə qloballaşan iqtisadi şəraitdə dünya iqtisadi mühitinin kasıb, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələr kimi subyektlərlə ifadə edildiyi bir halda bu problem iqtisadçı alimlərin və ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatını istiqamətləndirən institutların daha çox diqqətini cəlb edir.

Dövlətin inzibatçılıq və qanunvericilik səyləri ÜDM-in ümumi istehlakına, məcmu investisiyaya, dövlət xərclərinə və xalis ixraca bilavasitə təsir etdiyindən iqtisadi artıma da ciddi təsir edir. Məsələn, vergi qanunvericiliyində əsas kapitalla investisiya və gəlirlərin repatriasiyası ilə bağlı yeni vergi rejiminin tətbiqi idxal-ixrac prosesinə təsir etməklə yeni texnologiyaların, elmi-tədqiqat və konstruktor işlərinin transferinə təsir edə bilər. Məlumdur ki, iqtisadiyyatın vergi yükü amili vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş ayrı-ayrı vergilər və eyni zamanda bu vergilərin məcmu təsirini ifadə edən integral bir kəmiyyətlə ifadə olunur.

7.1. İqtisadiyyatın vergi yükü

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda tədqiqatın məqsədlərindən asılı olaraq vergi yükü maksimal, orta, faktik, effektiv, istehlaka görə, dövlət xərclərinə görə, iqtisadi artıma görə fərqləndirilir. Vergi yükünün hesablanmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, vergi potensialının, əhaliyə düşən vergi yükü səviyyəsinin, makro səviyyədə vergi yükünü və onun dinamikasını müəyyən edən və ölkə iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri əsasında təyin olunan vergilərin ümumi daxili məhsulda (ÜDM) xüsusi çəkisinin hesablanması metodikalarını qeyd etmək olar. Təcrübədə ən ümumi şəkildə dövlətin vergi siyasəti institutları tərəfindən də geniş istifadə olunan yanaşma vergi yükünün məcmu vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbətinin faizlə istifadəsi kimi təyin olunmasıdır.

Cədvəl 7.1

“Vergi yükü” anlayışının müəyyən edilməsi üçün əsas yanaşmalar

Əliyev B.X., Əbdülsəlimov A.M.	Vergi yükü - iqtisadi fəaliyyətin müəyyən bir dövrü üçün vergi ödəyicisinin ödədiyi bütün vergilərin toplusu; vergi ödəyicisinin ödədiyi vergilərin cəminin onun gəlir və xərclərinin fərqinə nisbəti kimi müəyyən olunur.
Barulin S.V.	Vergi yükü – istehsal olunmuş ictimai məhsulun (əlavə dəyər) vergi qoyma mexanizmləri vasitəsilə dövlətin gəlirlərində paylanan və yenidən paylanan hissəsini xarakterizə edən maliyyə anlayışdır.
Rayzberq B.A. Lozovskiy L.Ş.	Vergi yükü – digər mümkün istifadə istiqamətlərindən fərqli olan və vergilərin ödənilməsi üçün vəsaitin ayrılması ilə yaradılan iqtisadi məhdudiyyətlərin ölçüsü, dərəcəsi, səviyyəsidir.
Savçenko V.A.	Vergi yükü – dövlətin həll etdiyi sosial məsələlərin həcmnin funksiyə dəyəridir.
Sokolov A.M. Korovkin V.V. Balatskiy E.V.	Vergi yükü – vergi ödəyicisinin ödəmələri ilə bağlı məhrumolma səviyyəsi və maddi itkilərinin (ümumi maliyyə xərcləri) məcmusudur.
Çipurenko E.V.	Vergi yükü – vergi ödəyicisi müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinə RF-in büdcə sistemində məcburi ödənişlərin təsirinin ümumiləşdirilmiş kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarıdır.
Yusti F.	Vergi yükü - büdcə ilə dövlətin milli gəlirinin nisbətidir.
Şahov D.Y. Yakobso	Vergi yükü dövlətin xidmətlərinin dəyər ölçüsü funksiyasını yerinə yetirir və dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirdikdə cəmiyyətin əldə etdiyi xidmətlərin (fayda, mənfəət) inhisar qiymətlərinin nisbi forması kimi çıxış edir.

Мәnbә. Яшина Н.И., Рябов А.А., (2015). Методологические аспекты определения налоговой нагрузки с учетом бюджетобразующих показателей, Известия УрГЭУ 3(59), стр. 31.

Bu işdə vergi yükünün hesablanması üçün mənbə kimi əsas kapitalın yüklənmə səviyyəsi istifadə olunur. Ümumi şəkildə, elmi ədəbiyyatlarda vergi yükünün təyin olunmasına yanaşmalar müxtəlif cürdür. Məsələn,

Mayburov İ.A. (2011) [Майбуров И. А. (2011) Теория налогообложения. Продвинутый курс] öz kitabında üç növ dərəcəni aşağıdakı üsullarla təsvir edir:

Marjinal dərəcə - bu dərəcə bilavasitə, verilmiş vergi üzrə qanunvericilik aktında göstərilir, yəni qanunvericiliklə təyin olunmuş dərəcələrdir. Digər dərəcələr hesablanandrlar.

Orta (faktiki) vergi dərəcəsi – ödənilən vergi həcmnin (T) vergi bazasına (X) nisbəti kimi tapılır:

$$\tau_{or} = \frac{T}{X}$$

Son vergi dərəcəsi – ödənilən vergi həcmnin vergi bazasına nisbətinin törəməsidir. Bu dərəcə vergi bazasının minimum (bir vahid) artırılması zamanı ödənilən vergi həcmnin artımını, yəni vergi bazasında hər əlavə manata görə vergi tutulmasının həcmi göstərir:

$$\tau_{son} = \lim_{\Delta X \rightarrow 1} \frac{\Delta T}{\Delta X} = \frac{dT}{dX}$$

İqtisadi (effektiv) vergi dərəcəsi – ödənilən vergi həcmnin(T) əldə olunan gəlirə (D) nisbətidir:

$$\tau_{ef} = \frac{T}{D}$$

Mikrosəviyyədə iqtisadi subyektin vergi yükü bütün ödənilmiş vergilərin cəminin iqtisadi subyektin istehsal etdiyi məhsulun, gördüyü işin və göstərdiyi xidmətin təqdim edilməsindən əldə etdiyi məcmu gəlirə nisbətinin faizlə ifadəsi kimi təyin edilir. Vergi yükünün ödənilən vergilərin vergilərin mənbəyinə (vergitutma bazasına) nisbəti kimi təyinetmə yanaşması da mövcuddur. Təcrübə göstərir ki, qeyd olunan yanaşmaların hamısının üstün və çatışmayan cəhətləri tam mənada universal yanaşma haqda danışmağın hələ tez olduğu qənaətinə gəlməyə əsas verir. Bu mənada həmin iqtisadi amilin müəyyən olunması müasir iqtisadi tədqiqatların aktual istiqaməti olaraq qalmaqdadır.

7.2. İqtisadi böyümə modellərinə baxış

İqtisadi böyümə nəzəriyyələrinə tarixi kontekstdə baxıldıqda ilk olaraq merkantilistlərin (15-17-ci əsrlər) yanaşmaları yada düşür. Merkantilizm nəzəriyyəsində iqtisadi böyümənin əsas mənbəyi kimi sərvətin (qızıl və digər qiymətli metallar) yığılması göstərilir (McDermott, 1999 [McDermott, J. (1999). Mercantilism and modern growth. *Journal of Economic Growth*, 4(1), 55-80];). 18-ci əsrin 2-ci yarısında fiziokratlar tərəfindən merkantilist yanaşmanı əvəz edən yeni iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi təklif edildi. Bu nəzəriyyədə iqtisadi böyümənin əsas qaynağı kənd təsərrüfatı götürülür və digər bütün sahələr “qeyri-məhsuldar” hesab olunurdu (Marx,

2000 [Marx, K. (2000), *Theories of surplus value*. Amherst, Prometheus Books, N.Y]).

18-ci əsrin sonlarında Adam Smitin əsasını qoyduğu klassik iqtisadçılar iqtisadi böyüməni azad rəqabət şəraitində istehsal faktorlarının (torpaq, iş gücü və kapital) artımı, əmək məhsuldarlığının artması və texnoloji yeniliklərlə əlaqələndirirdi (Lavrov and Kapoguzov, 2006 [Lavrov, E. and Kapoguzov, E. (2006), *Economic growth: theories and problems*, Omsk, Omsk]). Sonrakı illərdə David Ricardo (1772-1823), Thomas Malthus (1766-1834), Karl Marx (1818- 1883), John Stuart Mill (1808-1873), Jean-Baptiste Say (1767-1832) və digərləri klassik iqtisadi nəzəriyyəni fərqli aspektlərdən inkişaf etdirmişdir (Sharipov, 2015).

İqtisadi böyümə nəzəriyyələrində ciddi inkişaf Schumpeterin 1911-ci ildə nəşr olunan “İqtisadi İnkişafın Nəzəriyyəsi” əsərində təqdim olunan innovasiya amili və sahibkarların böyümənin əldə olunmasında rolunun əsaslandırılması ilə müşahidə olundu (Lavrov and Kapoguzov, 2006; Maddison, 1982 [Maddison, A. (1982), *Phases of capitalist development*, Oxford University Press, Oxford]).

Müasir dövr iqtisadi böyümə nəzəriyyələrində Keynsçi və yeni-Keynsçi nəzəriyyələrin çəkisi böyükdür (Sharipov, 2015 [Sharipov, I. (2015). Contemporary Economic Growth Models And Theories: A Literature Review. *CES Working Papers*, (3), 759-773]). Hər iki qrupa daxil olan iqtisadçıların yanaşmasında əsas qaynaq Keynsin “Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi” kitabıdır. Keynsin yanaşmasında iqtisadi böyümənin təmin olunmasında əsas faktor olaraq məcmu effektiv tələbin artırılması irəli sürülürdü və əsas həll yolu kimi fiskal siyasət alətlərindən istifadə olunması göstərilirdi (Keyns, 1973) [Keyns J.M. (1973). *General Theory of Employment, Interest and Money*, pp. 428 London, Great Britain (first publication 1936)]. Sonrakı illərdə Keynsin davamçıları (yeni-Keynsçilər) təklif olunan modeli genişləndirdilər. Amerikalı iqtisadçı Evsey Domar və Böyük Britaniyalı iqtisadçı Roy Harrod tərəfindən təklif olunan iqtisadi böyümə nəzəriyyələri bir-birinə çox yaxın olduğu üçün iqtisadi ədəbiyyatda Harrod-Domar nəzəriyyəsi kimi qeydə alınmışdır. Domar öz modelində investisiyanın və ya kapital akkumulyasiyasının həm gəlirləri, həm də məcmu təklifi stimullaşdırdığını, nəticədə isə balanslı iqtisadi böyüməni təmin etdiyini göstərir (Domar, 1996) [Domar E.D. (1966). *Essays in the Theory of Economic Growth*, 272 pp. New York, NY, USA]. Harrod modelində isə investisiyanın əhəmiyyəti vurğulanmaqla bərabər sahibkarların gözləntilərinin də balanslı iqtisadi böyümə üzərində əhəmiyyətli təsiri olduğu vurğulanır (Harrod, 1939 [Harrod R.F. (1939). An

essay in dynamic economics. *Economic Journal*, 49, 14-33]). Lakin, Harrod-Domar modeli iqtisadi böyümənin əsasən investisiya və bu əlaqənin xətti olduğunu iddia edir, əsas çatışmazlığı isə iş gücü həcmindəki artışı və texnoloji inkişafı nəzərə almamasındadır (Sharipov, 2015).

Sonrakı dövrdə yeni-Keynsçiləri tənqid edən Neoklassik iqtisadçılar iqtisadi böyümənin səbəbini sadəcə istifadə olunmamış istehsal faktorları çərçivəsində deyil, həmçinin də texnoloji tərəqqi, istehsalın idarə olunmasında yeniliklər etməklə məhsuldarlığın artırılması və s kimi amilləri də nəzərə almaqla izah etməyə çalışdılar. Neoklassiklər iqtisadi böyümənin azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində əldə olunacağına inanırdılar. Nobel mükafatçısı Robert Solou (Robert Solow) təklif etdiyi, Cobb-Duqlas istehsal funksiyasına əsaslanan nəzəriyyədə iqtisadi böyümənin əsas üç mənbəyi – investisiyalar, iş gücü və texnoloji tərəqqi arasında əlaqəni də göstərməkdədir (Solow, 1956) [Solow, R.M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics* 70, 56-94]. Bu modelə əsasən, qənaət faizi (savings rate) kapital ehtiyatının formalaşmasında və istehsalın artırılmasında əsas rol oynayır.

Ötən əsrin 80-90-cı illərində iqtisadi böyümə nəzəriyyələrində ciddi inkişaf müşahidə olundu. Bu tendensiya “yeni iqtisadi nəzəriyyə” adlandırılması ilə də özünü biruzə vermişdir. Neoklassiklərin, xüsusilə də Solou modelinin bəzi zəif tərəfləri iqtisadçılar tərəfindən tədqiq olunaraq xüsusilə də dövlətin uzun-müddətli dövrdə iqtisadi böyümə üzərində təsiri ilə bağlı təkliflərin verilməsi imkanları artırıldı. Solou modelinə görə dövlətin iqtisadi böyüməyə təsiri çox az ola bilərdi. Lakin, endogen iqtisadi böyümə nəzəriyyəsi tərəfdarları elmi-texniki tərəqqinin endogen faktorlar kimi iqtisadi böyümədə həlledici rolu olduğunu göstərirlər. Romer (1986) [Romer P.M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy* 94, 1002- 1037], 1990 [Romer P.M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy* 98, S71-S102]) və Lucas (1988) [Lucas R.E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics* 22, 3-42] texnoloji yeniliklərin əsasən texnologiyanın inkişafı və insan kapitalına qoyulan investisiya nəticəsində meydana gəldiyini iddia edir. Endogen böyümə nəzəriyyələrində texnoloji tərəqqi uzunmüddətli dövrdə iqtisadi böyümənin tək mümkün səbəbi kimi göstərilir. Burada isə, insan kapitalının keyfiyyəti (hansı ki, insan kapitalına qoyulan investisiyadan (təhsil, səhiyyə) asılıdır), əskik rəqabət bazarı şəraitində əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması üçün lazım olan vacib hüquqi bazanın yaradılması və elm və texnologiyanın inkişafına dövlət dəstəyi ilə birlikdə ölkə iqtisadiyyatında icra orqanları

tərəfindən əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və yeni texnologiyaların cəlb olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır (Sharipov, 2015). Bənzər arqumentlər Grossman və Helpman (1993) [Grossman, G. M., & Helpman, E. (1993). *Endogenous innovation in the theory of growth* (No. w4527). National Bureau of Economic Research], Aghion və Hovitt (2008) [Aghion, P., & Howitt, P. W. (2008). *The economics of growth*. MIT press.] tərəfindən də nəzəriyyələrində irəli sürülmüşdür.

7.3. İqtisadi böyümənin texnoloji və institusional faktorları

İqtisadi böyümənin istər müəyyən və istərsə də qeyri-müəyyən institusional və texnoloji faktorlarının başlanğıc vəziyyətindən asılı olduğunu nəzərə alsaq qeyd edə bilərik ki, iqtisadi inkişafın sonrakı mərhələsi bu başlanğıc parametrlərinin formalaşdığı əvvəlki mərhələdə müəyyən olunur [Сухарев О.С. *Институциональная теория экономического роста: Доклад. М.: Институт экономики РАН, 2015*].

İqtisadi böyümə modellərinə baxış bölməsində gördük ki, (bölmə 3) ən mükəmməl iqtisadi böyümə modelləri belə iqtisadi böyüməyə təsir edən institutların hamısını nəzərə ala bilməz. Hətta riyazi olaraq bu institutlar formal nəzərə alınmış olsa da praktiki olaraq az-çox qənaətbəxş nəticədən danışmaq mümkün deyil. Ona görə də yuxarıda qeyd olunan bir çox iqtisadi inkişaf modelləri (Leontev, Neyman, Solon, Keyns, Varlas, Samuelson, Xiks və s.) məhdud sayda texnoloji və institusional amilləri (yalnız müəyyən) nəzərə almaqla tədqiqatlar aparmağa imkan verir.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, bu institutlar məhsulun zamana görə (artıb-azalmasını) dəyişməsinə xarakterizə edən parametrlərə təsir edir. Ona görə də birinci növbədə iqtisadi inkişaf imkanlarını qiymətləndirməyə imkan verən institutların, misal üçün, vergi qanunvericiliyinin (Vergi Məcəlləsi) təsirinin nəzərə alınması daha vacibdir.

İqtisadi artıma təsir edən faktorlar iki qrupa - texnoloji və institusional faktorlar qrupuna ayrılır. Aydınır ki, texnoloji faktorlar bilavasitə məhsulun formalaşma və istehsalı ilə bağlıdır. İnstitusional faktorlar isə istehsalın təşkili, idarə olunması və s. ilə bağlıdır. Araşdırılan problem əsasən institusional amillərlə bağlı olduğundan bu faktorlara daha ətraflı baxaq. Elmi ədəbiyyatlarda institusional faktorlar aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- ✓ fondlar (fiziki kapital);
- ✓ insan kapitalı;
- ✓ innovasiya, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri;
- ✓ investisiya;
- ✓ texnologiyalar;

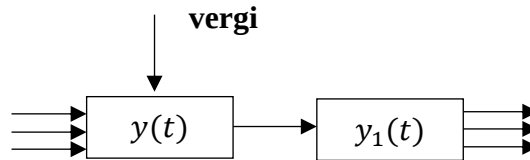
- ✓ ticarət şərtləri;
- ✓ əlaqələndirici ortaqlar;
- ✓ təhsil;
- ✓ səhiyyə;
- ✓ tarixi şərtlər daxil olmaqla hüquqi, iqtisadi siyasət;
- ✓ qeyri-bərabərlik və iqtisadiyyatın cari strukturu;
- ✓ ölkələrin qarşılıqlı asılılığı.

7.4. Vergi yükünün təyini modeli

Aydınır ki, vergi rejiminin tətbiqi iqtisadi sistemi $y(t)$ vəziyyətindən $y_1(t)$ vəziyyətinə keçirir, özü də bu rejimin tətbiqi və qeyd olunan yerdəyişmə iqtisadi sistemin iradəsindən asılı olmayaraq endogen baş verir.

Şəkil 7.1

İqtisadi sistemin yerdəyişməsi

Eyni zamanda fərz edək ki, iqtisadi sistemə kapital (investisiya) xərcləri K_t proporsional olaraq artır:

$$K_t = \xi(1 + \eta)K_{t-1} \quad (7.1)$$

Burada:

t – maliyyə (vergi) ilini;

$y(t)$ – t ilində iqtisadi sistemin istehsal olunan məhsulun, gördüyü işin və göstərdiyi xidmətin təqdim edilməsindən əldə etdiyi gəliri;

$y_1(t)$ – t ilində iqtisadi subyektin vergidən sonrakı gəliri;

$y_1(t) = u(t)y(t)$;

$u(t)$ – t maliyyə (vergi) ilində iqtisadi subyektin vergi yükü;

ξ – kapitalın yüklənmə əmsalı;

η – qeyri-müəyyən amilin təsirini göstərir.

τ ilə vergi öhdəliyinə əmələmə müddətini işarə etmiş olsaq onda iqtisadi sistemin tarazlıq şərtindən

$$\int_0^\tau [y(t) - y_1(t)]dt = P_{\tau-1}\xi(1 + \eta)K_{\tau-1} \quad (7.2)$$

Və ya

$$\int_0^\tau [y(t) - u(t)y(t)]dt = \xi(1 + \eta)P_{\tau-1}K_{\tau-1} \quad (7.3)$$

yaza bilərik.

Sadəlik üçün $u(t)=u=\text{const}$ və t maliyyə (vergi) ilində λ templi proporsional iqtisadi böyüməyə malik iqtisadi subyektə baxaq.

Aydındır ki, bu halda

$$\Delta y(t) = \lambda y(t) \Delta t, \quad (7.4)$$

yazmaqla $t=0$ olduqda $y(0) = y_0$ başlanğıc şərtli adi

$$\frac{dy(t)}{dt} = \lambda y(t), \quad (7.5)$$

diferensial tənliyini alırıq.

Asanlıqla (7.5) diferensial tənliyinin həllinin

$$y(t) = y_0 e^{\lambda t}, \quad (7.6)$$

olduğunu görürük.

(7.6) bərabərliyini iqtisadi sistemin (3) tarazlıq şərtində nəzərə alsaq

$$\int_0^{\tau} [y_0 e^{\lambda t} - u y_0 e^{\lambda t}] dt = \xi(1 + \eta) P_{\tau-1} K_{\tau-1}, \quad (7.7)$$

Və ya

$$\int_0^{\tau} (1 - u) y_0 e^{\lambda t} dt = \xi(1 + \eta) P_{\tau-1} K_{\tau-1}, \quad (7.8)$$

Və ya

$$(1 - u) \frac{y_0}{\xi(1 + \eta) P_{\tau-1} K_{\tau-1}} = \frac{\lambda}{e^{\lambda \tau} - 1} \quad (7.9)$$

Və ya

$$u = 1 - \frac{\xi(1 + \eta) P_{\tau-1} K_{\tau-1}}{y_0} * \frac{\lambda}{e^{\lambda \tau} - 1} \quad (7.10)$$

bərabərliyini alırıq.

Vergilərin elastiklik əmsalı göstərir ki, müəyyən amilin bir faiz dəyişməsi nəticəsində vergi daxilolmalarının həcmi neçə faiz dəyişəcək. Bu əmsalın qiyməti vahiddən böyük, kiçik və ona bərabər ola bilər. Əgər bu əmsalın qiyməti vahiddən kiçikdirsə, deməli, ümumi daxili məhsulda vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi azalır. Əgər onun qiyməti vahidə bərabərdirsə, bu o deməkdir ki, ümumi daxili məhsulda dövlətin vergi gəlirlərinin payı sabit qalır. Əgər vergilərin elastikliyi əmsalı ümumi daxili məhsula nəzərən təyin olunursa və onun qiyməti vahiddən böyükdürsə, deməli, vergi gəlirləri ümumi daxili məhsula nəzərən daha yüksək sürətlə artır. Yəni, ümumi daxili məhsulda vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi yüksəlir.

Hər hansı vergi ili τ üçün λ iqtisadi artım tempinə, əsas kapitaldan istifadə əmsalı ξ , əsas kapital $K_{\tau-1}$, deflyator $P_{\tau-1}$ və ümumi daxili məhsulun baza ilindəki y_0 qiymətinə uyğun iqtisadiyyatın vergi yükü u -nu (7.1) bərabərliyinə görə hesablaya bilərik.

İki müxtəlif iqtisadi sistemi xarakterizə edən məlumatlara əsasən aparılmış hesablamalar uyğun olaraq aşağıdakı cədvəllərdə (cədvəl 7.2 və 7.3) verilmişdir.

Cədvəl 7.2

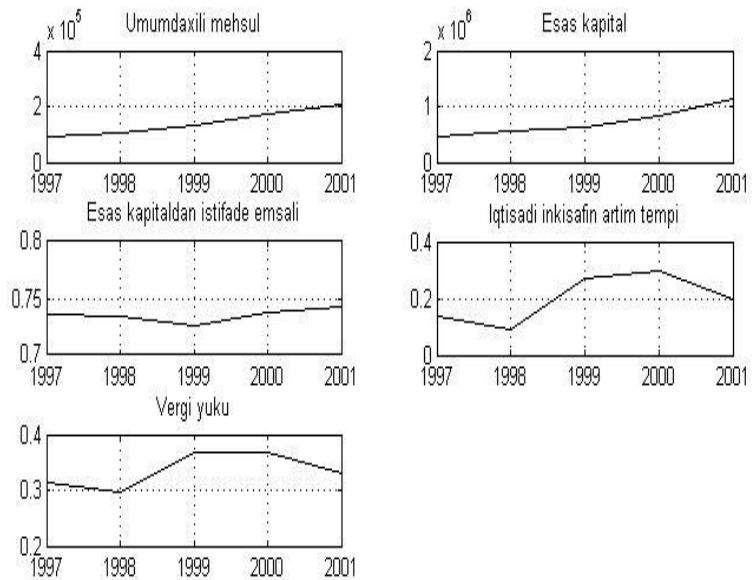
1-ci iqtisadi sistem

Göstəricilər	1997	1998	1999	2000	2001
ÜDM	93365	102593	130442	170070	204190
Əsas Kapital (K)	473094	551886	614694	833230	1125610
Əsas Kapitaldan İstifadə Əmsali (ξ)	0,736	0,735	0,726	0,737	0,743
İqtisadi İnkişafın Artım Tempi (λ)	0,14	0,09	0,27	0,30	0,20
Deflyator (P)	1,18	1,12	1,273	1,231	1,099
Vergi yükü (u)	0,32	0,27	0,37	0,37	0,32

Mənbə: <http://stat.gov.az/>

Şəkil 7.2

Cədvəl 7.2-nin grafik təsviri

Mənbə: B.B.Dunayev (2013) [18] Real ümumi daxili məhsulun artımının optimallaşdırılması

Cədvəl 7.3

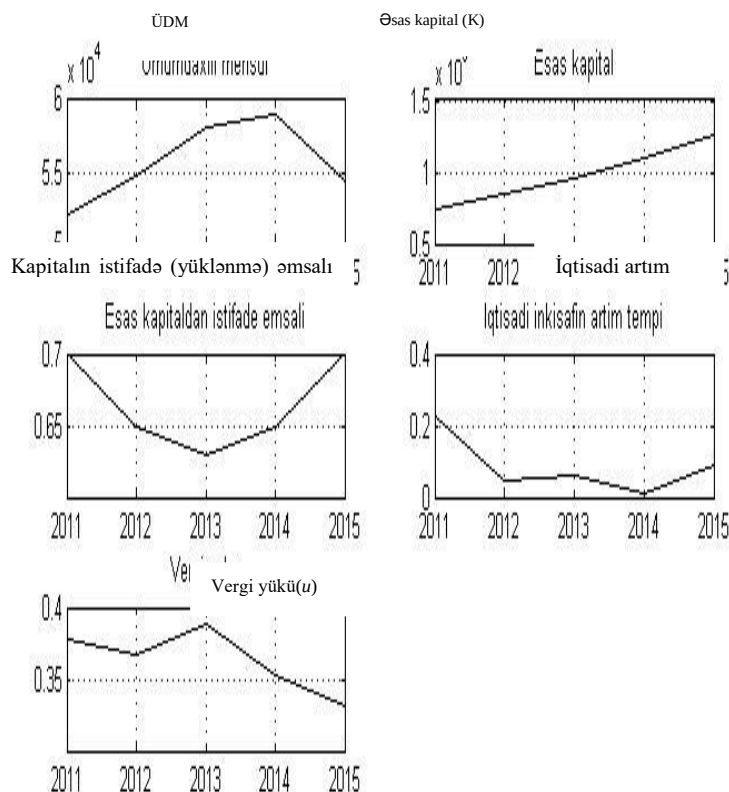
2-ci iqtisadi sistem

Göstəricilər	2011	2012	2013	2014	2015
ÜDM	52082	54744	58182	59014,1	54352
Əsas Kapital (K)	74186,4	84262,4	95451,1	110677,9	125200
Əsas Kapitaldan İstifadə Əmsali (ξ)	0,70	0,65	0,61	0,53	0,43
İqtisadi İnkişafın Artım Tempi (λ)	0,23	0,05	0,06	0,01	0,09
Deflyator (P)					
Vergi yükü (u)	0,38	0,37	0,39	0,35	0,33

Mənbə: <http://stat.gov.az/>

Şəkil 7.3

Cədvəl 7.3-ün grafik təsviri

Müxtəlif iki iqtisadi sistemi nəzərdən keçirib belə nəticəyə gəlmək olur ki, vergi yükü 35-40% arasında dəyişir. Bu isə öz növbəsində, “Doing business 2017” hesabatındakı verilənlərlə uyğunlaşır.

7.5. Qeyri-müəyyən amilin təsirinin qiymətləndirilməsi

Təcrübə göstərir ki, iqtisadi sistemin nəticəsini xarakterizə edən integral göstəricilər bu və ya digər qeyri-müəyyən amillərin mövcudluğu nəticəsində heç də reallığı tam əks etdirmir. Ona görə də onun nəticələrinin qiymətləndirilməsinə çalışır və hətta ölkə iqtisadiyyatının statistikasını ilə məşğul olan institutlar statik göstəricilərdə bu amili bu və ya digər formada nəzərə alırlar.

Burada biz həmin η qeyri-müəyyən amilini ikiqat ekspert qiymətləndirməsi ilə həyata keçirəcəyik. Bunun üçün fərz edək ki, n sayda ekspertə (20-60 intervalında) kapital (investisiya) xərclərinin uçotdan yayındırılma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi sualı ilə müraciət olunub və onlar tərəfindən aşağıdakı kimi qiymətləndirilir.

$$q_1, q_2, \dots, q_n \quad (7.11)$$

İkinci qrup ekspertlərə isə həmin sualın birinci qrup ekspertlər tərəfindən nə qədər reallığa uyğun qiymətləndirildiyini (0,1) intervalında qiymətləndirmək xahiş olunub və onların qiymətləri

$$r_1, r_2, \dots, r_n \quad (7.12)$$

kimi qeyd olunur.

Bu halda qeyd olunmuş qeyri-müəyyənlik

$$\bar{\eta} = \frac{\sum_{i=1}^n r_i q_i}{\sum_{i=1}^n r_i} \quad (7.13)$$

kimi $\bar{\eta}$ qiymətləndirilir. Bu ifadədən istifadə edərək (7.9) ifadəsini

$$u = 1 - \frac{\xi(1+\bar{\eta})P_{\tau-1}K_{\tau-1}}{y_0} * \frac{\lambda}{e^{\lambda t} - 1} \quad (7.14)$$

şəklində yazı bilərik.

8. Gəlir vergisi ilə istehlak vergisinin müqayisəsi

Ümumi gəlirlərə tətbiq edilən proporsional vergi ilə satışdan verginin və yaxud istehsalın əvvəlki mərhələlərində ödənilmiş vergi məbləğinin əvəzləşdirilməsi ilə ƏDV-nin ekvivalentliyi iki göstəricinin - ümumi gəlir və ümumi əlavə dəyərin bərabərliyinə gətirib çıxarır (65; 83). Faiz gəlirləri və kapitalla bağlı gəlirlərə gəlir vergisinin tətbiq edilməməsi faktiki olaraq gəlir vergisi ilə korporasiyanın mənfəət vergisini xalis istehlak vergisinə bərabərləşdirir. Xalis istehlakın hesablanması hər bir konkret iqtisadi agentin xərc vəsaitlərinə nəzarət tələb etdiyinə görə istehlak vergisinin tətbiqi bu verginin inzibətçilik imkanları ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Yığımların stimullaşdırılması məqsədi ilə mal və xidmətlərə xərclənmiş gəlirin vergiyə cəlb olunması ya hər bir vergi ödəyicisi tərəfindən xərclərin uçotunun aparılmasına, yaxud da aktivlərin müntəzəm inventarizasiyasına (xərclənmiş gəlir, çıxılmalardan sonra aktivlər üzrə əldə edilmiş artıma bərabərdir) əsasən ola bilər. Hər iki halda həlli çətin olan texniki problemlər meydana çıxır. Həmçinin alqıların uzunmüddətli istifadə predmetinə (yığımlara) və ya cari istehlak predmetinə aid edilməsi meyarları da anlaşılmaz qalır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, xərclər üzrə vergi istehlaka xüsusi meyilli olanların gəlirinin yığma yönəldilməsinə təsir edir və deməli, bu cür vergi əhalinin yüksək gəlirli təbəqələri üçün əlverişlidir.

Ümumiyyətlə, istehlak vergisi ilə gəlir vergisi (gəlir vergisi, yaxud mənfəət vergisi) arasında seçim bir neçə məsələnin həllindən asılıdır.

Fərdin istehlakı (yəni onun cəmiyyətdən əldə etdiyi) ilə fərdin ödəmə qabiliyyətindən hər hansı birinin vergitutmanın ən yaxşı baza kimi qəbul edilməsi onun məqsədəuyğun variantlarından biri hesab edilə bilər. Bu zaman birinci halda, vergitutma bazasına iqtisadi agentin yalnız xalis istehlakı daxil olmalıdırsa, ikinci halda kapital dəyərinin artımından gəlir və faiz gəlirləri daxil olmaqla iqtisadi agentin bütün gəlirləri vergiyə cəlb edilir.

Bundan əlavə, ictimai rifahın böyük təkrar bölgüsünün həyata keçirilməsinə, yəni ictimai rifah funksiyasının maksimal qiyməti və vergidən yayınmanın mümkün minimum itkilərinin olması şərti ilə daha çox ədalətliyyə nail olunmasına imkan verməsi nöqtəyi-nəzərindən gəlir vergisi ilə istehlak vergisi arasında seçim mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusən də kapitaldan əldə edilən gəlir və preferensial dərəcələrlə vergiyə cəlb edilən faiz gəlirləri üzrə böyük xüsusi çəkiyə malik olan daha imkanlı vətəndaşlar tərəfindən gəlir vergisindən yayınmaq məqsədli müxtəlif metodlardan istifadə üçün mühüm şəraitin olması səbəbindən gəlir vergisi dolayı vergilərlə tamamlanır. Bu halda, varlılardan yoxsullara doğru

daha böyük yenidən bölgüyə nail olmaq üçün dolayı vergilərin dərəcələri mal istehlakının gəlir üzrə elastikliyinə görə fərqləndirilməlidir. Digər tərəfdən vergi daxilolmalarının mövcud səviyyəsində xalis itkilərin minimumlaşdırılması üçün vergi dərəcəsi ilə mal üzrə kompensasiya edilmiş tələbin qiymətə görə elastikliyinin və təklifin qiymətə görə elastikliyinin tərs mütənasib olduğu Ramseyin vergitutma sistemindən istifadə olunmalıdır.

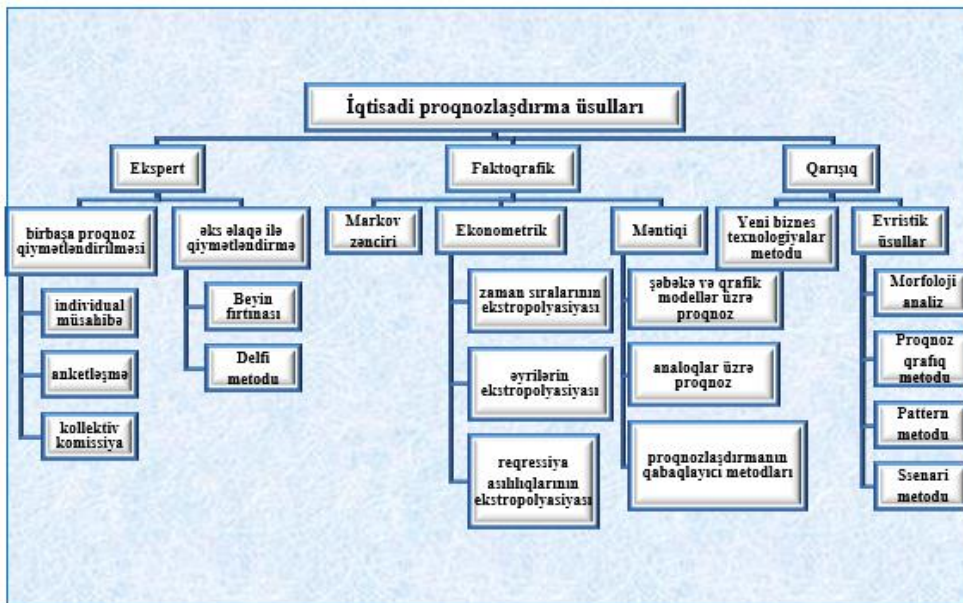
9. Gəlir vergitutmasının modelləşdirilməsi

9.1. Gəlir vergisinin proqnozlaşdırılması metodologiyası

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması məqsədilə beynəlxalq təcrübədə sınaqdan keçmiş və ümumi qaydalara əsasən tətbiq edilən gəlir vergisinin proqnozlaşdırılması üsullarına baxaq. Beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan proqnozlaşdırma model və üsulları haqqında əvvəlki məlumatları aşağıdakı kimi (sxem 9.1) təsnifləşdirmək olar [55;59; 64; 72]:

Sxem 9.1

İqtisadi proqnozlaşdırma üsulları

Bu üsullardan daha geniş tətbiq olunanları qısaca xarakterizə edək:

- *Ekonometrik modellərə* - bir və ya bir neçə müstəqil və asılı dəyişənlərin bir-birinə təsirini tədqiq edən struktur regressiya təhlili, müxtəlif zaman anına aid olan məlumatların xronologiyasını tədqiq edən zaman sıralarının təhlili aiddir;
- *Ekstrapolyasiya modelləri* - müəyyən gəlir mənbəyinin artım dinamikasına və bu dinamikanın zamandan asılılığına əsasən proqnozlaşdırmanı müəyyən edən effektiv vergi dərəcələri əsasında (effective tax rate, ETR) təmayül təhlili, inflyasiya və vergitutma bazasının real artımına əsasən proqnozlaşdırma.
- *Mikrostikulyasiya modelləri* - mülkiyyət növü, inzibati ərazi bölgüsü nəzərə alınmaqla məlumat müşahidələrinə istinadən aparılan təhlil.
- *Ümumi tarazlıq (müvazinət) modelləri* (general equilibrium model, GEM). İqtisadiyyatın qarşılıqlı asılı komponentlərinin (sənaye, investisiya, idxal-

ixrac, tələb, təklif və s.) tam bir sistem kimi vergi siyasətinə təsirini tədqiq edən təhlil.

Proqnozlaşma modellərinin tətbiqi zamanı dövlət büdcəsinin vergi xətti üzrə gəlirləri dörd qrupa ayrılır:

- ✓ gəlirlə bağlı vergilər (bura hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi və fiziki şəxslərin gəlir vergisi aiddir);
- ✓ istehlak vergiləri (bura ƏDV, aksiz, sadələşdirilmiş vergi, yol vergisi, mədən vergisi, dövlət rüsumu aiddir);
- ✓ mülkiyyət vergiləri (bura torpaq və əmlak vergiləri aiddir);
- ✓ beynəlxalq vergilər (bura gömrük rüsumu və ixrac haqqı aiddir).

Biz burada yalnız gəlir vergisi üzrə proqnozlaşdırmada istifadə olunan ekonometrik modelləri nəzərdən keçiririk.

9.1.1. Gəlir vergisi üzrə proqnozlaşdırmanın ekonometrik modeli

7.1 bölməsində vergi yükünün hesablanması üçün mövcud yanaşmalarda müəyyən olunan vergi dərəcələrinə baxılmışdır. Vergi daxilolmalarının təhlili üçün marjinal effektiv vergi dərəcəsi, orta (faktiki) vergi dərəcəsi, astana vergi dərəcəsi və iqtisadi (effektiv) vergi dərəcəsi amillərindən istifadə etməklə vergi daxilolmalarındakı dəyişikliklərin mənbələrini, vergi daxilolmalarındakı artıma baxdıqda dəyişikliyə nəyin səbəb olduğunu, yəni vergi daxilolmalarındakı artımın inflyasiyanın təsiri ilə və ya həqiqi artım olduğunu, bu dəyişikliyə vergi ödəyicilərinin davranışı və ya iqtisadi institutlardakı dəyişikliklərin və ya vergitutma bazasının daralması (vergidən yayınma) müşahidə olunduğu halda vergi daxilolmalarının artımına inflyasiya gözləmələrinin səbəb olması müəyyən edilir. Nəticədə, hər hansı vergidə faiz dəyişikliyi ayrı-ayrı vergitutma bazalarında baş verən dəyişikliklərin cəmi ilə ifadə olunur, yəni

$$\% \Delta \text{VERGİ} = \% \Delta \text{VERGİ BAZASI} + \% \Delta \text{EFFEKTİV VERGİ DƏRƏCƏSİ} + \% \Delta \text{REAL ÜDM} + \% \Delta \text{İNFLYASIYA} \quad (9.1)$$

$$\% \Delta \text{TAX}_i = \frac{\Delta \text{vergi}_i}{\text{vergi}_i} = \frac{\Delta \beta_i}{\beta_i} + \frac{\Delta \text{effektiv vergi dərəcəsi}_i}{\text{effektiv vergi dərəcəsi}_i} + \frac{\Delta \text{ÜDM}_{\text{REAL}}}{\text{ÜDM}_{\text{REAL}}} + \frac{\Delta \text{deflyator}_R}{\text{deflyator}_R} \quad (9.2)$$

Burada, $\% \frac{\Delta \beta_i}{\beta_i}$ – vergi bazasının ÜDM-in payında faiz dəyişikliyi;

$\% \frac{\Delta \text{effektiv vergi dərəcəsi}_i}{\text{effektiv vergi dərəcəsi}_i}$ – effektiv vergi dərəcəsində faiz dəyişikliyi;

$\% \frac{\Delta \text{ÜDM}_{\text{REAL}}}{\text{ÜDM}_{\text{REAL}}}$ – Real ÜDM artımı;

$\% \frac{\Delta \text{deflyator}_R}{\text{deflyator}_R}$ – İnflyasiya dərəcəsi.

Effektiv vergi dərəcəsi vergi gəlirlərinin vergi bazasına nisbəti kimi hesablanır, yəni

$$\text{effektiv vergi dərəcəsi} = \frac{\text{ümumi vergi gəlirləri}}{\text{vergitutma bazası}} \quad (9.3)$$

Fiziki şəxslərdən gəlirlərə görə Effektiv vergi Dərəcəsi:

$$V_{ogvd} = \frac{F\text{ŞGV}}{F\text{ŞÜG}} \quad (9.4)$$

Burada, V_{ogvd} – cəmi fiziki şəxslərdən gəlirlərə görə ortalama vergi dərəcəsidir;

FŞGV- fiziki şəxslərdən gəlir vergisi;

FŞÜG - maaşlar və məvaciblər+əmlaka görə gəlir+ sahibkarlıq gəliri+ özəl şirkətləşmiş müəssisələrin əməliyyat qalığı.

Şəxsi gəlirə görə effektiv vergi dərəcələri

$$V_{fsg} = \frac{V_{ogvd} * \text{əməkhaqqı} + F\text{ŞSTY} + \text{ƏV}}{\text{əməkhaqqı} + \text{İSTA}} \quad (9.5)$$

Burada, FŞSTY- fiziki şəxslər tərəfindən sosial təminat yardımları;

ƏV- əməkhaqqına görə vergilər;

İSTA- işçilərin sosial təminat ayırmaları.

Araşdırma fiziki şəxslərin gəlir vergisi ilə bağlı olduğu üçün dövlət büdcəsinin gəlirlə əlaqəli vergilər qrupu üzrə proqnozlaşma modellərini nəzərdən keçirəcəyik. Belə ki, icmal büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılması məqsədilə ilk növbədə hesablama modelləri seçilir və hesablama mənbələri müəyyən edilir. Gəlirlə əlaqəli vergilər qrupu, milli hesablar statistikasına mənbəli gəlir və ya ÜDM funksiyaları kimi modelləşdirilir və bu modelin strukturu aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 9.1

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi modelinin strukturu

Göstərici	Hesablama mənbəyi
Gəlirlər	f [muzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlir, muzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən əldə edilən gəlir, vergilərdən azad edilən gəlirlərdən başqa bütün digər gəlir]
Gəlir vergisindən daxilolmalar	f [gəlir, əməkhaqqı, məvacib, işçilərin sayı]

Fiziki şəxslərin gəlirlərinin təsnifatına (sxem 9.1) uyğun olaraq aşağıdakı işarələmələri aparaq:

y- gəlir;

x_1 – muzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlir;

x_2 – muzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən əldə edilən gəlir;

x_3 – vergilərdən azad edilən gəlirlərdən başqa bütün digər gəlirlər

Muzdlu işlə əlaqədar əldə olunan gəlir yəni, x_1 -in formalaşma mənbələri tarif maaşı, əmək haqqına əlavə, mükafat olduğundan bu mənbələri uyğun olaraq x_{11} , x_{12} , x_{13} və anoloji qaydada x_2 və x_3 gəlirlərini mənbələrə uyğun x_{21} -sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir, x_{22} - qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir, x_{31} - qanunvericiliklə qadağan edilməyən

fəaliyyətdən mizdlu işə aid olan və olmayan başqa gəlirlər. Bu işarələmələrə uyğun olaraq aşağıdakı ekonometrik model qurula bilər.

$$Y = \alpha \prod_i^3 x_i^{\gamma_i} \text{ və ya} \quad (9.6)$$

Loqarifmik xətti şəkildə yazıla bilər:

$$\log Y = \log \alpha + \sum_i^3 \gamma_i \log x_i \quad (9.7)$$

$$\log Y = \log \alpha + \sum_i^3 (\sum_j^{n_i} \gamma_{ij} \log x_{ij}) \quad (9.8)$$

α və γ_{ij} naməlum əmsallardır.

Cədvəl 9.2-də qeyd olunan mənbələrə istinadən 2008-2012-ci illərin məlumatları əsasında gəlir vergisi modelini müəyyən edək (qeyd edək ki, istənilən statistik dövr üçün qiymətləndirmə anoloji qaydada aparıla bilər).

Cədvəl 9.2

Hesablanmış gəlir vergisi modeli

Göstəricilər	Variant 1	Variant 2
Sabit dəyişən	71,4706	134,9508
	(0,68251)	(1,02418)
Məvaciblər və əməkhaqqı	0,12053	
	(5,68824)	
ÜDM		0,011779
		(4,04032)
Uyğunlaşdırılmış R-kvadratı	0,8868	0,7930
F-statistik	32,3561	16,3242
Prob (F-statistik)	0,01077	0,02728
Qeyd. t-statistik mötərizədə qeyd olunub		

Cədvəl 9.2-də olan əmsallar da istifadə olunan müvafiq vergi bazasına münasibətdə vergi elastikliyi əks etdirir. Mötərizədə olan rəqəmlər t-statistikadır. t-statistika, dəyişənin modeldəki əhəmiyyətini göstərir və bu göstərici 2-dən böyük olmalıdır. Bu göstəricinin dəyərinin yüksək olması bərabərlikdə t-statistikanın daha böyük əhəmiyyətə malik olmasını göstərir. Bir sıra hallarda hesablanan əmsallar üçün etibarlılıq sınağını təmin etmək məqsədilə alternativ xüsusiyyətlərdən istifadə olunur.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, γ əmsalları uyğun mənbələrdən vergi daxilolmalarını həmin mənbənin vergitutma bazasına nisbətini xarakterizə edən elastiklik əmsalıdır. Vergi elastikliyi aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

$$\gamma_{ij} = \frac{\% \Delta_{\text{vergi daxilolmaları}_{ij}}}{\% \Delta_{\text{vergi bazası}_{ij}}} \quad (9.9)$$

Vergi elastikliyi, vergi bazası göstəricisinin bir faiz qədər dəyişilməsinə münasibətdə vergi göstəricisindəki faiz dəyişikliyi ölçür.

Bu düsturdan istifadə edərək 2011-2012-ci illər üçün elastikliyi hesablayaq:

Cədvəl 9.3

Gəlir vergisinin elastikliyi misalı

Göstəricilər	2011-ci il	2012-ci il	Faiz dəyişməsi (2011 / 2012 * 100)
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi, mln r	22,2	16,1	137,9%
Əməkhaqqı fondu, mln manat	5157,2	6110,6	84,4%
Elastiklik			1,6 (137,9%/84,4%)

Cədvəl 9.3-dən aydın olur ki, əməkhaqqı fondunun hər 1% artımı, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin 1,6% artımını şərtləndirir. Cədvəl 9.2-də olan hesablama modeli illik məlumatlardan istifadə edilməklə müşahidələrin sayı üzrə məhdudlaşır. Bununla belə əlavə müşahidələrin nəticələrinə istinadən modellərə düzəliş edilməsi mümkündür. Son nəticədə bu modellər xətlərin düzəldilməsi modellərinə (error model of correction, EMC) çevrilir. Əlavələrdə modellərin statistik əlamətlərinin ətraflı təsviri verilir. Sətir göstəricilərinin aşağısında mötərizələrdəki dəyərlər hesablamaların əhəmiyyətini ölçən t-statistikadır.

Bütün bərabərliklərdə hesablanan vergi elastikliyi yüksək t-statistikaya malikdir. Düzəliş edilmiş R-kvadratı ölçünün uyğunluğunu, hesablamaların dəqiqliyini əks etdirir və dəyəri 0 ilə 1 arasında olur. Bu göstəricinin 1-ə yaxın olması hesablamaların daha dəqiq olmasını əks etdirir. Bütün bərabərliklər uyğunlaşdırılmış R-kvadratının yüksək dəyərlərinə malikdir. Bundan başqa, bütün bərabərliklər modelin müvafiqliyini göstərən yüksək f- statistikaya malikdir. F-statistika modeldəki bərabərliyin doğruluğunu göstərir. Daha böyük f-statistika daha etibarlı deməkdir. Cədvəl 9.2-də fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə proqnozların hesablanması zamanı maddəli işdən gəlir, sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir, icarə gəlirləri və sahibkarların sayı ilə bağlı statistik göstəricilərdən istifadə olunur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi iki alternativ model üzrə hesablanır. Fiziki şəxslərin vergilərini hesablamaq üçün əmək haqqı və ona bərabər tutulan ödənişlərdən və qeyri-neft ÜDM-dən istifadə olunur.

9.1.2. Gəlir vergisi üzrə proqnozlaşmanın effektiv vergi dərəcələri modeli

Məlum olduğu kimi, fiziki şəxsin gəlir vergisi hesablanarkən əldə edilən gəlirin məbləği, qanunvericiliyə uyğun olaraq fiziki şəxsə verilən güzəşt, gəlirindən çıxılan xərc məbləği və vergi dərəcələrindən istifadə olunur. Məhz bu göstəricilər fiziki şəxslərin gəlir vergisi proqnozunun hesablanmasında istifadə edilən ilk məlumatlardır. Hesablanma modelini fərqləndirən cəhət hesablamalarda həmin məlumatların əldə edilməsi mənbələridir.

1-ci variant: fiziki şəxslərdən gəlir vergisi proqnozunun hesablanması üçün vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi orqanlarına təqdim edilən vergi bəyannamələrinin məlumatlarından istifadə olunur. Bu mənbəli məlumata istinadən, vergiyə cəlb edilən gəlir məbləği və fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin məbləğinə əsasən keçən və cari illərin hesabat dövrləri üçün verginin orta faizini müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək lazımdır:

$$V_{ef} = V_g / G_v \times 100\%. \quad (9.10)$$

Bundan sonra, gözlənilən gəlir məbləği və effektiv vergi faizinə əsasən cari il ərzində vergi daxilolmalarının proqnoz məbləği müəyyən edilir. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi proqnozu vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılan artım faizinə görə düzəliş edilmiş cari il üzrə vergiyə cəlb edilən gəlirin gözlənilən məbləği və effektiv vergi faizinə əsasən aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$P_{gv} = [(G_{cari} \times \Delta F_{artım}) / 100\%] \times (V_{ef} / 100\%). \quad (9.11)$$

Burada, P_{gv} - fiziki şəxslərin gəlir vergisinin proqnozu; G_{cari} - cari ildə vergiyə cəlb edilən gəlirin gözlənilən məbləği; $\Delta F_{artım}$ - proqnozlaşdırılan ildə əməkhaqqı fondunun artımıdır.

Eyni zamanda gözlənilən və proqnozlaşdırılan vergi daxilolmalarının dinamikası üzrə də hesablamalar aparmaq lazımdır. Bu hesablamalar zamanı daimi xarakter daşımayan birdəfəlik ödəmələri (məsələn, keçən dövrdə vergi borcu üzrə ödəmələr, yoxlama nəticələrinə görə hesablamalar, səhv hesablanmış məbləğlər və s.) gözlənilən daxilolmalardan çıxmaq lazımdır.

2-ci variant: Fiziki şəxslərin gəlir vergisini proqnozlaşdırarkən əvvəlki hesabat illəri üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin, qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin gəlirləri və digər gəlirlər ilə bağlı vergi bəyannaməsi məlumatlarından istifadə etmək lazımdır.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin hesablanması üçün zəruri olan vergitutma elementlərindən istifadə etməklə respublikanın inzibati rayon (şəhər) üzrə yaranmış effektiv (orta) vergi dərəcəsi hesabat məlumatlarına

Gəlir vergisi

əsasən müəyyən olunur. Həmin məlumatlar onlara təsir edən amillərin mövcudluğundan asılı olaraq dəyişilə bilər .

Beləliklə, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, əldə edilmiş gəlirin məbləğinə müəyyən edilmiş dərəcənin tətbiq edilməsi yolu ilə bu düsturla müəyyən olunur :

$$P_{gv} = [(G_{cari} \times \dot{I}_{proq}) / 100\%] \times (V_{ef} / 100\%). \quad (9.12)$$

Burada $\dot{I}_{proq}$ - proqnozlaşdırılan ildə istehlak qiymətinin artımıdır.

Qəbz və çek tətbiq etməklə fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin gəlir vergisini proqnozlaşdırarkən rayon (şəhər) ərazisində bu cür fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin sayı və qəbzlərin dəyərinə dair məlumatlardan istifadə olunmalıdır. Qarşıdakı 3 il üçün göstərilən vergilər üzrə proqnoz bir sıra illər ərzində faktiki vergi daxilolmalarının dinamikası, cari ildə gözlənilən daxilolmaların hesablanması və rayonun (şəhərin) makroiqtisadi göstəricilərini nəzərə almaqla müəyyən olunur.

**10. Gəlirlərin artmasının stimullaşdırılması və şəffaflığı üçün
reqressiv metod**

Təcrübə göstərir ki, əhalinin pul gəlirləri barədə məlumatların dəqiqliyi həmin gəlirə tətbiq edilən vergi dərəcəsi ilə əlaqəli olaraq asılıdır. Əhalinin kiçik məbləğdə gəlirə malik təbəqəsi bir qayda olaraq dövlətdən vergi dərəcəsinin tətbiqində ədalətlik və bərabərlik gözləyir və tələb edir. Yəni onlar ən azı vahid dərəcənin tətbiqini, yaxud proqressiv şkalalı vergi dərəcəsinin tətbiqini dəstəkləyirlər. Daha çox gəlir qazananlar isə cəmiyyətdə, o cümlədən fəaliyyət sahəsindəki rəqiblərindən yaxşı mənada fərqlənmələrinə görə reqressiv vergi dərəcəsinin tətbiqinə üstünlük verir və bunu dövlətdən kompensasiya kimi qiymətləndirirlər. Dövləti isə xarici və daxili siyasətin uğurla həyata keçirilməsi ilə bağlı xərcləri kifayət edəcək qədər maliyyə mənbəyi düşündürür. Bu səbəbdən dövlət həm iqtisadi, həm də sosial maraqlarını təmin edən fiskal siyasəti həyata keçirir. Yəni bu siyasət vasitəsilə dövlət bir tərəfdən kiçik məbləğdə gəlirə malik olanlara ədalətlik və bərabərliyi təmin etməli, digər tərəfdən daha çox gəlir qazananların bacarıqlarının məhz bu ölkənin iqtisadiyyatına səfərbər edilməsi məqsədilə onlara stimulaşdırılmalıdır ki, sonunda qüdrətli sabit iqtisadiyyata sahib olsun.

Bu bölmədə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin diferensial dərəcəsinin müəyyən edilməsi modeli araşdırılır. Nəzəriyyədə optimallaşdırma modeli adlandırılan bu model vergi daxilolmalarında dövlətin tələbatı ilə əhalinin maraqlarının həm iqtisadi, həm də sosial nöqteyi-nəzərdən balanslaşdırılmasına imkan yaradır və onun tətbiqi aşağıdakı hədəfləri təmin edir:

- ✓ Vergi daxilolmaları üzrə büdcənin tam icra olunması;
- ✓ Vergi yükünün vergi ödəyiciləri arasında ədalətli bölüşdürülməsi;
- ✓ Əmək haqqı ödənişinin “zərf” sxemindən imtina edilməsindən iqtisadi faydanın müəyyən edilməsi;
- ✓ Daha böyük məbləğdə gəlir əldə edilməsi üzrə əhalinin stimullaşdırılması;
- ✓ Vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi mexanizminin sadəliyinin və şəffaflığının təmin edilməsi.

Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq və optimallaşdırma modelinin tətbiqi prinsip və qaydalarının daha aydın başa düşülməsi üçün bu araşdırmada dövlət büdcəsinin icrasının fiziki şəxslərin gəlir vergisi ilə bağlı olan hissəsi üzrə optimallaşdırma modeli nəzərdən keçirilir. Məlum olduğu kimi, təcrübədə növbəti hesabat dövrü üçün büdcə gəlirləri planlaşdırılarkən bir qayda olaraq cari hesabat dövrünün müvafiq göstəricilərindən istifadə edilir. Gəlir vergisi üzrə büdcə daxilolmalarının müvafiq planlaşdırılması

Gəlir vergisi

zamanı da əvvəlki hesabat ilinə aid əhalinin gəlir və vergi məbləğlərinin göstəricilərinə istinad edilir. Hazırda vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 2500 manatadək olduqda verginin məbləği 14 faiz ilə, vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 350 manat + 2500 manatdan çox olan məbləğin 25 faizi ilə hesablanır (4, maddə 101).

Araşdırmada məlumat mənbəyi kimi Dövlət Statistika Komitəsinin illik icmallarında əhalinin gəlir məbləğinə görə bölgüsü barədə ümumi statistik məlumatlardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. DSK-nın həmin icmallarında olan müvafiq məlumatlarda 280 manatdan artıq gəlir əldə edənlərin sayı vahid göstəricidə əks edildiyinə görə araşdırmada həmin mənbəli məlumatlardan olduğu kimi deyil, əhalinin gəlir məbləğinə görə bölgüsü üzrə göstəricilərə təxmini yaxın rəqəmlərdən istifadə edilir. Beləliklə, əhalinin gəlirləri (G_a) şərti olaraq aşağıdakı (cədvəl 10.1.) qrup üzrə təsnifləşdirilir:

Cədvəl 10.1

Əhalinin gəlir bölgüsü

aylıq əməkhaqqı məbləği üzrə qruplar			əməkhaqqı alanların sayı	
			faktiki (min nəfər)	faizlə
G_a			S_{af}	
1			3	4
0		200	8058300	89,00
201		500	805900	8,90
501		1000	42200	0,47
1001		1500	38000	0,42
1501		2000	33800	0,37
2001		2500	29600	0,33
2501		3000	25400	0,28
3001		6000	21000	0,23
CƏMİ			9054200	100,00

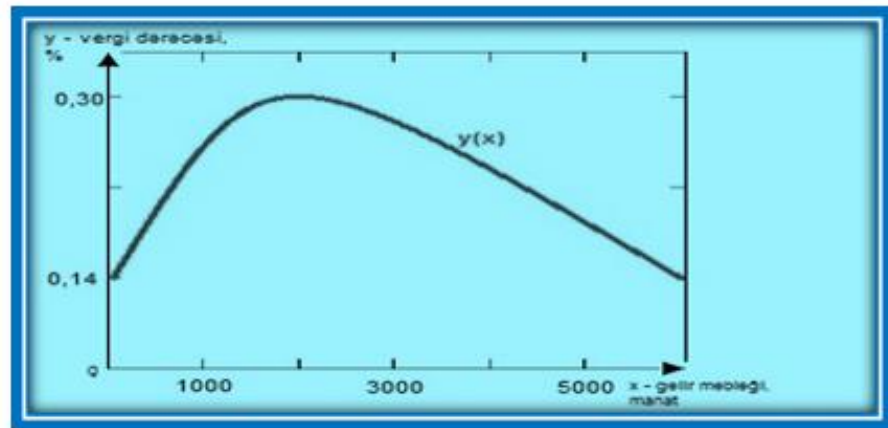
Araşdırmadakı hesablamaların sadələşdirilməsi məqsədilə, əldə edilmiş gəlirə uyğun hesablanan verginin tam məbləğdə büdcəyə ödənildiyini, yəni vergi hesablamalarının daxilolmalara bərabər olduğunu nəzərdə tutuq. Bu zaman vergi dərəcəsi və vergi daxilolmalarının həcmi arasındakı asılılıq ilə bu dərəcə və gəlirin məbləği (vergitutma obyektlərinin məbləği) arasındakı asılılıq eyni olacaqdır. Gəlir vergisi üzrə reqressiv dərəcənin tətbiqini əks etdirən asılılıq funksiyası sxem 10.1-də göstərilən

iqtişadiyyatda Laffer əyrisi kimi və riyaziyyatda aşağı istiqamətlənmiş parabola kimi tanınan qrafik təsvirinə malikdir. Bu halda araşdırma $y(x)=ax^2+bx+c$ kvadrat məchullu funksiyanın həlli ilə bağlı olacaq.

Həmin funksiyanın qrafik təsvirinə görə müstəvidəki x – üfüqi (absis) ox gəlir məbləğlərini, y – şaquli (ordinat) ox isə vergi dərəcəsini göstərir. Bu zaman regressiv dərəcələri $s_1=14\%$, $s_2=20\%$ və $s_3=16\%$ kimi, bu dərəcələrə uyğun gələn gəlir məbləğlərini $d_1=200$ manat, $d_2=2500$ manat və $d_3= 6000$ manat (araşdırma məqsədləri üçün şərti olaraq gəlirin yuxarı keçid həddini 6000 manat götürürük və bu məbləğ iqtisadi tərəfdən əsaslandırılmaqla dəyişdiriləcəkdir) kimi qeyd edək.

Sxem 10.1

Gəlir vergisi üzrə regressiv dərəcənin tətbiqini əks etdirən asılılıq funksiyası

Bununla, hər səviyyədə gəlir məbləği və vergi dərəcəsinə uyğun nöqtələri ifadə edən üç funksiya alırıq:

$$f(x) = a(200)^2 + b(200) + c = 0,14 \quad (10.1)$$

$$f(y) = a(2500)^2 + b(2500) + c = 0,2 \quad (10.2)$$

$$f(z) = a(6000)^2 + b(6000) + c = 0,16 \quad (10.3)$$

Bu funksiyların həlli cavablarının nə cür alındığını daha aydın göstərmək üçün s_1 , s_2 və s_3 dəyişənlərini müvafiq olaraq x , y və z dəyişənləri ilə, d_1 , d_2 və d_3 dəyişənlərini isə müvafiq olaraq k , l və m dəyişənləri ilə əvəz etsək, yuxarıdakı sistem tənliyin həlli aşağıdakı kimi olacaq:

$$f(x)=ax^2+bx+c=k \Rightarrow a = ((k - l) / (x^2 - y^2)) - (b / (x + Y)). \quad (10.4)$$

$$f(y)=ay^2+by+c=l \Rightarrow b = (((k - m) * (x^2 - y^2)) + ((k - l) * (z^2 - x^2))) / ((x - y) * (z^2 - zx - zy + xy)). \quad (10.5)$$

$$f(z)=az^2+bz+c=m \Rightarrow c = m - (((k - l) * z^2) / (x^2 - y^2)) + (b * z * ((z - x - y) / (x + y))). \quad (10.6)$$

Gəlir vergisi

x , y və z , həmçinin k , l və m dəyişənlərinin araşdırmada olan göstəricilərini yerinə qoyub funksiyaların həllini belə alırıq:

$$a = -0,0000000064681945,$$

$$b = 0,0000435510816021,$$

$$c = 0,1315485114585560.$$

a , b və c əmsallarını gəlir vergisi əyrisinin funksiyasında yerinə qoyduqda, Azərbaycanda gəlir məbləği və repressiv vergi dərəcəsi arasındakı asılılığı əks etdirən funksiya aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$y(x) = -0,0000000064681945x^2 + 0,0000435510816021x + 0,1315485114585560. \quad (10.7)$$

Qeyd edilən funksiyanı cədvəldə verilmiş hər bir gəlir məbləği qrupu üzrə həll etdikdə, həmin qrup üçün müvafiq şərti vergi dərəcələri ($V_{dş}$, cədvəl 10.2-dəki sütun 6) alınır:

Cədvəl 10.2

Əhalinin gəlir bölgüsü

	aylıq əməkhaqqı məbləği üzrə qruplar			gəlir üzrə qrup			əməkhaqqı alanların sayı		vergi dərəcəsi üzrə qrup			y(x)=ax ² +bx+c funksiyası üzrə vergi yükü
	Gə			dəyişən	məbləğ	faktiki, min nəfər	faizlə	dəyişən	dərəcə, faizlə	Vdş		
1				2			3	4	5			6
												a*1*1+b*1+c
	0	-	200	d1	x	200	8058300	89	s1	k	14	0,14
	201	-	500	d2	y	2500	805900	8,9	s2	l	20	0,152
	501	-	1000				42200	0,47				0,169
	1001	-	1500				38000	0,42				0,182
	1501	-	2000				33800	0,37				0,193
	2001	-	2500				29600	0,33				0,2
	2501	-	3000	d3	z	6000	25400	0,28	s3	m	16	0,204
	3001	-	6000				21000	0,23				0,16
	CƏMİ						9054200	100				

Cədvəldən göründüyü kimi, bu araşdırmanın məqsədləri üçün hər qrup üzrə adambaşına əldə edilən gəlir kimi bu qrupdakı gəlirin yuxarı hədd məbləği götürülür. Qrup üzrə adambaşına düşən yuxarı hədd gəlir məbləğini

(G_{α} , cədvəl 10.2-dəki 1 sütunu) bu gəliri əldə edən əhalinin faktiki sayına ($S_{\alpha f}$, cədvəl 10.2-dəki 3 sütunu) vurduqda qrup üzrə cəmi gəlir məbləği (cədvəl 10.3-dəki 7 sütunu) alınır. Alınmış gəlir məbləğlərinə görə vergi məbləğini (cədvəl 10.3-dəki 8 sütunu) müəyyən etmək üçün hər qrup üzrə ümumi gəlir məbləğini (cədvəl 10.3-dəki 7 sütunu) müvafiq şərti vergi dərəcəsinə ($V_{dş}$, cədvəl 10.1-dəki 6 sütunu) vurmaq lazımdır:

Cədvəl 10.3

Əhalinin gəlir bölgüsü

Aylıq əməkhaqqı məbləği üzrə qruplar	Qruplar üzrə gəlir məbləği	Qrup üzrə vergi dərəcəsinə ($V_{dş}$) uyğun vergi məbləği	İllik Proqnoz 2012	Konkret ərazi üzrə						
				Proqnoz (məsələn VN)	Xüsusi çəki	Proqnoz icrası üçün lazım olan ödəyici sayı	$y''(x)$	Aylıq gəlir vergisi məbləği		
G_{α}			G_{ab}	PR_{ig}	$XC_{büd}$	PR_{ag}	S_{sh}	V_{di}	G_{av}	
1	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
	1*3	7*6	8/			10/((12	12	13/3	1*3*1	
0	- 200	1611660	225632,4	28,0				0,000	560,9	
201	- 500	402950	61130,3	75,9				0,004	1519,4	
501	- 1000	42200	7116,2	168,6				0,080	3377,8	
1001	- 1500	57000	10392,3	273,5				0,096	5478,0	
1501	- 2000	67600	13031,8	385,6				0,114	7722,9	
2001	- 2500	74000	14800,0	500,0				0,135	10015,2	
2501	- 3000	76200	15543,9	612,0				0,161	12257,9	
3001	- 6000	126000	20160,0	960,0				0,153	19229,3	
CƏMİ		2457610	367807,0	3003,5	721936	1	60161	20030	60161	

Bu araşdırma ilə gəlir vergisi üzrə proqnoz icrasının ümumilikdə və ya konkret ərazi üzrə yerinə yetirilməsi imkanlarını müəyyən etmək üçün əvvəl hər qrup üzrə adambaşına düşən, yəni hər qrupdakı bir ödəyicinin ödədiyi gəlir vergisinin məbləği (G_{ab}) hesablanmalıdır. Hər qrup üzrə adambaşına düşən gəlir məbləğini (G_{α} , cədvəl 10.2-dəki 1 sütunu) müvafiq qrupa aid şərti vergi dərəcəsinə ($V_{dş}$, cədvəl 10.2-dəki 6 sütunu) vurmaqla bu qrupda bir ödəyicinin ödədiyi gəlir vergisinin məbləği (G_{ab}) hesablanır. Beləliklə, hər qrup üzrə adambaşına düşən gəlir vergisi məbləğlərinin cəmi 3077,04 manat alınır:

$$G_{ab} = \sum_{i=0}^7 G_{\alpha 0,i} * y(V_{dş}) . \quad (10.8)$$

$G_{ab} = (200 \times 0,140) + (500 \times 0,152) + (1000 \times 0,169) + (1500 \times 0,182) + (2000 \times 0,193) + (2500 \times 0,200) + (3000 \times 0,204) + (6000 \times 0,160) = 28,00 + 75,90 + 168,60 + 273,50 + 385,60 + 500,00 + 612,00 + 960,00 = 3003,50$.

Bu göstəricinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər qrupda bir nəfər olmaqla cəmi qruplar tərəfindən hər ay 3003,50 manat vergi ödənilirdiyi halda, 9054 min nəfərdən ibarət bütün əhalinin əldə etdikləri 2457,6 milyon manat

məbləğində ümumi gəlirə görə 367,8 milyon manat məbləğində vergi ödənilər. Gəlir vergisi üzrə illik proqnoz məbləğinin (PR_{ig} , cədvəl 10.3-dəki 10 sütunu) və müvafiq ərazi vahidinin bu proqnoz üzrə xüsusi çəki göstəricisi ($XÇ_{büd}$, cədvəl 10.3-dəki 11 sütunu) bəlli olduğu halda, müvafiq ərazi vahidi üzrə gəlir vergisi üzrə aylıq proqnoz məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$PR_{ag} = (PR_{ig} * XÇ_{büd}) / 12. \quad (10.9)$$

Nazirlik üzrə 2013-cü il üçün gəlir vergisi üzrə proqnozun 721936,0 min manat və xüsusi çəkinin 100% olması şərti ilə, araşdırma üzrə $PR_{ag} = 721936,0 \text{ min manat} * 100\% / 12 \text{ ay} = 60161,3 \text{ manat}$.

Qeyd edək ki, əgər hər ay üçün müxtəlif proqnoz məbləği müəyyən edilərsə, bu halda yuxarıdakı düsturda olan hasil 12-yə bölünmədən müvafiq ayın xüsusi çəki əmsalına vurulur:

$$PR_{ag} = PR_{ig} * XÇ_{büd} * XÇ_{ay}. \quad (10.10)$$

Bundan sonra, aylıq proqnoz məbləğini (PR_{ag} , cədvəl 10.3-dəki 12 sütunu) hər qrup üzrə adambaşına düşən gəlir vergisi məbləğlərinin cəminə (G_{ab} , cədvəl 10.3-dəki 6 sütunu) bölməklə həmin proqnozun icrası üçün hər qrup üzrə lazım olan orta əhali sayı ($S_{ort/əh}$, cədvəl 10.3-dəki 13 sütunu) müəyyən edilir. Bu, aşağıdakı düstur şəklində verilir:

$$S_{ort/əh} = PR_{ag} / G_{ab}, \quad (10.11)$$

araşdırma üzrə $S_{ort/əh} = 60161,3 / 3003,5 = 20030 \text{ adam}$.

Bu göstəricinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cari ayda 60161,3 manat məbləğində gəlir vergisi proqnozunu tam icra etmək üçün, hər qrupda orta hesabla 20030 adam (yəni ödəyicidən) olmaqla, cəmi say 160240 ($20030 * 8 \text{ qrup} = 160240$) adamdan az olmamalıdır.

Müəyyən edilən say göstəricisinə istinadən hər bir gəlir məbləği qrupu üçün gəlir vergisi üzrə proqnoz məbləği (G_{av} , cədvəl 10.3-dəki 15 sütunu) müəyyən edilir. Bunun üçün əvvəlcə, həmin qrupların hər biri üçün vergi dərəcəsi müəyyən edilməlidir. Beləliklə, hər bir qrupun gəlirinə tətbiq ediləcək vergi dərəcəsi (V_{di} , cədvəl 10.3-dəki 14_sütunu) aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$V_{di} = y (V_{dşi}) * (S_{ort/əh} / S_{əf}). \quad (10.12)$$

Bundan sonra, qrup üzrə adambaşına düşən yuxarı hədd gəlir məbləği (G_a , cədvəl 10.3-dəki 1 sütunu), bu gəliri əldə edən əhəlinin faktiki sayı ($S_{əf}$, cədvəl 10.2-dəki 3 sütunu) və hər bir qrupun gəlirinə tətbiq ediləcək vergi dərəcəsinin (V_{di} , cədvəl 10.3-dəki 14 sütunu) hasil hesabına gəlir vergisi üzrə proqnoz məbləği (G_{av} , cədvəl 10.3-dəki 15 sütunu) müəyyən edilir. Bu, aşağıdakı düstur şəklində verilir:

$$G_{av} = G_a * S_{əf} * V_{di}. \quad (10.13)$$

Araşdırmanın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, 3 vergi dərəcəsi və qruplar üzrə gəlir məbləğləri bölgüsü şərti olaraq götürüldüyü üçün alınmış nəticələr tam reallığı əks etdirmir. Müvafiq olaraq hər bir gəlir qrupu üçün vergi dərəcəsinə əhalinin faktiki sayı nəzərə alınmaqla düzəliş edilməlidir. Lakin, bu zaman vergi daxilolmalarının proqnoz məbləğləri dəyişməz qalmalıdır, çünki onların azaldılması dövlətə funksiyalarını yerinə yetirməsinə mane olacaq, artması isə əlavə vergi yükünə səbəb olacaq.

Əgər gəlirlər qrupu üzrə vergi ödəyicilərinin faktiki sayı, hesablanan sayından artıqdırsa, bu zaman həmin qrupun vergi dərəcəsi hesablanan dərəcədən aşağı olmalıdır. Əksinə, əgər gəlirlər qrupunun vergi ödəyicilərinin faktiki sayı hesablanan sayından azdırsa, bu zaman həmin qrupun vergi dərəcəsi hesablanan dərəcədən yuxarı olmalıdır.

11. Əhalinin gəlir vergisi modeli

11.1. Mikrosimulyasiya modelləri

Mikrosimulyasiya modelləri əhalinin gəlir vergisindən daxilolmaların proqnozlaşdırılması üçün kifayət qədər əlverişlidir. Bu modellərin köməyi ilə əhalinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasından başqa, aparılan vergi siyasətinin ayrı-ayrı əhali qruplarına və ya bütün əhaliyə, istər kiçik, istərsə də geniş əhatəli kütlənin gəlirlərinə təsirini də qiymətləndirmək və gəlir vergisindən daxilolmaları proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Bu modellər eyni zamanda aparılan vergi siyasəti nəticəsində iqtisadi fayda və itkiləri təhlil etməyə imkan verməklə yanaşı, siyasətdə aparılan dəyişikliklərdən hansı əhali qrupunun daha çox (məsələn aşağı, orta gəlirli, yaxud yuxarı gəlirli ailələrdən hansının belə siyasət dəyişikliyindən bəhrələndiyinə) faydalandığına (üstünlük əldə etdiyinə) qiymətvermə alətidir. Vergi strukturlarında aparılan dəyişikliklərin müxtəlif əhali qruplarına, tam olmayan və ya övladı olan iki valideynli ailələrə təsiri kimi məqamların potensial nəticələrini müəyyən etmək də məqsəduyğundur.

Ümumilikdə bu modellər tətbiq edilən siyasi layihələrdə müəyyən edilmiş siyasi məqsədlərə nə səviyyədə nail olunduğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda, mikrosimulyasiya modellərinin köməyi ilə fiskal və bölgü elementlərindəki dəyişikliklərin mürəkkəb və müxtəlif ssenarilərinə qiymət vermək də mümkündür. Bu modellərin səmərəliliyi verilənlərin keyfiyyətindən, həqiqətə uyğunluğundan, tamlığından və axtarılan məlumatın keyfiyyətindən, eyni zamanda vergi siyasətində aparılan dəyişikliklərin xüsusi əhali qrupları və ya geniş əhali təbəqələrinə təsirindən asılıdır.

Mikrosimulyasiya modellərinin xarakterik xüsusiyyəti onların müxtəlif vergi siyasəti variantlarının (gəlirin təyin edilməsindəki dəyişikliklərdən başlayaraq çıxımların həcmi və ölçü dərəcələrində aparılan dəyişikliklər, əhali artımı və onların gəlirlərindəki dəyişikliklərə qədər) nəticələrinin qiymətləndirilməsinə imkan verməsi ilə də bağlıdır.

11.2. Gəlir vergisi mikrosimulyasiya modellərinin təsnifatı

Mikrosimulyasiya modellərinin tətbiqi və qurulma prosesi öz təsnifat xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Aşağıdakı şəkildə (sxem 11.1) mikrosimulyasiya modellərinin qurulma prosesi təqdim edilmişdir. Mikrosimulyasiya modellərinin informasiya bazası ayrı-ayrı fərdlərin və ya bütövlükdə ailənin illik bəyannaməsi və əlavə yığım (əmanət) fayllarına əsasən formalaşdırılır. Gələcək üçün planlaşdırmada istehlak indeksi və əhali artımı və s. kimi iqtisadi artım faktorunun nəzərə alınması da çox vacibdir. Bu məlumatlar, vergi qanunvericiliyi və qaydaları vasitəsilə alınan

məlumatlarla birlikdə fərdlərin vergi öhdəliklərini hesablamaq üçün zəruri olan məlumatları təşkil edir. İki tip mikrosimulyasiya modellərinə baxıla bilər: vergi ödəyicisi modeli (adi model) və aqreqasiya olunmuş model.

Sxem 11.1

Mikrosimulyasiya modeli

Vergi ödəyicisi modelləri vergi siyasətindəki dəyişikliklərin fərdin vergitutma bazasına təsirini simulyasiya edir. Aqreqasiya modelləri isə belə siyasətin müxtəlif kateqoriyalardan olan vergi ödəyicilərinin vergitutma bazasına paylaşıdırıcı təsirinin nəticələrini, eyni zamanda bütövlükdə əhəlinin vergi gəlirlərinə təsirini simulyasiya edir. Hər iki tip modelə ətraflı baxmadan əvvəl, ilkin olaraq bu modellər üçün informasiya bazasının yaradılmasına diqqət yetirək.

11.3. İnformasiya bazasının formalaşdırılması

Mikrosimulyasiya modellərinin spesifik misallar vasitəsilə vergi siyasətinə təsirin nəticələrini əyani göstərmək üçün və fərdi uçotun mikrosəviyyəli informasiya bazalarından dövlət proqramlarında baş verən dəyişikliklərin təsiri haqqında məlumat əldə etmək üçün faydalı ola bilər. Fərdlər haqqında informasiya bazasında olan məlumatlara əsaslanaraq, təklif olunan dövlət siyasətinin nəticələrini formalaşdırmaq olar.

11.3.1. İlkin informasiya bazası

Mikrosimulyasiya modelləşdirilməsinə tələb olunan əsas məlumatlar adətən fərdin illik gəlir vergisinin bəyannamələri və daxilolmalarından formalaşır. Bu məlumatlar eyni zamanda əhəlinin siyahıya alınması, ev təsərrüfatının gəlirləri və xərcləri ilə bağlı aparılan sorğular və əmək bazasının sorğuları nəticəsində daha da zənginləşdirilir. Bu sorğular (anketləşdirmə) verilənlər bazası üçün əlavə məlumat, eyni zamanda fərdlər tərəfindən bəyan edilməyən məlumatları əldə etməyə imkan verir.

Müxtəlif formada verilənlər bazasında təbəqələnmiş və ya qruplaşdırmış informasiya mikrosimulyasiya modellərinin giriş məlumatları kimi istifadə olunur. Bir qayda olaraq qruplaşdırma aşağıdakı üç qrup kriteriyalar üzrə aparılır:

- ✓ birincisi, gəlir mənbəyinə görə - məşğulluq, investisiya, aqrar sektor, balıqçılıq, professional fəaliyyət və biznes;
- ✓ ikincisi, yaşayış yerinə görə - şəhərdə, kənddə, mərkəzdə, əyalətdə və xaricdə yaşayan;
- ✓ üçüncüsü, vergi ödəyicisi (mükəlləf) - vergi ödəyicisinin ödəməli olduğu vergilərə görə (gəlir səviyyəsi, mənfəət, əlavə gəlir vergisi və s.).

Təsnifat prosesi həm də xüsusi əlamətlərə görə (iri vergi ödəyicisi olması, iri ödəmələr ya da qeyri-rezident olması) görə aparıla bilər. Ümumi əhəlinin 1%-dən 5%-ə qədərindən məlumat əldə etmək üçün əhali sayı və resursundan asılı olaraq formalaşdırma sadə təsnifata nümunə ola bilər.

11.3.2. Məlumatların köhnəlməsi

Vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasının xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir neçə il gələcəyə proqnozların hazırlanması üçün istifadə olunan məlumatlar bir neçə il, bəzi hallarda isə daha çox əvvəlki illərə aid olur. Ona görə də istifadə olunan məlumatların köhnəlməsi baş verir. Bir çox hallarda istifadə üçün zəruri olan məlumat proqnoz aparılmalı olan vaxtdan kifayət qədər uzaq keçmişə aid olur. Məlumatların köhnəlmə prosesi iki mərhələdə baş verir:

- ✓ Məlumatlar bazası əhali artımı nəzərə alınmaqla gələcək mərhələlərə istiqamətlənir (köklənir). Məlumat bazası cins, yaş və məşğulluq kimi əsas komponentlərə bölündükdən sonra reqressiya üsulları vasitəsilə əvvəlki dövrlərin məlumatlarından formalaşan zaman demoqrafik sıralar əsasında proqnozlar hazırlanır.
- ✓ Demoqrafik proqnozlara əlavə olaraq verilənlər bazasının gələcək dövrə köklənməsi həm də bütün zaman intervalında gəlir artımını əks etdirmək üçün də zəruridir. Vergi yığımının köçürmələr, vergi tutulan gəlir və ödənilməli vergi kimi qalan parametri vergi modelləri vasitəsilə hesablanır.

11.3.3. Verilənlərin yoxlanılması

Modelin etibarlılığını artırmaq üçün mikrosimulyasiya prosesinin müxtəlif mərhələlərində verilənlər yoxlanılmalıdır. Verilənlərin yoxlanılması üsullarından biri daimi olaraq məlumatların həm köhnəlməyə qədər və həm də köhnəlmədən sonra xarici məlumat mənbələrinə görə çarpaz yoxlanmasıdır. Köhnəlmə prosesinin nəticəsi olan yeni verilənlər

bazası inzibatçılıq, proqramlar, məlum etalon tədqiqatlar və ya kənar simulyasiya modelləri kimi alternativ xarici informasiya mənbələri vasitəsi ilə yoxlanıla (tutuşdurula, dəqiqləşdirilə) bilər.

11.4. Tipik vergi ödəyicisi modeli

Tipik vergi ödəyicisi modeli şəxsin (ailənin), istər o cavan tələbə, yaşlı şəxs, uşaqly ailə (ər-arvad), subay şəxs olsun, istərsə də şikəst olsun, vergitutma bazasını hesablayır. Burada əsas ideya formalaşmış vergi qanunvericiliyinin vergi ödəyicisinə təsirinin başa düşülməsi və onun vergi siyasətinin dəyişməsi tədbiri şəraitində fəaliyyət göstərən oxşar vergi ödəyicisi ilə müqayisə olunmasından ibarətdir. Sadələşmiş vergiödəmə modeli üç komponentdən ibarətdir:

- fərdi gəlir vergisi parametrləri (vergi qanunu);
- vergi ödəyicisinin şəxsi vəərəqəsi;
- vergi hesabaty.

Fərdi gəlir vergisi parametrləri dedikdə (Vergi Məcəlləsi üzrə tənzimləmə) vergi dərəcələri, kreditləri, azadolma və güzəştlər, vergi gəlirləri (sığorta, pensiya sığorta müavinəti) və razılaşdırılmış (verilmiş) vergi dərəcələri daxil olmaqla bütün məlumatlar başa düşülür. Fərdi gəlir vergisinin parametrlərinə vergi müfəttişinin istifadə etdiyi vergi dərəcələri, kreditləri, çıxılmaların yoxlanma vəərəqi kimi də baxıla bilər (cədvəl 11.3). Ümumi vergitutma bazasını (öhdəliyini) qiymətləndirmək üçün fərdin şəxsi vəərəqində baxılan dövrdə təqdim edilən verilənlər tutuşdurulur.

Vergi krediti ilə azalmaların fərqlini başa düşmək çox vacibdir. Proqressiv vergi sistemi üçün, çıxılmalar vergi ödəyicisinin marjinal (effektiv) vergi dərəcəsinə əsaslanan vergi ödəmələrini azaldır. Bu, eyni miqdar gəlirə nisbətdə daha aşağı gəlirə malik vergi ödəyicisi ilə müqayisədə yuxarı gəlirli vergi ödəyicisi üçün daha yüksək vergi azalması ilə nəticələnir. Vergi krediti vergi ödəyicilərinin gəlirindən asılı olmayaraq onlar üçün eyni şərait yaradır. Elə bu səbəbdən bir çox ölkələr çıxılmalar əvəzinə bal sisteminə üstünlük verirlər. Vergi ödəyicisinin şəxsi uçotu aşağıdakı informasiyalary özündə əks etdirə bilər:

- ✓ yaş, müxtəlif yaş qrupları üzrə uşaqların sayı;
- ✓ ailə vəziyyəti;
- ✓ ərazi və regiona nisbətdə rezidentlik və digər şəxsi məlumatlar.

Həm də müxtəlif mənbələrdən gəlirlər və ianələr (yardımlar) - hədiyyələr kimi mövcud gəlir və çıxılmalar haqqında məlumatlar şəxsi vəərəqdə öz əksini tapa bilər. Bütün bu məlumatlar zəruri kreditləri, çıxılmaları və vergiyə cəlb olunan kəmiyyəti hesablamaqda istifadə olunur.

Gəlir vergisi

Vergi orqanı fərdi vergi ödəyiciləri tərəfindən təqdim edilən hesabatları qəbul edir və vergi qanunvericiliyini tətbiq etməklə ödənilməli olan vergini hesablayır. Vergiyə cəlb olunan gəlir Haig-Simons prinsipinə görə hesablanır (gəlir = istehlak + xalis aktivlər). Vergiyə cəlb olunan gəlir müxtəlif mənbələrdən məcmu gəlirdən fərdi tutulmalar çıxılmaqla müəyyən edilir. O, vergi öhdəliyi cədvəlinin marjinal vergi (vergi qanunvericiliyində əksini tapmış) dərəcəsini vergiyə cəlb olunan gəlirə tətbiq etməklə hesablanır. Nəticədə ödənilməli olan vergi öhdəliyi məcmu vergi öhdəliyindən baza güzəştləri (baza kreditləri) çıxılmaqla hesablanır. Qeyd edildiyi kimi, tipik vergi ödəyicisi üçün vergi sistemində nəzərdə tutulan vergi kreditlərinə uyğun çıxılmalar həmin vergi ödəyicisinin vergi öhdəliyini marjinal vergi dərəcəsinə ekvivalent olaraq azaldır.

Cədvəl 11.1-də proqressiv vergi dərəcəsinin struktur vergi parametrlərinin və xüsusi gəlir vergisi məəcəlləsində yol verilən vergi kreditlərinin detalları verilir. Cədvəl 11.2-də isə vergi ödəyicilərinin fərdi məlumatlarının detalları əks olunur. Parametrlərin qiyməti cədvəlin vergi öhdəliyini yığmaq üçün vergi ödənilməsi modelini ifadə edir. Eyni zamanda cədvəldə əksini tapan instruksiya və parametrlərə müəyyən mənada və hər şeydən əvvəl əsas baza kimi baxıla bilər. Vergi qanunvericiliyi (məəcəllələri) gəlirləri, çıxılmaları və kreditləri hesablamaq üçün qaydalar kompleksinə malik olur.

Cədvəl 11.1

Fərdi gəlir vergisinin parametrləri

Parametrlər	Həcm
1. Bir nəfərə düşən vergi krediti % miqdarı	17%
2. Əsas heyət	6,169
3. Evli və ya ona oxşar	5,141
4. Gəlir imkanı	514
5. Yaşa görə kreditlər 65 və ondan yuxarı yaş həddi	3,327
6. Pensiya gəlirindən çıxılmalar	1,000
7. Uşağa görə vergi mənfəəti • bir uşağa görə • əlavə uşağa görə 7 yaşdan aşağı	1,020 203
8. Vergi cədvəli	0
9. 0-30,000	17%
10. 30,000-60,000	26%
11. 60,000 +	29%
12. Federal gəlir vergisi	3%
13. Kapital gəlirindən azadolmalar	100,000
14. Kapital gəlirləri daxil dərəcəsi	75%
15. Ümumi qalxan dividend dərəcəsi	1.25
16. Vergi kreditlərinin dividenti	13.33%

Cədvəl 11.2

Vergi ödəyicisinin fərdi məlumatları

17. Yaşı	35
18. 7 yaşdan aşağı uşaqlar	2
19. 7-18 yaş arası uşaqlar	3
20. Evlilər	Bəli

Cədvəl 11.3-də vergi ödəyicisinin ümumi gəlir və vergi öhdəliyinin hesablanması üçün tipik vergi modeli göstərilmişdir. Vergi ödəyicisinin məcmu gəliri 151,250 \$ və ödənilməli yekun federal vergi isə 10,040 \$ təşkil edir.

Cədvəl 11.3

Gəlir vergisinin hesablanması axını (ardıcillığı)

21. Əməkhaqqı və aylıq əməkhaqqı	75,000	
22. Kapitaldan gəlir 100,000	75,000	24*16
23. Dividentlər 1,000	1,250	25*17
24. Ümumi gəlir	151,250	23+24+25
25. Təqaüdçünün pensiya planlarından tutulmalar	1,500	
27. Təmiz mənfəət (Xalis mənfəət)	149,750	26 – 27
28. Xalis gəlirdən çıxılmalara: Kapitaldan	75,000	24
29. mənfəət		
30. Vergiyə cəlb olunan gəlir	74,750	28 – 29
31. Vergi tutulan gəlir vergisi	17,178	Qeydə bax
32. Geri qaytarılması mümkün olmayan		
33. kreditlər		
34. Əsas fərd	6,169	2
35. Evli	5,141	3
36. Yaş	0	5
37. Ümumi çıxılanların ekvivalenti	11,310	33+34+35
38. Cəmi geri qaytarılmayan kreditlər	1,923	36*1
39. Əsas federal vergilər	15,255	31- 37
40. Federal əlavə vergi	458	38*14
41. Geri qaytarılmayan kreditlərə qədər	15,712	39+38
42. olan federal vergi		
43. Uşaqların mənfəəti		
44. Uşaqlar üçün əsas	5,100	8*5 uşaqlar
45. 7 yaşdan kiçiklər üçün əlavə	406	9*2 uşaqlar
46. Ümumi mənfəət	5,506	42+43
47. Vergi kreditlərindən dividend	167	25*18
48. Cəmi ödəniləcək federal vergi	10,040	40-44-45
Vergi tutulan gəlir vergisi = $74750 * 17\% + (74750 - 30000) * (26\% - 17\%) + (74750 - 60000) * (29\% - 26\%)$		

Cədvəl 11.4

25% -lik sabit verginin vergi daxilolmalarına təsiri

	Məbləğ	Seçim	Təsir
1. Əməkhaqqı və aylıq əməkhaqqı	75,000		
2. Kapitaldan gəlir 100,000	75,000	75,000	
3. Dividentlər 1,000	1,250	1,250	
4. Ümumi gəlir	151,250	151,250	
5. Təqaüddünün pensiya planlarından tutulmalar	1,500	1,500	
6. Təmiz mənfəət (Xalis mənfəət)	149,750	149,750	
7. Xalis gəlirdən çıxılmalər: Kapitaldan mənfəət	75,000	75,000	
8. Vergiyə cəlb olunan gəlir	74,750	74,750	
9. Vergi tutulan gəlir vergisi	17,178	18,688	1,510
10. Geri qaytarılması mümkün olmayan kreditlər			
11. Əsas fərd	6,169	6,169	
12. Evli	5,141	5,141	
13. Yaş	0	0	
14. Ümumi çıxılanların ekvivalenti	11,310	11,310	
15. Cəmi geri qaytarılmayan kreditlər	1,923	1,923	
16. Əsas federal vergilər	15,255	1,6765	1,510
17. Federal əlavə vergi	458	503	
18. Geri qaytarılmayan kreditlərə qədər olan feder vergi	15,712	17,268	1,555
19. Uşaqların mənfəəti			
20. Uşaqlar üçün əsas	5,100	5,100	
21. 7 yaşdan kiçiklər üçün əlavə	406	406	
22. Ümumi mənfəət	5,506	5,506	
23. Vergi kreditlərindən dividend	167	167	
24. Cəmi ödəniləcək federal vergi	10,040	11,595	1,555

Tipik vergi ödəyicisi modelini inkişaf etdirərkən vergi sistemində nəzərdə tutulan vergi siyasətindəki dəyişikliyin təsirini imitasiya (simulyasiya) etmək olar. Bu halda simulyasiyalar gəlirin müəyyən olunmasındakı dəyişiklikləri, çıxılmalərin miqyas və ölçüsünü, vergi strukturunu və s. əhatə edir.

Aşağıdakı nümunədə vergi dərəcəsinin müəyyən olunması ssenarilərinin modelləşdirilməsinə baxılır. Sadəlik üçün ancaq vergi dərəcələri cədvəlinə təsir dəyişikliyinə səbəb olan parametrlərə diqqət yetirilir. Vahid dərəcəli vergi sistemində dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün vergi sistemindəki islahatlardan asılı olaraq vergi öhdəliyini stimulyasiya edək. Əsas mülahizələr cari vergi sisteminin çıxışı kimi müəyyən olunur və yardımçı mülahizələrə isə vergi siyasətindən çıxış parametrlərindəki dəyişikliklərin nəticəsi kimi baxılır.

Sadəlik üçün yalnız vergi dərəcəsi cədvəli ilə əlaqədar olaraq dəyişən parametrlərə baxaq. Vergi sisteminin vahid vergi dərəcəsinə olan qanun dəyişikliyi qiymətləndirildikdə təklif olunan vergi sistemə uyğun

vergi öhdəlikləri simulyasiya edilir. Əsas vəziyyət mövcud vergi sisteminin nəticəsi kimi müəyyən edilmiş, fakültativ (istəyə bağlı) vəziyyət isə qanun dəyişikliklərindən yaranan nəticə kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Cədvəl 11.4. göstərir ki, (məcburi olmayan) fakültativ vahid 25% dərəcə halında vergi məcəlləsində hər hansı dəyişikliksiz fərdi qüvvədə olan vergi qanunvericiliyində olduğundan 1,555\$ çox ödəyəcək. Bu, müvafiq cədvəlin təsir (impact) sütununda göstərilir. Burada tipik vergi ödəyicisi modelindən istifadə etməklə cari və nəzərdə tutulan vergi siyasəti strukturuna uyğun təsirləri müqayisə etmək üçün müxtəlif gəlir səviyyələrinə uyğun simulyasiyalar aparmaq olar. Cədvəl 11.5-dən göründüyü kimi, hər bir qeyd olunmuş vergi dərəcəsinə uyğun yüksək gəlirli uşağı olmayan evli qruplar üçün üstünlüklər mövcud olur. Aşağı gəlirli vergi ödəyiciləri üçün neqativ (əks) effekti müşahidə edirik, belə ki, sonda onlar daha yüksək orta dərəcə ilə vergi ödəyirlər (50,000\$ olan orta vergi dərəcəsi gəlir səviyyəsi 15,56%-dən 18,23%-ə və ya 15,86%, əgər 25% və ya 22% vahid vergi dərəcəsini nəzərə alırsa). Əgər qeyd olunmuş vergi dərəcəsi 22% təşkil edirsə onda aşağı gəlirli (50,000\$-a qədər) təbəqə itirir, daha yüksək gəlir səviyyəli təbəqə (50,000\$ və daha yüksək) fayda əldə edir. Bundan başqa əgər vahid vergi dərəcəsi 25% təşkil edirsə 90,000\$ dan yuxarı gəliri olanlar qazanır və ondan aşağı gəliri olanlar isə itirlər.

Yuxarıda qeyd olunan model (simulyasiya) aşağı gəlirli təbəqələr üçün faydalı deyildir. Bu vahid dərəcə ilə bağlı vergi sisteminin digər hissələrində də dəyişikliyin aparılması vacibdir. Sadə tipik vergi ödəyicisi modelindən alınan bu nəticələr vergi siyasəti institutlarına apardıqları vergi siyasəti variantlarını gələcəkdə mümkün dəyişikliklərlə, dəqiq istiqamətləndirməsinə yardım etmiş olur. Bu nəticə eyni zamanda bu siyasət təşəbbüslərinin hökumətin məqsədlərinə uyğunluğunu müəyyən etməyə imkan yaradır.

Cədvəl 11.5

25% və 22% dərəcələrinin təsiri və müxtəlif gəlir qruplarında vergi səviyyələri

Vergi faylları növü: Evli

Cəmi gəlir	Baza halında		Ümumi halında 25%		Ümumi halında 22%	
	Ödəniləcək federal vergi	Orta vergi dərəcəsi	Ödəniləcək federal vergilər	Orta vergi dərəcəsi	Ödəniləcək federal vergilər	Orta vergi dərəcəsi
10000	-2781	-2.781%	-2781	-27.81%	-2781	-27.81%
20000	-803	-4.02%	-108	-0.54%	-369	-1.84%
30000	1448	4.83%	2967	9.89%	2397	7.99%
40000	4602	11.51%	6042	15.11%	5163	12.91%
50000	7780	15.56%	9117	18.23%	7929	15.86%
60000	10958	18.26%	12192	20.32%	10695	17.83%
70000	14052	20.07%	14882	21.26%	13076	18.68%
75000	15546	20.73%	16169	21.56%	14209	18.95%
80000	17039	21.30%	17457	21.82%	15342	19.18%
90000	20026	22.25%	20032	22.26%	17608	19.56%
100000	23013	23.01%	22607	22.61%	19874	19.87%

11.5. Ümumi vergi modeli

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, ümumi vergi modeli illik vergi daxilolmalarına (vergi bəyannaməsinə) əsaslanır. Model mikrosimulyasiya məlumat bazasından alınan ayrı-ayrı verilənlər qrupunu (dəstini) öyrənir və fərdi vergi ödəyicisinin vergi öhdəliyini mövcud qanunvericilik və normativlər əsasında müəyyən edir. Verilənlər bazası çoxsəviyyəli seçmə əsasında formalaşır, hər bir müşahidə bu seçim ilə müəyyən olunan faylların kəmiyyətini ifadə edən çəkiyə malikdir. Məcmu hasilatın qiymətləndirilməsi üçün modelin hesablanmışları bu çəkiyə görə korrektə olunmalıdır. Məcmu modelin komponentlərini yazaq.

Əsas verilənlər bazası (verilənlər beş əsas komponentdən ibarətdir):

- ✓ Keçmiş fərdi vergi bəyannamələri bazası;
- ✓ Fərdi vergi bəyannamələrinin çəki əmsalları bazası;
- ✓ Artım faktoru;
- ✓ Artım tempinə uyğun inkorporativ keçmiş fərdi vergi bəyannamələri bazası;
- ✓ Artım tempinə uyğun inkorporativ keçmiş fərdi vergi bəyannamələrinin çəki əmsallı bazası.

Cədvəl 11.6

Şərti seçilmiş şəhərdə fərdi vergi bəyannamələrinin məcmu bazası

Şəxs	Çəki	Yaş	Cins	Hərbi status	Uşaqlar ≤ 6	Uşaqlar 7-18	Əmək haqqı	Pensiya Gəlirlər	İnv. Gəlir	Özəl Gəl.	Cəmi Gəlir	Yardımlar
1	1,197	66	1	2	0	1	0	11,985	0	839	12,824	334
2	231	15	1	1	0	0	0	0	128	45	173	330
3	729	28	1	1	1	0	75,614	0	0	2,837	78,451	453
4	389	93	1	1	0	0	0	11,800	0	7,977	19,777	696
5	1,444	68	2	1	0	1	0	11,998	0	3,982	15,980	976
6	521	40	1	2	1	1	63,398	0	128	3,298	66,824	494
7	835	69	2	2	0	1	0	570	120	7,081	7,771	913
8	1,151	81	2	1	0	0	0	991	299	1,079	2,369	0
9	1,051	28	1	2	3	1	10,351	0	0	1,319	11,670	832
10	851	21	2	2	2	0	17,494	0	2,564	4,008	24,066	945
Total	8,399						166,857	37,344	3,239	32,465	239,905	5,973

Bu verilənlər bazasının birinci komponenti əvvəlki dövrlərdə təqdim olunmuş vergi bəyannamələri bazasından komplektləşdirilir. Cədvəl 11.6. şərti seçilmiş şəhərin fərdi vergi bəyannamələrinin məcmu bazasını əks etdirir. Bu şəhərdə 8399 vergi ödəyicisi var. Birinci yarı göstərir ki, bu şəhərdə 66 yaşında hər birinin gəliri 11895\$ olan və hər biri 334\$ yardım edən 1197 evli kişi vergi ödəyicisi var. Yuxarıda təqdim olunmuş vergilərə uyğun olaraq ümumi əmək haqqı $140143194\$ = (8399 * 166857\$)$ səviyyəsindədir. Bu modelin ikinci komponenti çəki əmsallı verilənlər bazasıdır. Keçmiş dövrə uyğun çəki əmsallı verilənlər bazası, cədvəl 11.7-dən

göründüyü kimi, fərdi vergi bəyannamələrinin məlumatlarını yekun olaraq sadə şəkildə əks etdirmək üçün ekstrapolyasiyasından ibarətdir.

Cədvəl 11.7

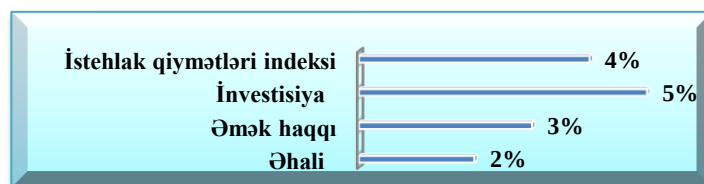
Şərti seçilmiş şəhərin çəki əmsallı verilənlər bazası

Say	Faylların sayı	6 yaşından aşağı uşaqların çəki əmsallı	7-18 yaş arası uşaqların çəki əmsallı	Əməkhaqqı çəki əmsallı	Pensiya çəki əmsallı	İnv. gəlir çəki əmsallı	Özəl gəlir çəki əmsallı	Cəmi gəlir çəki əmsallı	Yardımlar çəki əmsallı
1	1,197	0	1,197	0	14,346,045	0	1,004,283	15,350,328	399,798
2	231	0	0	0	0	29,568	10,395	39,963	76,230
3	729	729	0	55,122,606	0	0	2,068,173	57,190,779	330,237
4	389	0	0	0	4,590,200	0	3,103,053	7,693,253	270,744
5	1,444	0	1,444	0	17,325,112	0	5,750,008	23,075,120	1,409,344
6	521	521	521	33,030,358	0	66,688	1,718,258	34,815,304	257,374
7	835	0	835	0	475,950	100,200	5,912,635	6,488,785	762,355
8	1,151	0	0	0	1,140,641	344,149	1,241,929	2,726,719	0
9	1,051	3,153	1,051	10,878,901	0	0	1,386,269	12,265,170	874,432
10	851	1,702	0	14,887,394	0	2,181,964	3,410,808	20,480,166	804,195

Bu modelin üçüncü komponenti artım tempinin strukturundan ibarətdir. Bu artım faktoru məlumatı gələcək plan ilinə aid edir. Diaqram 11.1-də cari və gələcək illər üçün verilənlərin artımında artım faktorlarından sadə şəkildə necə istifadə olunduğu əks etdirilir.

Diaqram 11.1

Şərti seçilmiş şəhərdə artım faktorları

Dördüncü komponent yuxarıdakı artım tempinə uyğun məlumatı əvvəlki dövrlərin verilənlər bazasını yuxarıdakı artım tempinə uyğun təqdim etməyə kömək edir. Nümunə üçün əhali populyasiyasının artım tempini istifadə etməklə biz populyasiya verilənlər bazasını gələcək ilə transformasiya edə bilərik. Analoji olaraq gələn il üçün əməkhaqqı səviyyəsi mövcud əməkhaqqının artım tempinə vurmaqla alınır. Cədvəl 11.8. artımla verilənlər bazasını əks etdirir.

Cədvəl 11.8

Şərti seçilmiş şəhərin proqnozlaşdırılan bazası

	Çəki	Əmək haqqı	Pensiya gəliri	İnvestisiya gəliri	Özəl işdən gəlir	Ümumi gəlir	Yardımlar
1	1,221	0	12,584	0	864	13,448	347
2	236	0	0	134	46	181	343
3	744	77,882	0	0	2,922	80,805	471
4	397	0	12,390	0	8,216	20,606	724
5	1,473	0	12,598	0	4,101	16,699	1,015
6	531	65,300	0	134	3,397	68831	514
7	852	0	599	126	7,293	8,018	950
8	1,174		1,041	314	1,111	2,466	0
9	1,072	10,662	0	0	1,359	12,020	865
10	868	18,019	0	2,692	4,128	24,839	983

Bu modelin beşinci komponenti cari situasiyanı (dördüncü komponent) təqdim edən keçən dövrlərin verilənlər bazasını qəbul edir və cədvəl 11.9-da göstəriləndiyi kimi, uyğun fərdi çəki əmsalları yekun əhali sayına tətbiq edilir. Bu proses ikinci komponentdəkinin təkrarıdır, amma keçmiş verilənlər bazasının cari situasiyaya artırılmasını əks etdirir.

Cədvəl 11.9

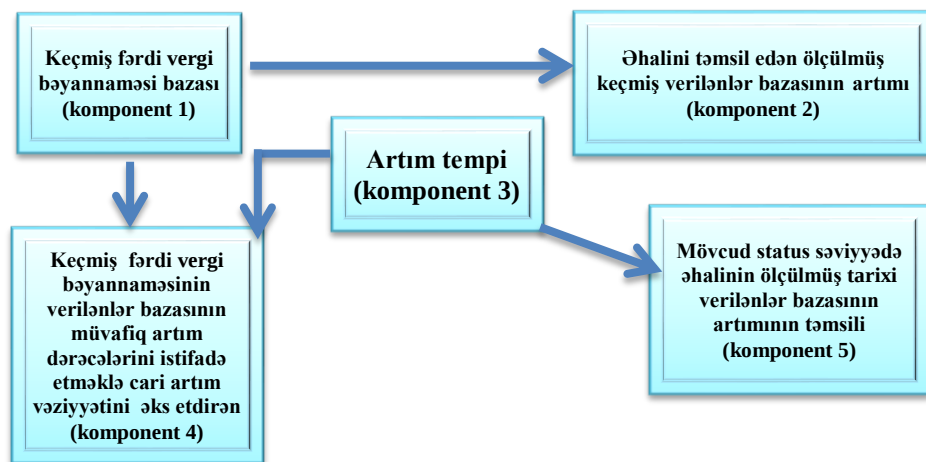
Şərti seçilmiş şəhərin orta ölçülü (çəkili) proqnozlaşdırılma əmsalları

SIN	Weight	Children Under 6	Childr 18	Wages (\$)	Pension (\$)	Investmen (\$)	Self. Emp. Income (\$)	Total Incom (\$)	Donations (\$)
1	1,221	0	1,221	0	15,364,614	0	1,055,100	16,419,714	424,106
2	236	0	0	0	0	31,667	10,921	42,588	80,865
3	744	744	0	57,911,810	0	0	2,172,823	60,084,632	350,315
4	397	0	0	0	4,916,104	0	3,260,067	8,176,172	287,205
5	1,473	0	1,473	0	18,555,195	0	6,040,958	24,596,153	1,495,032
6	531	531	531	34,701,694	0	71,423	1,805,202	36,578,319	273,022
7	852	0	852	0	509,742	107,314	6,211,814	6,828,871	808,706
8	1,174	0	0	0	1,221,627	368,584	1,304,771	2,894,981	0
9	1,072	3,216	1,072	11,429,373	0	0	1,456,414	12,885,788	927,597

Əsas modelin müəyyən olunması üçün inversiya prosesi sxematik olaraq aşağıdakı kimi verilmişdir (sxem 11.2).

Sxem 11.2

Əsas verilənlər modulu

11.6. Simulyasiya modeli

Nəhayət, tipik vergi ödəyicisi modulunu, vergi təsiri modulunu və verilənlər bazası modulunu vergi siyasətindəki dəyişikliyin məcmu əhali artımına təsirini qiymətləndirmək üçün vahid bir böyük vergi hesablanması (vergi orqanına) modulunda birləşdirmək olar. Bir halda ki, vahid vergi bəyannaməsi modulu və onun parametrləri hazırlanıb, proses modeli hər bir vergi bəyannamə nümunəsi üçün aparılır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər bir nümunə onda əks olunan əvvəlki dövrlərə aid vergi bəyannamələri bazasından və proqnozlaşdırılan məlumatlardan götürülür. Hər bir qeyd olunan nümunə üçün vergi öhdəliyi vergi qanunvericiliyinə əsasən hesablanmış və aşağıdakı parametrlər cədvəlinin xüsusi spesifik sırasında göstərilmişdir. Bu prosesdən alınan nəticələr müvafiq çəki əmsallarına vurulur. Cədvəl 11.10 yuxarıda qeyd olunan verilənlər bazasına əsasən 17%, 26% və 29% müxtəlif dərəcələrin vahid 25% dərəcə ilə əvəz edilməsi ilə aparılmış modelləşdirmənin nəticələrini (nümunəsi) əks etdirir.

Cədvəl 11.10

Şərti seçilmiş şəhər üçün orta çəki üzrə proqnozlaşdırma nəticələri

Şəxs	Vergi tutulan gəlir (xüsusi)	Vergi tutulan gəlir (ümumi)	Gəlir vergisi (xüsusi)	Gəlir vergisi (ümumi)	Federal vergilər (xüsusi)	Federal vergilər (ümumi)
1	13,404	13,404	2,279	3,351	(1,020)	(411)
2	173	173	29	43	0	0
3	68,820	68,820	15,581	17,205	13,455	15,254
4	20,118	20,118	3,420	5,030	1,401	3,059
5	15,974	15,974	2,716	3,994	(482)	834
6	61,779	61,779	13,539	15,445	9,412	11,501
7	7,925	7,925	1,347	1,981	(1,020)	(1,020)
8	2,388	2,388	406	597	0	0
9	10,614	10,614	1,804	2,653	4,689	(4,287)
10	21,351	21,351	3,630	5,338	1,094	665

Simulyasiya prosesinin nəticələri ya vergi ödəyiciləri sektorunda əks etdirilən xüsusi cədvəli ya da gələcək yeni əsas faylın tərtibi üçün istifadə olunacaq verilənlər bazasını formalaşdırır. Cədvəldə ehtimal ki, ən yaxşı nəticələr əks etdirilib, demək olar ki, vergi siyasəti nəticəsində faydalananlar və itirənləri aydınca müəyyən etmək mümkündür.

Cədvəl 11.11**Təsirlərin nəticələri**

Gəlir sinfi	Verilənlər	Cinsi	
		Qadın	Kişi
0\$-20.000\$	Xüsusi Federal vergi məbləği	(20,820,701)	(20,571,847)
	Ümumi Federal vergi məbləği	1,879,523	(6518463
	Təsirlərin cəmi	22700224	14053384
100.000\$ və artıq	Xüsusi Federal vergi məbləği		21576144
	Ümumi Federal vergi məbləği		22599726
	Təsirlərin cəmi		1023582
20.000\$-40.000\$	Xüsusi Federal vergi məbləği	7368426	6526518
	Ümumi Federal vergi məbləği	24979063	33015838
	Təsirlərin cəmi	17610637	26489319
40.000\$-60.000\$	Xüsusi Federal vergi məbləği	39987589	6286113
	Ümumi Federal vergi məbləği	59062878	9103373
	Təsirlərin cəmi	19075289	2817260
60.000\$-75.000\$	Xüsusi Federal vergi məbləği	22772044	22713251
	Ümumi Federal vergi məbləği	27774691	28174999
	Təsirlərin cəmi	5002647	5461747
75.000\$-100.000\$	Xüsusi Federal vergi məbləği		130447329
	Ümumi Federal vergi məbləği		144111829
	Təsirlərin cəmi		13664490
100.000\$ və artıq	Xüsusi Federal vergi məbləği		21576144
	Ümumi Federal vergi məbləği		22599726
	Təsirlərin cəmi		1023582

Cədvəl 11.11-dən görünür ki, bir dərəcə aşağı gəlirli təbəqələrə daha neqativ təsir olur. Bundan başqa eyni gəlirlilik qrupu daxilində kişilər daha çox vergi ödəməli olurlar. 100.000\$ və daha çox gəliri olan vergi ödəyiciləri qrupu başqa səviyyəli gəlirə malik olan qrup əhaliyə nisbətən daha artıq fayda əldə edir. Baxmayaraq ki, həmin qrup vergi ödəyiciləri daha çox vergi ödəyirlər, onların orta vergi dərəcəsi aşağı gəlir səviyyəsinə malik qruplara nisbətən aşağı olur. Qeyd olunanlar vergi siyasəti institutlarının daha tez başa düşməyinə və nəzərdə tutulan vergi siyasəti tədbirlərini dəqiqləşdirməyə, eyni zamanda kimlərin bu dəyişikliklərdən faydalanan olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Yuxarıdakı aqreqasiya olunmuş model vergi məlumatlarının məcmu çarpaz təhlilini aparmağa imkan verir. Daha əvvəl təsvir edilmiş modellər uzunmüddətli geniş məlumat bazasının olmasını tələb edir. Qeyd olunan məlumatlar bir ildən çox dövrü xarakterizə edən zəruri, cari məlumatlar olmalıdır. Mikrosimulyasiya eyni zamanda multiməlumat bazası üçün də aparılır.

11.7. Yekun nəticələr

Bu günün güclü kompüterləri bir neçə il öncə yaradılan kompüterlərin cəminə çəkilən xərclərin bir hissəsi ilə yaradılır. Yeni güclü proqramların mövcudluğu təkrarlanan prosesləri idarə etmək üçün, bu simulyasiya nəticələrindən çox siyasi təhlildə faydalanmışdır. Mikro simulyasiya modellərinin bir neçə üstün cəhətləri mövcuddur:

- Mikrosimulyasiya modelləri qərarların qəbul olunmasının uyğun olan səviyyəsində işləyə bilər;
- Bu modellər dərhal gəlirlər, yaş və ya cins qrupundan hər kateqoriyada siyasi dəyişikliklərin təsirini əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir;
- Modellər sonrakı illərdə vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması üçün istifadə edilə bilər.

11.8. Azərbaycan Respublikasında şərti seçilmiş vergi ödəyicisi modelinin tətbiqi

Azərbaycan Respublikasının mövcud vergi qanunvericiliyi əsas götürülməklə yuxarıda aparılmış tədqiqata uyğun olaraq şərti seçilmiş vergi ödəyicisi modelini ölkədə də tətbiq etmək mümkündür. Aşağıdakı cədvəllərdə şərti seçilmiş vergi ödəyicisinin ölkə üzrə tətbiqi əks olunur.

Cədvəl 11.12

Fərdi gəlir vergisinin parametrləri (ölçüləri, göstəriciləri, həcmi)

Parametrlər	Həcm
1. Bir nəfərə düşən vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətləri və həmin müddətlərin dəyişdirilməsi (vergi krediti qismində) (VM. maddə 85).	
2. Əsas heyət	
3. Evli və ya ona oxşar	
4. Gəlir imkanı	
5. Yaşa görə kreditlər 65 və ondan yuxarı yaş həddi	
6. Pensiya gəlirindən çıxılmalar	
7. Uşağa görə vergi mənfəəti • bir uşağa görə • əlavə uşağa görə 7 yaştan aşağı	
8. Vergi cədvəli	
9. 0-30,000	
10. 30,000-60,000	14%,18%,20%
11. 60,000 +	və s.
12. Kapital gəlirindən azadalmalar	
13. Ümumi yüksələn (artan) dividend dərəcəsi	

Gəlir vergisi

Cədvəl 11.13

Vergi ödəyicisinin fərdi məlumatları

14. Yaşı	
15. 7 yaşıdan aşağı uşaqlar	
16. 7-18 yaş arası uşaqlar	
17. Evlilər	Bəli

Cədvəl 11.14

Gəlir vergisinin hesablanması axını (ardıcillığı, ümumi gəlir)

Sıra	Vergi tutulan gəlirlər	Məbləğ (min manat)	
18.	Malların təqdim edilməsindən gəlir	70,0	
19.	İşlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən gəlir	23,0	
20.	Amortizasiya olunan əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən gəlir	15,0	
21.	Sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunmayan əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən gəlir	12,0	
22.	Amortizasiya olunmayan aktivlərin təqdim edilməsindən gəlir	2,0	
23.	Sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunmayan aktivlərin təqdim edilməsindən gəlir	5,0	
24.	Daşınan və daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir	3,0	
25.	Birgə fəaliyyətdən əldə edilmiş gəlir	6,0	
26.	Əvəzsiz əsasla təqdim edilmiş aktivlərin dəyəri	2,0	
27.	Səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızların, iştirak paylarının, borc öhdəliklərinin və tələblərinin satışından əldə edilmiş gəlirlər	3,0	
28.	İddia müddəti ötmüş və ya bağışlanmış borcların silinməsindən gəlir	-	
29.	Sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasından və ya müəssisənin bağlanması razılığı verilməsinə görə alınan gəlir	-	
30.	Royalti	-	
31.	Dividendlər	2,0	
32.	Faizlər	2,5	

33.	Xarici valyutaların manata nisbətən müsbət məzənnə fərqi	-	
34.	Muzdlu işlə əlaqədar olmayan bağışlanmış borcun məbləği		
35.	Əvvəllər gəlirdən çıxılmış xərcin, zərərin və ya ümitsiz borcun ödənilməsindən gəlir	4,0	
36.	Hesabat ilində muzdlu işlə əlaqədar olmayan alınan hədiyyələrin məbləği	-	
37.	Hesabat ilində muzdlu işlə əlaqədar olmayan alınan mirasların məbləği	-	
38.	Vergi ödəyicisinin aktivlərinin ilkin qiymətinin artdığını göstərən hər hansı digər gəlir (təqdim olunduğu təqdirdə)- əməkhaqqından başqa	-	
39.	Həyatın yığım sığortası üzrə sığorta olunanın ödədiyi və ya onun xeyrinə ödənilən sığorta haqları ilə sığorta ödənişləri arasındakı fərq	3,0	
40.	ÜMUMİ GƏLİRLƏR	152,5	(sət1+sət2+ sət3+ sət4+ sət5+ sət6+ sət7+ sət8+ sət9+ sət10+ sət11+ sət12+ sət13+ sət14+ sət15+ sət16+ sət17+ sət18+ sət19+ sət20+ sət21+ sət22)
41.	ÜMUMİ GƏLİRDƏN ÇIXILMALAR		
42.	Rezident tərəfindən ödənilən dividend	2,0	
43.	Faizlər	2,5	
44.	Royalti	-	
45.	Təqdim olunmuş (amortizasiya olunmayan) aktivlərin qalıq dəyəri	1,5	
46.	Xarici valyutaların manata nisbətən məzənnəsinin dəyişməsindən ilin sonuna yaxın mənfi fərq	-	
47.	Daşınan və daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsindən ödəmə mənbəyində vergi tutulmuş gəlir	3,0	
48.	Vergilərdən azad edilən gəlirlər	-	
49.	ÇIXILMALARDAN sonra ÜMUMİ GƏLİR	143,5	sət23 -(sət24+ sət25+ sət26+ sət27+ sət28+ sət29+ sət30+ sət31

Cədvəl 11.15**Gəlir vergisindən çıxılan xərclər**

	Gəlirdən çıxılan xərclər	Məbləğ (min manat)	
50.	Malların təqdim edilməsi (işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi) üzrə xərclər	40,0	
51.	Əməkhaqqı və ona bərabər tutulan ödəmələr	15,0	
52.	Sosial sığorta haqları	3,0	
53.	Xammal və materiallar	20,0	
54.	İcarə haqqı	-	
55.	Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə müəyyən edilmiş ezamiyyə xərclərinin məbləğləri	1,0	
56.	Enerji xərcləri	0,5	
57.	Qaz xərcləri	-	
58.	Yanacaq xərcləri	1,0	
59.	Su və kanalizasiya xərcləri	0,2	
60.	Rabitə xərcləri	0,3	
61.	Mühafizə xərcləri	1,2	
62.	Bank xidməti üzrə xərclər	0,1	
63.	Reklam xərcləri	-	
64.	Bilavasitə malların təqdim edilməsi (işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi) ilə bağlı sair xərclər	3,0	
65.	Borca görə faizlər və onunla bağlı olan xərclər	4,0	
66.	Royalti	-	
67.	Ümitsiz borclar	-	
68.	Elmi-tədqiqat, layihə-axtarış və təcrübə-konstruktor işlərinə çəkilən xərclər	-	
69.	Binalar, tikililər və qurğular üzrə hesablanmış amortizasiya	4,0	
70.	Maşınlar, avadanlıq və hesablama texnikası üzrə hesablanmış amortizasiya	2,0	
71.	Nəqliyyat vasitələri üzrə hesablanmış amortizasiya	5,0	
72.	İş heyvanları üzrə hesablanmış amortizasiya	-	

73.	Geoloji kəşfiyyat işlərinə və təbii ehtiyatların hasilatına hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər üzrə hesablanmış amortizasiya	-	
74.	Qeyri-maddi aktivlər üzrə hesablanmış amortizasiya	0,5	
75.	Digər əsas vəsaitlər üzrə hesablanmış amortizasiya	-	
76.	Təqdim edilmiş əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri	10,0	
77.	Təmir xərcləri	2,0	
78.	Nəqliyyat xərcləri	0,5	
79.	Ödənilmiş sığorta haqları	0,5	
80.	Səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızların, iştirak paylarının, borc öhdəliklərinin tələblərinin alınması ilə bağlı xərclər	-	
81.	Səhmlərin alınması ilə bağlı xərclər	-	
82.	İstiqrazların alınması ilə bağlı xərclər	-	
83.	Digər qiymətli kağızların alınması ilə bağlı xərclər	-	
84.	İştirak paylarının alınması ilə bağlı xərclər	-	
85.	Borc öhdəliklərinin alınması ilə bağlı xərclər	-	
86.	Borc tələblərinin alınması ilə bağlı xərclər	-	
87.	Digər xərclər	1,0	
88.	Gəlirdən çıxılan vergilər və ödəmələr	0,2	
89.	Yol vergisi	-	
90.	Mədən vergisi	-	
91.	Xərcə aid edilən digər büdcə ödəmələri	-	
92.	C Ə M İ X Ə R C L Ə R	115,0	(sət33+sət34+sət35+sət36+sət37+sət38+sət39+sət40+sət41+sət42+sət43+sət44+sət45+sət46+sət47+sət48+sət49+sət50+sət51+sət52+sət53+sət54+sət55+sət56+sət57+sət58+sət59+sət60+sət61+sət62+sət63+sət64+sət65+sət66+sət67+sət68+sət69+sət70+sət71+sət72+sət73+sət74)
93.	Vergidən azad olunan fəaliyyət ilə bağlı olan xərclərin cəmi	-	
94.	Ü M U M İ G Ə L İ R dən çıxılan X Ə R C L Ə R	115,0	(sət75-sət76)

Cədvəl 11.16**20%-lik sabit verginin vergi daxilolmalarına təsiri**

	Gəlir vergisi	Məbləğ (min manat)	
95.	Vergiye cəlb olunan gəlir	28,5	(sət32-sət77)
96.	Keçmiş illərin çıxılması zərəri	3,5	
97.	Keçmiş illərin zərəri çıxılmaqla vergiyə cəlb olunan gəlirin məbləği	25,0	(sət78-sət79)
98.	Gəlir vergisinin dərəcəsi	20%	
99.	GƏLİR VERGİSİ	5,0	sət80*sət81
100.	Muzdlu işlə əlaqədar olan və daşınan, daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir istisna olmaqla ödəmə mənbəyində tutulmuş verginin məbləği	-	
101.	Xarici ölkələrdə ödənilmiş və nəzərə alınan gəlir vergisinin məbləği	-	
102.	ÖDƏNİLMƏLİ GƏLİR VERGİSİ	5,0	sət82-(sət83+sət84)

Dünya təcrübəsində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi genişlənməkdədir. Sosial-iqtisadi həyatda tətbiq olunan müasir proqramlar və təkmilləşməkdə olan informasiya bazası əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün daha geniş tədqiqatlar aparılmasını zəruriləşdirir. Xüsusilə də əhalinin vergi ödəməsi sahəsində daha optimal və əlverişli variantların tətbiqi bu baxımdan öz əhəmiyyətliyi ilə çıxış edir. Apardığımız şərti vergi ödəyicisi modeli bu baxımdan nümunə ola bilər. Belə ki, bu modeldə şərti vergi ödəyicisinin 20% ilə ödədiyi verginin nəticələri əks edilir. Modeldə vergi sistemi üzrə istənilən faiz dərəcəsinin tətbiqi də mümkündür, lakin bu zaman alınan nəticələr də fərqli olacaqdır. Bütün bu tədqiqatların nəticələri ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf meyilləri nəzərə alınmaqla vergi qanunvericiliyində zəruri dəyişikliklərin aparılmasına da səbəb olar. Bu modellər gəlirlər, yaş və ya cins qrupundan hər kateqoriyada siyasi dəyişikliklərin təsirlərini müəyyən etmək üçün də əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, modellər sonrakı illərdə ölkədə vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması üçün istifadə oluna bilər.

12. İqtisadi inkişafda kölgə iqtisadiyyatı problemi

İqtisadi qlobalizasiya şəraitində bazar münasibətlərinə keçid mərhələsində olan ölkələrin çoxunda daxili normativ-hüquqi sənədlərin beynəlxalq hüquq standartlarına uyğunlaşdırılması üçün müəyyən müddət lazım olur. Təcrübə göstərir ki, bu ərəfədə daha çox gəlir qazananlar və yüksək rentabelli sahələr gəlirlərin gizlədilməsinə meyilli olur. Bu boşluq, iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin iri biznes adamlarının diqqətindən yayınmır. Bu zəmində formalaşan kölgə iqtisadiyyatı çox vaxt keçid dövrünün başa çatmasından sonra da, normativ-hüquqi sənədlər tam təkmilləşənə qədər davam edir. Bu səbəbdən kölgə iqtisadiyyatının formalaşması səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar iqtisadiyyatının kifayət dərəcədə inkişaf etməməsi və ya vergi sisteminin mükəmməl olmaması, yəni vergi yükünün çox ağır olması;
- cinayətkar mühitin yaratdığı biznes fəaliyyəti.

Kölgə iqtisadiyyatının ümumi iqtisadiyyatdakı xüsusi çəkisinin dəqiq qiymətini təyin etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən beynəlxalq və ya ictimai təşkilatların araşdırma və monitoring tədbirlərinin nəticə hesabatlarına əsasən yalnız onun miqyasının təqribi qiymətindən danışmaq olar. Məsələn, son belə hesabatlara əsasən MDB məkanında iqtisadi inkişafına görə öndə olan ölkələrdən Rusiya Federasiyasında ÜDM-də kölgə iqtisadiyyatının xüsusi çəkisi 25% təşkil edir. Digər mənbə məlumatlarına görə bu rəqəm 40-45% həddindədir [84].

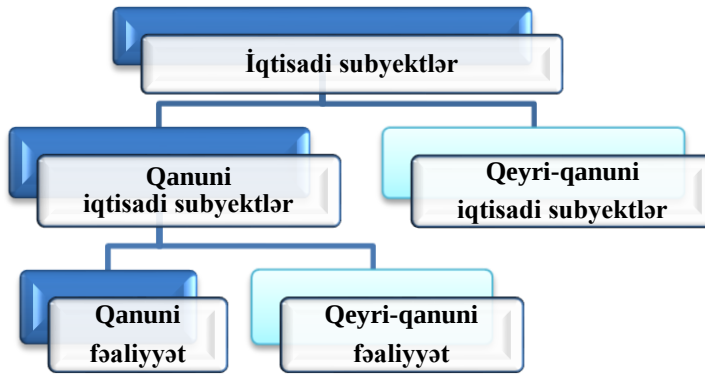
Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı statistik rəqəm kölgə iqtisadiyyatının aradan qaldırılması və ya kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə üçün meyar ola bilməz. Ona görə kölgə iqtisadiyyatının iqtisadi hadisə, təzahür kimi araşdırılması gərəkdir. Eyni zamanda, kölgə iqtisadiyyatının xüsusi çəkisi və xarakteri qanunvericiliyin, yəni hüquqi norma və qaydaların yaratdığı boşluqlardan asılı olaraq müxtəlif sahələrdə bir-birindən fərqlənir. Müasir elmi araşdırmalarda bütövlükdə kölgə iqtisadiyyatının yaranma istiqamətləri aşağıdakı sxemdə (sxem 12.1) göstərildiyi kimi təsvir edilir.

Sxem 12.1-dən göründüyü kimi, istənilən sahə üzrə iqtisadi fəaliyyətlə iki qrup şəxslər – qanuni iqtisadi subyektlər və qeyri-qanuni iqtisadi subyektlər məşğul ola bilərlər. Qeyri-qanuni iqtisadi subyektlərin istənilən fəaliyyəti qanunsuzdur. Qanuni iqtisadi subyektlərin isə iki fəaliyyət istiqaməti mümkündür, yəni onlar qanuni fəaliyyətlə və eyni zamanda qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul ola bilərlər. Sonuncuların qeyri-qanuni fəaliyyəti də, adından göründüyü kimi, qanunsuzdur. Beləliklə, kölgə iqtisadiyyatı məhz qeyri-qanuni fəaliyyətin nəticəsindən ibarət olacaqdır. Bu cür

fəaliyyət həm iqtisadi subyektlərin, həm də fəaliyyətlə bağlı digər parametrlərin uçot-qeydiyyatdan yayınması imkanları hesabına baş verir.

Sxem 12.1

Kölgə iqtisadiyyatının yaranma istiqamətləri

Ümumiləşdirməklə, kölgə iqtisadiyyatına aşağıdakı kimi tərif vermək olar:

Kölgə iqtisadiyyatı – qanunların və digər normativ aktların pozulması ilə malların istehsalı, təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsindən ibarət olan maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətidir. Nəzəriyyəyə görə ümumi iqtisadi tarazlıq şəraitində ümumi iqtisadiyyatda tarazlılıq şəraitində istehsal daxili istehlakın bir hissəsini təmin etməklə, qalan hissəsi ixracə yönəldilir:

$$M_{\text{istehsal}} = M_{\text{istehlak}}1 + M_{\text{ixrac}} \quad (12.1)$$

Burada

M_{istehsal} - ölkə daxilində istehsal edilən məhsul;

$M_{\text{istehlak}}1$ – ölkə daxilində istehsal edilmiş məhsulun istehlak edilən 1-ci hissəsi;

M_{ixrac} – ölkəyə ixrac edilən məhsulun həcmidir.

Eyni şərtlər daxilində, daxili istehlakın qalan hissəsini idxal ilə təmin edə bilər:

$$M_{\text{idxal}} = M_{\text{istehlak}}2. \quad (12.2)$$

Burada

M_{idxal} - ölkəyə idxal edilən məhsul;

$M_{\text{istehlak}}2$ – ölkə daxilində istehsal edilmiş məhsulun istehlak edilən 2-ci hissəsidir.

Beləliklə, $M_{\text{istehlak}} = M_{\text{istehlak}}1 + M_{\text{istehlak}}2$ şərti daxilində (12.1) və (12.2) düsturlarından istifadə etsək,

$$M_{\text{istehsal}} + M_{\text{idxal}} = M_{\text{istehlak}} + M_{\text{ixrac}}. \quad (12.3)$$

Göründüyü kimi, ümumi iqtisadiyyat “istehsal”, “istehlak”, “idxal” və “ixrac”ın funksiyaları ilə ifadə edilir. Dövlətin iqtisadiyyata ümumi nəzarət

mexanizmlərindən başlıcası isə vergi nəzarətidir. Beynəlxalq vergi təcrübəsinə görə, bu səbəbdən kölgə iqtisadiyyatının müəyyən edilməsi üsullarından biri – vergi potensialının müəyyən edilməsi sayılır. Kölgə iqtisadiyyatında yayındırılan verginin ümumi vergi potensialına nisbəti aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$V_{ki} = \sigma V_p . \quad (12.4)$$

Burada

V_{ki} – kölgə iqtisadiyyatında yayındırılan vergi məbləği;

σ – kölgə iqtisadiyyatına meyil faizi, yaxud kölgə iqtisadiyyatının ümumi iqtisadiyyatdakı xüsusi çəkisi;

V_p – vergi potensialı məbləğidir.

Nəzəriyyəyə görə, vergi potensialı cari ildə hesablanıb ödənilən vergi məbləğindən, cari ilə aid vergi güzəşti məbləğindən, cari ildə hesablanıb ödənilməyən vergi borcu məbləğindən, bir də kölgə iqtisadiyyatında yayındırılan vergi məbləğindən ibarətdir. Qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla, vergi potensialını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

$$V_p = V_H + V_G + V_B + V_{ki} \quad (12.5)$$

Burada

V_H – cari ildə hesablanıb ödənilən vergi məbləği;

V_G – cari ilə aid vergi güzəşti məbləği;

V_B – cari ildə hesablanıb ödənilməyən vergi borcu məbləğidir.

Araşdırmanın daha aydın davam etdirilməsi məqsədilə cari ilə aid vergi güzəşti məbləği və cari ildə hesablanıb ödənilməyən vergi borcu məbləğini ödənilməsi cari ilə gözlənilməyən vergi məbləği kimi qəbul edib aşağıdakı kimi təyin edək:

$$\Delta V = V_G + V_B. \quad (12.6)$$

(12.6) düsturunu (12.5) düsturunda əvəzləyək:

$$V_p = V_H + \Delta V + V_{ki} . \quad (12.7)$$

(12.4) düsturunu (12.7) düsturunda əvəzləsək, aşağıdakıları müəyyən edərik:

$$V_p = V_H + \Delta V + \sigma V_p.$$

$$V_p - \sigma V_p = V_H + \Delta V.$$

$$V_p (1 - \sigma) = V_H + \Delta V.$$

$$V_p = (1 / (1 - \sigma)) \times (V_H + \Delta V). \quad (12.8)$$

(12.8) düsturunda $1/(1 - \sigma)$ vuruğunu ω əmsalı ilə əvəzləsək, vergi potensialını (V_p) aşağıdakı kimi müəyyən edərik:

$$V_p = \omega (V_H + \Delta V). \quad (12.9)$$

Burada

$\omega = 1/(1 - \sigma)$ – kölgə iqtisadiyyatının multiplikatorudur.

İqtisadiyyatın vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasəti ilə tənzimlənir. Bilavasitə kölgə iqtisadiyyatı üzrə maliyyə hərəkətlərinin leqallaşdırılması və büdcədən yayınan gəlirlərin xüsusi çəkisinin azaldılması üzrə vergi siyasətinin iki əsas istiqamətini ayırmaq lazımdır:

- ənənəvi vergi siyasəti;
- selektiv vergi siyasəti.

Məlum olduğu kimi, ənənəvi vergi siyasəti vergilərin sayının azaldılması və vergi dərəcələrinin aşağı salınması ilə əlaqədardır. Selektiv vergi siyasəti isə mürəkkəb xarakterə malik olub iqtisadi inkişaf mühiti, iqtisadi münasibətlərin səviyyəsi və digər amillərdən asılıdır. Selektiv vergi siyasəti vergilərin sayının azaldılması və dərəcələrin aşağı salınması ilə yanaşı, bu cür güzəştləri əldə etmək istəyən vergi ödəyiciləri qarşısında aşağıdakı kimi bir sıra tələblər qoyur:

- borcların restruktizasiya olunması;
- istehsal istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi və perspektivi olmayan istehsalların dayandırılması;
- özünü doğrultmayan xərclərə son qoyulması;
- normal mühasibatlığa keçilməsi (xüsusi halda məhsulun uçotunun yükləməyə görə aparılması);
- ödəmə qabiliyyəti olmayan istehlakçıların və təminatçıların (mal göndərənlərin) kreditləşdirilməməsi;
- iqtisadi subyektlərin maliyyə (pul) vəsaitlərinin rəhbərlər tərəfindən fiktiv (əvəzedici) strukturlar vasitəsilə mal və pul kreditləri kimi ötürülməsinə yol verilməməsi;
- məhsulların təqdim edilməsinin və resursların əldə olunmasının transfert qiymətləri ilə aparılması.

13. Gəlirlər ilə bağlı statistika və araşdırma

13.1. Muzdlu işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan vergi barədə statistika

Azərbaycanda 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə əhalinin pul gəlirləri cədvəl 13.1-ə görə 13,8%, vergi daxilolmaları məbləği 10,1% artmış, həmin ildə dövlət büdcəsinə gəlir vergisi üzrə ödəniş ümumi vergi daxilolmaları məbləğinin 13,5%-ini təşkil etmişdir ki, bu da keçən ilin müvafiq göstəricisindən 0,4% çox olmuşdur.

Cədvəl 13.1

Gəlirlər və gəlir vergisi üzrə daxilolmalar (mln manat)

SN	Göstəricilər		2011	2012	Artım (+/-)
1	Əhalinin pul gəlirləri		30524,6	34723,9	4199,3
2	Vergi daxilolmaları		5475,1	6025,3	550,2
3	o cümlədən	fakt məb	715,4	812,9	97,5
4		xüsusi çə	13,1	13,5	0,4

Muzdlu işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan gəlir vergisi üzrə bəyannamələrə əsasən, 2012-ci il ərzində muzdlu işə cəlb edilmiş şəxslərin orta illik sayı 1384,7 min nəfər olmuş, yerinə yetirdikləri iş və göstərdikləri xidmətlərə görə 6074,7 min. manat əməkhaqqı hesablanmaqla, 841,1 mln. manat verginin mənbədə tutulması və 812,9 milyon manatın büdcəyə ödənilməsi təmin edilmişdir.

Cədvəl 13.2

Muzdlu işlə əlaqədar gəlirin məbləğinə görə ödəyicilər

	göstəricilər	say, min nəfər	orta aylıq gəlir məbləği, mln manat
	gəliri 2,0 min manatadək olanlar	1368,9	6054,3
	gəliri 2,0 min manatdan artıq olanlar	15,83	20,4

Cədvəl 13.2-dən göründüyü kimi, təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 2000 manatadək olan 1368,9 min nəfərin ümumi orta aylıq gəliri 6054,9 milyon manat, vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 2000 manatdan çox olan 15,83 min nəfərin ümumi orta aylıq gəliri 20,4 milyon manat təşkil etmişdir. Həmin statistikaya görə, 2012-ci il üçün bir işçiyə düşən orta aylıq əməkhaqqı məbləği 365,6 manat ($6074,7 : 1384,7 : 12 \times 1000 = 365,6$) olmuşdur ki, bu da Dövlət Statistika Komitəsinin orta aylıq əməkhaqqı barədə müvafiq dövrə aid göstəricisindən 12,9 manat

azdır. Bu fərq Dövlət Statistika Komitəsinə təqdim edilmiş (bura icra hakimiyyətlərinin kampaniya xarakterli mövsümi işlərə cəlb edilən işçi heyəti barədə məlumatları da daxildir) məlumatlara istinadən hesabatlarda göstərilən işçilərin sayı və onların əməkhaqqı fondu məbləği barədə məlumatlar ilə hal-hazırda vergi orqanlarına təqdim edilmiş hesabatlardakı müvafiq məlumatlar arasında meydana çıxan fərqlə əlaqədardır.

Cədvəl 13.3-dən göründüyü kimi, təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən Vergi Məcəlləsinin 102-ci maddəsində olan azadolma hüquqlarından istifadə etmiş müzdli işçilər barədə ümumi məlumat əldə etmək mümkündür. Belə məlumatlara əsasən, Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı, Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, müharibə əlili, həlak olmuş yaxud sonra vəfat etmiş döyüşçünün dul arvadı (əri), müharibə veteranı, 1941-1945-ci illərdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medal almış olan, atom nüvəsi ilə bağlı hadisə və işlər nəticəsində şüa xəstəliyi keçirmiş şəxslər arasında müzdli işə cəlb edilənlərin ümumi sayı 15199 nəfərdir. Bu qrupa aid müzdli işçilərə 2012-ci ildə ödənilmiş orta aylıq əməkhaqqının ümumi məbləği 11,8 milyon manatdır (hər birinin orta aylıq əmək haqqı məbləği 781,8 manat).

Cədvəl 13.3

Güzəşt hüququ olan konkret şəxslər qrupu və onların gəlirləri

Göstəricilər	sayı	gəlir məbləği, mln.AZN
Gəlirinin 400 manatı üzrə güzəşt hüququ olanlar	15199	142,6
Gəlirinin 200 manatı üzrə güzəşt hüququ olanlar	3853	18,6
Gəlirinin 100 manatı üzrə güzəşt hüququ olanlar	25006	106,9
Gəlirinin 50 manatı üzrə güzəşt hüququ olanlar	12983	76,4

Mülki sahədə I və II qrup əlil olan və sağlamlıq imkanı məhdud 18 yaşınadək şəxslərin ümumi sayı 3853 nəfərdir. Bu qrupa aid müzdli işçilərə ödənilmiş orta aylıq əmək haqqının ümumi məbləği 1,55 milyon manatdır (hər birinin orta aylıq əmək haqqı məbləği 402,3 manat). Həlak olmuş yaxud sonra vəfat etmiş döyüşçünün valideynləri, habelə vəzifə icrası zamanı həlak olmuş dövlət qulluqçusunun valideyn və arvadı (əri), 1990-cı ilin 20 yanvar hadisələrində, habelə ölkənin ərazi bütövlüyünün müdafiəsi zamanı həlak olmuş şəxsin valideyni və arvadı (əri), döyüş əməliyyatı olan ölkələrə göndərilmiş hərbi qulluqçu və hərbi vəzifəli, daimi qulluq tələb edən sağlamlıq imkanları məhdud uşağa və ya I qrup əlilə baxan və onunla birlikdə yaşayan bir valideyn, arvad (ər), himayəçi və ya qəyyum, daimi

məskunlaşmamış məcburi köçkün və onlara bərabər tutulan şəxslərin ümumi sayı 25006 nəfərdir. Bu qrupa aid müzdlü işçilərə ödənilmiş orta aylıq əməkhaqqının ümumi məbləği 8,9 milyon manatdır (hər birinin orta aylıq əməkhaqqı məbləği 356,2 manat). Eyni zamanda, qohumluq dərəcəsindən asılı olmayaraq azı 18 yaşınadək üç nəfər uşağın, yaxud gündüz təhsil alan 23 yaşınadək üç nəfər şagird və tələbənin himayədarı olan arvadların (ərlərin) ümumi sayı 12983 nəfərdir. Bu qrupa aid müzdlü işçilərə ödənilmiş orta aylıq əməkhaqqının ümumi məbləği 6,4 milyon manatdır (hər birinin orta aylıq əməkhaqqı məbləği 490,4 manat).

13.2. Mövcud məlumatlara istinadən araşdırma

Bu araşdırma əsasən müzdlü işlə əlaqədar gəlirin vergiyə cəlb edilməsi vəziyyətini əhatə etməklə, iqtisadi məşğul əhəlinin gəlirləri və bu gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsi barədə vergi orqanlarının məlumatlı olması səviyyəsini qiymətləndirmək, həmçinin bu məlumatlara istinadən müzdlü işlə əlaqədar gəlirlərin və həmin gəlirə görə verginin nisbi real həcmi müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bunun üçün əsasən Dövlət Statistika Komitəsinin əhəlinin həyat səviyyəsi, məşğulluğu və gəlirləri, əmək ehtiyatları barədə 01.01.2013-cü il tarixinə aid məlumatlarından, həmçinin 2012-ci il üçün təqdim edilmiş Müzdlü işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan vergi bəyannamələrinin məlumatlarından istifadə edilmişdir.

13.2.1. Kənar mənbə məlumatlarına əsasən araşdırma

Dövlət Statistika Komitəsinin 01.01.2013-cü il tarixinə aid göstəricilərinə əsasən əhəlinin ümumi sayı 9235,1 min nəfər olmuşdur. Onlardan 6651,3 min nəfəri (72%) əmək qabiliyyətli yaşda olanlar, 2052,5 min nəfəri (22,2%) əmək qabiliyyətli yaşdan kiçik yaşda olanlar, 531,3 min nəfəri (5,8%) isə əmək qabiliyyətli yaşdan böyük yaşda olanlardır.

Cədvəl 13.4.

Əmək qabiliyyətli əhəli (min nəfər)

Əhəlinin ümumi sayı – 9235,1		
Əmək qabiliyyətli yaşdan kiçik yaşda olanlar (15 yaşa qədər olan oğlan və qızlar)	Əmək qabiliyyətli yaşda Olanlar (15-61,6 yaşda olan kişilər, 15-56,6 yaşda olan qadınlar)	Əmək qabiliyyətli Yaşdan böyük yaşda olanlar(61,6 yaşdan yuxarı yaşlı kişilər və 56,6 yaşdan yuxarı yaşlı qadınlar)
2052,5	6651,3	531,3

Eyni mənbədən olan məlumata əsasən 01.01.2013-cü il tarixinə 1277,6 min nəfər pensiyaçıdan 812,8 min nəfəri yaşa görə pensiyaçılar, 331,6 min nəfəri əlil pensiyaçıları 133,2 min nəfəri ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyaçılardır.

Cədvəl 13.5

Pensiyaçılar (min nəfər)		
Pensiyaçıların sayı – 1277,6		
Yaşa görə pensiyaçıların sayı	Əlil pensiyaçıların sayı	Ailə başçısını itirməsinə görə pensiyaçıların sayı
812,8	6651,3	133,2

Dövlət Statistika Komitəsinin təsnifatına əsasən ölkənin əmək ehtiyatları dedikdə əhalinin işləmək qabiliyyəti olan hissəsi başa düşülür. Onların tərkibinə iqtisadi cəhətdən fəal əhali ilə yanaşı, hazırda işləməyən və iş axtarmayan əmək qabiliyyətli şəxslərin digər kateqoriyaları, o cümlədən istehsalatdan ayrılmaqla təhsil alanlar da daxil edilir. 01.01.2013-cü il tarixinə demoqrafik məlumatlara əsasən əmək ehtiyatının sayı 6101,2 min nəfər olmuş, o cümlədən əmək qabiliyyətli yaşda olanların sayı 5974,6 min nəfər və əmək qabiliyyətli yaşdan böyük yaşda olub iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 126,6 min nəfər olmuşdur.

Cədvəl 13.6.

Əmək ehtiyatları (min nəfər)	
Ölkənin əmək ehtiyatı – 6101,2	
Əmək qabiliyyətli Yaşda olanlar	Əmək qabiliyyətli yaşdan böyük yaşda olub iqtisadiyyatda məşğul olanlar
5974,6	126,6

İqtisadi fəal əhali (işçi qüvvəsi) – məşğul və işsiz əhalinin ümumi sayını ifadə edir. 15 və yuxarı yaşda məşğul olmayan və müəyyən dövr ərzində iş axtarmayan şəxslər iqtisadi qeyri-fəal əhaliyə aid edilir. Buraya yuxarı sinif şagirdləri, əyani təhsil alan tələbələr, yaşa, staja görə və güzəştli şərtlərlə pensiya alanlar, mülkiyyətdən gəlir əldə edənlər, ev təsərrüfatında məşğul olanlar, xəstəyə qulluq edənlər, işləməyə ehtiyacı olmayanlar və s. şəxslər daxildir.

Cədvəl 13.7-dən göründüyü kimi, 01.01.2013-cü il tarixinə iqtisadi sahəyə aid olan 6750 min nəfərin 4626,2 min nəfəri iqtisadi fəal əhali qrupuna, daha 2123,8 min nəfəri isə qeyri-fəal əhali qrupuna aid olmuşdur. İqtisadi fəal əhalinin 4375,3 min nəfəri iqtisadiyyatda məşğul olan əhali, 250,9 min nəfəri işsiz olmuşdur.

Cədvəl 13.7

İqtisadi sahəyə aid əhali (min manat)

İqtisadi sahəyə aid edilənlər 6750							İqtisadi qeyri- fəal əhali sayı
İqtisadi fəal əhali 4626,2							
İqtisadiyyatda məşğul olanlar 4375,3					İşsizlərin sayı		
Dövlət sektoru	Qeyri-dövlət sektoru 3233,3					250,9	
	Xüsusi mülkiyyət	Sərbəst məşğul olan əhali	Xarici və birgə mülkiyyət	Din sahəsində məşğul olanlar			Bələdiyyə mülkiyyətində məşğul olanlar
1142	2139,5	988,7	70	26,3	8,8		2123,8

İqtisadiyyatda məşğul olan əhaliyə muzzla işləyənlər və özü-məşğul əhali daxildir, o cümlədən sahibkarlar, fərdi qaydada iqtisadi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, istehsalat kooperativ üzvləri və ailə müəssisəsində əməyi ödənilməyən işçi kimi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar aid edirlər. İqtisadiyyatda məşğul əhalinin 1142 min nəfəri dövlət sektorunda, 3233,3 min nəfəri qeyri-dövlət sektorunda çalışır. Qeyri-dövlət sektoruna xüsusi mülkiyyət üzrə məşğul olan 2139,5 min nəfər, sərbəst məşğul olan 988,7 min nəfər, xarici və birgə müəssisədə çalışan 70 min nəfər, din sahəsində məşğul olan 26,3 min nəfər və bələdiyyə mülkiyyətində məşğul olan 8,8 min nəfər daxildir. 15 və yuxarı yaşda şəxs ilə işəgötürən arasında əmək fəaliyyətinin şərtləri barədə əmək müqaviləsi bağlanmış və bunun əsasında gördüyü işə görə əməkhaqqı alanlar muzzlu işçi sayılırlar. 01.01.2013-cü il tarixinə olan məlumatlara əsasən muzzlu işçilərin sayı 1368,9 min nəfər olmuş, onlardan da 1142 min nəfəri dövlət sektorunda, 226,9 min nəfəri isə qeyri-dövlət sektorunda çalışanlardır.

Beləliklə, iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda məşğul əhalinin sayından bələdiyyə, xarici və birgə mülkiyyətlərdə, din sahəsində məşğul olan əhali sayını və muzzlu işçilərin sayını çıxdıqda alınan qalıq ($2901,3 = 3233,3 - 8,8 - 70 - 26,3 - 226,9$) iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda muzzsuz işləyib özlərini müstəqil olaraq gəlirli işlə təmin edən şəxslərdir. Dövlət Statistika Komitəsinin təsnifatına əsasən bu şəxslər siyahısına muzzlu işçilərin əməyindən istifadə edən sahibkarlar, fərdi əsasda işləyənlər, əməyi ödənilməyən ailə üzvləri aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, emiqrantlarımız (Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olub, xarici ölkədə çalışanlar) xarici ölkədə əldə etdikləri gəlirinə görə həmin ölkədə vergiyə cəlb edildiklərinə görə və Azərbaycan Respublikasında onların vergi uçuğu tam olmadığına görə emiqrantlarımız da iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda muzzsuz işləyib özlərini müstəqil olaraq gəlirli işlə təmin edən şəxslər siyahısına aid olunurlar.

Gəlir vergisi

Beləliklə, həmin sayın tərkibində emiqrantlarımızın sayının 1000,0 min nəfər olduğunu nəzərə alsaq, araşdırma üzrə muzdsuz vətəndaşların emiqrantlırsız sayı 1901,3 min nəfər ($1901,3 = 2901,3 - 1000,0$) olacaqdır. Hal-hazırda vergi orqanında qeydiyyatda olan 188,3 min fərdi sahibkardan 183,5 min nəfərinin sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi və 4,8 min nəfərinin isə gəlir vergisinin ödəyici olduğunu nəzərə alsaq, bu halda muzdsuz vətəndaşların sayı 1713 min nəfərdək azalacaqdır. Əhalinin 52,9%-nin şəhərdə və 47,1%-nin isə kəndlərdə yaşadıklarını, kənddə yaşayanların muzdsuz işləyən 806,8 min nəfərinin əsasən ailə təsərrüfatı ilə məşğul olduqlarını nəzərə alsaq, bu halda ailə təsərrüfatı ilə məşğul olanlar istisna olmaqla, şəhərdəki muzdsuz vətəndaşların sayı 906,2 min nəfər ($906,2 = 1713 - 806,8$) olacaqdır. Əhalinin 49,6%-nin kişilərdən və 50,4%-nin isə evdar qadınlardan ibarət olduğunu nəzərə alsaq, xüsusi çəkiyə istinadən şəhərdə muzdsuz işləyənlərin cəmi sayı 449,5 min nəfərdir. Beləliklə, 2012-ci ildə qeydiyyatda alınmadan gəlir qazananların sayı 449,5 min nəfərdir.

Cədvəl 13.8

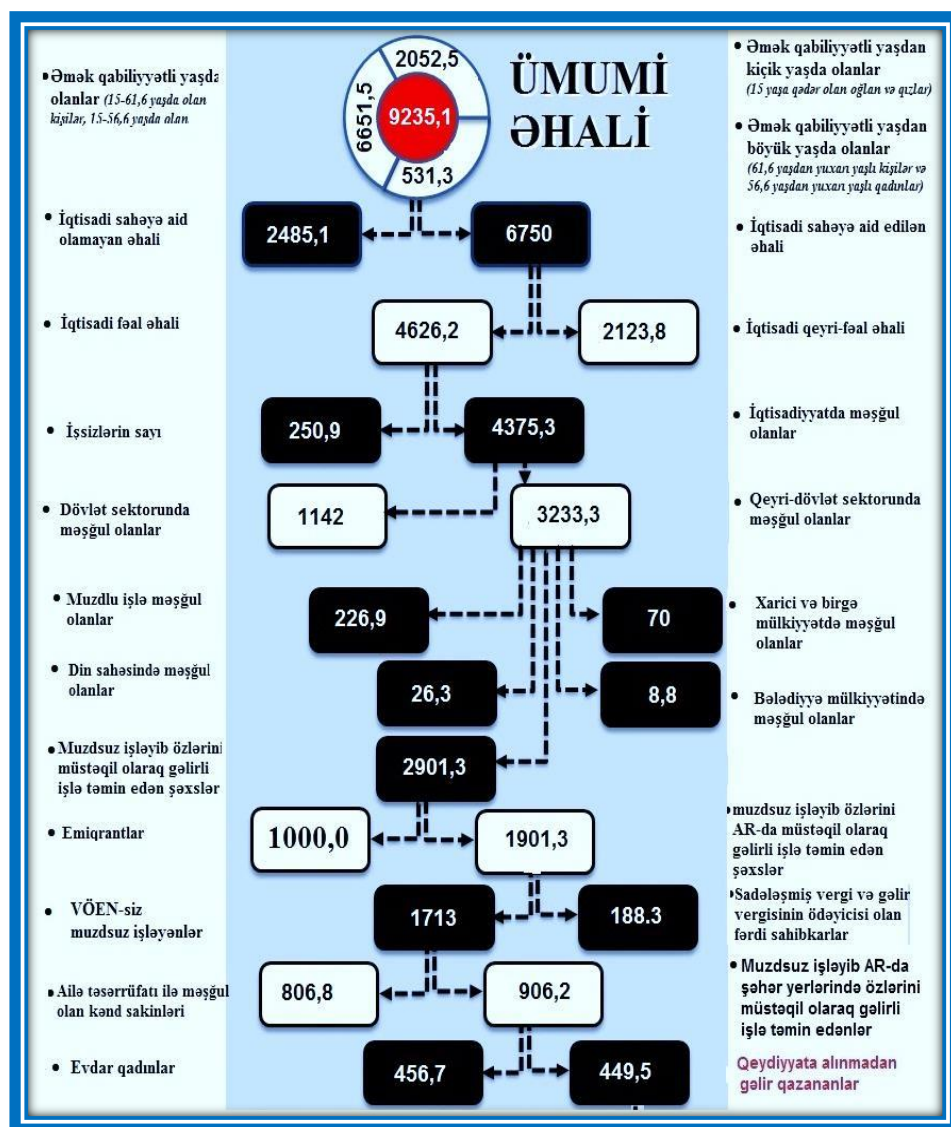
Əhalinin say tərkibi (min nəfər)

Əhalinin ümumi sayı	İqtisadi sahəyə aid edilənlər	İqtisadi fəal əhali	İşsizlərin sayı	İqtisadiyyatda məşğul olanlar	İqtisadiyyatın dövlət sektorunda məşğul olanlar	İqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda məşğul olanlar	Qeyri-dövlət sektorunda nuzdlu işlə məşğul olanlar	Bələdiyyə mülkiyyətində məşğul olanlar	Xarici və birgə mülkiyyət	Din sahəsində məşğul olanlar	Sadələşmiş verginin ödəyicisi olan fərdi sahibkar	Gəlir vergisinin ödəyicisi	Emiqrantlar	Evdar qadınlar	Ailə təsərrüfatı ilə məşğul kənd sakinləri	Muzdsuz işləyənlərin sayı
9235	6750	4626	251	4375	1142	796	3233	9	70	26	184	5	1000	457	807	450

Əhalinin say tərkibində qeydiyyatda alınmadan muzdsuz işlə məşğul olanların sayının çıxarış sxemi aşağıdakı kimi olacaqdır.

Sxem 13.1

Əhalinin say tərkibində qeydiyyatdan alınmadan muazdsuz işlə məşğul olanlar

13.2.2. Daxili mənbə məlumatlarına əsasən araşdırma (qeyri-dövlət sektoru üzrə)

Bu bölmədə araşdırmanı məbləğ üzrə aparacağıq. 2012-ci ildə qeydiyyatdan alınmadan muazdsuz işlə məşğul olduğu hesab edilən vətəndaşların muazdsuz gəlirləri üzrə bəyan edilmədiyi hesab edilən vergi məbləğləri dəqiqləşdirilir. Dövlət sektorunda vergidən yayınma imkanları mümkün olduğu üçün araşdırma qeyri-dövlət sektoru üzrə aparılır. Təqdim edilmiş muazdsuz işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan vergi bəyannamələrinə görə, 2012-ci ildə 1384,8 min nəfər işçi muazdsuz işə cəlb edilmişdir. Bu

ödəyicilərin 589,1 min nəfəri dövlət sektorunda, yerdə qalan 795,7 min nəfəri isə qeyri-dövlət sektorunda muzzdlu işə cəlb edilmişdir. Cari araşdırma 795,7 min nəfər işçinin aylıq əməkhaqqı məbləğinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olan bölgüsü üzrə onların sayı, əməkhaqqı fondu və gəlir vergisinin məbləğinə görə müəyyən edilmiş aşağıdakı xüsusi çəki göstəricilərinə əsasən aparılır.

Beləliklə, təqdim edilmiş bəyannamə göstəricilərinə əsasən qeyri-dövlət sektorunda çalışanların 73,3 min nəfəri (ümumi sayın 9,2%-i) 200 manatadək, 716,8 min nəfəri (90,1%) 200-2000 manat məbləğində və 14,8 min nəfəri (1,9%) isə 2000 manatdan yuxarı məbləğdə əməkhaqqı alıblar. Alınmış əməkhaqqı fondlarının da qruplar üzrə xüsusi çəkisini müəyyən etsək, 2012-ci ildə qeyri-dövlət sektorunda çalışan muzzdlu işçilərə verilmiş ümumi əməkhaqqı fondunun 12753,2 min manatı, yaxud 3,5%-i aylıq 200 manatadək maaş alanların, ümumi əməkhaqqı fondunun 352142,7 min manatı, yaxud 96,5%-i aylıq 200-2000 manat məbləğində maaş alanların, ümumi əməkhaqqı fondunun 129,1 min manatı, yaxud 0,04%-i aylıq 2000 manatdan artıq məbləğdə maaş alanların olub.

Analoji xüsusi çəkini həmin qruplar üzrə hesablanmış vergi məbləğinə əsasən müəyyən etmək mümkündür. 2012-ci ildə qeyri-dövlət sektorunda çalışan muzzdlu işçilərə hesablanmış ümumi vergi məbləğinin 917,9 min manatı, yaxud 1,6%-i aylıq 200 manatadək maaş alanların, hesablanmış ümumi vergi məbləğinin 54642,0 min manatı, yaxud 97,1%-i aylıq 200-2000 manat məbləğində maaş alanların, hesablanmış ümumi vergi məbləğinin 707,6 min manatı, yaxud 1,3%-i aylıq 2000 manatdan artıq məbləğdə maaş alanların olub. Araşdırmada faktiki göstəricilərin xüsusi çəkilərinə istinadən gözlənilən göstəriciləri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$N_{gk} = (N_{fk} / N_{fu}) \times N_{gu}. \quad (13.1)$$

Burada N_{gk} – araşdırmada konkret bölgü üzrə gözlənilən göstərici, N_{fk} – konkret bölgü üzrə faktiki göstərici, N_{fu} – ümumi faktiki göstərici və N_{gu} – ümumi gözlənilən göstərici.

Qeyd: Gələcəkdə gözlənilən göstəricinin konkret sahələr üzrə daha dəqiq ifadəsini hesablamaq üçün həmin konkret sahələr üzrə qeydiyyatdan yayınma ehtimalı (həm muzzdlu işçi sayında, həm əməkhaqqı fondu məbləğində, həm də hesablanan vergi məbləğində) faizinə vurmaq lazım olacaq.

Araşdırma nəticəsində müəyyən etdiyimiz 449,5 min nəfər muzzdsuzun aldıqları əməkhaqqı fondu və onlara hesablanmış vergi məbləği cədvəl 13.9-dakı xüsusi çəki göstəricilərinə istinadən maaş qrupları üzrə aşağıdakı kimi olacaqdır:

Cədvəl 13.9

Əməkhaqqı məbləğinin bölgüsü üzrə qeyri-dövlət sektorunda muzdlu işə cəlb edilmiş işçilərin sayı, əməkhaqqı fondu və gəlir vergisi məbləği barədə

			Say		Faktiki aylıq gəlir məbləği (min AZN)		Vergi məbləği (min AZN)	
			fakt (min nəfər)	Xüsusi çəki, %	fakt (min manat)	Xüsusi çəki, %	fakt (min manat)	Xüsusi çəki, %
	Muzdlu işə cəlb edilmiş işçilər üzrə		795,7		364739,4		56254,7	
	o cümlədən	Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	73,3	9,2	12753,2	3,5	917,9	1,6
		Aylıq maaşı 200-2000 AZN-dək olan	716,8	90,1	352142,7	96,5	54642,0	97,1
		Aylıq maaşı 2000 AZN-dən artıq olan	14,8	1,9	129,1	0,0	707,6	1,3

Alınmış nəticələrdən göründüyü kimi, təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən muzdlu işçilərin sayının maaş məbləği qruplarına görə xüsusi çəkirlərini nəzərə alsaq, araşdırma ilə müəyyən etdiyimiz 449,5 min nəfər muzdsuzun 9,2 faizi, yaxud 41,4 min nəfəri 200 manatadək məbləğində əməkhaqqı alan, 90,1 faizi, yaxud 404,9 min nəfəri 200-2000 manat məbləğində əməkhaqqı alan və 0,7 faizi, yaxud 8,4 min nəfəri 2000 manatdan yuxarı məbləğdə əmək haqqı alan şəxslər olacaqdır. Təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən alınmış muzdlu işçilərin əməkhaqqı fondlarının maaş məbləği qruplarına görə xüsusi çəkirlərini nəzərə alsaq, araşdırma ilə müəyyən etdiyimiz 449,5 min nəfərin ümumi əməkhaqqı fondu 206055,3 min manat, o cümlədən onlardan aylıq 200 manatadək maaş alanların əmək haqqı fondu ümumi əməkhaqqı fondunun 3,49 faizi, yaxud 7204,8 min manat, aylıq 200-2000 manat məbləğində maaş alanların əməkhaqqı fondu ümumi əmək haqqı fondunun 96,5 faizi, yaxud 198938,9 min manat, aylıq 2000 manatdan artıq məbləğdə maaş alanların əməkhaqqı fondu ümumi əməkhaqqı fondunun 0,01 faizi, yaxud 72,9 min manat müəyyən ediləcəkdir.

Cədvəl 13.10

Muzdlu işlə əlaqədar gözlənilən gəlir və gəlir vergisi məbləği

		say		orta hesabla 1 işçiyə düşən orta aylıq gəlir, (AZN)	faktiki aylıq gəlir məbləği, min AZN		vergi məbləği, min AZN		Araşdırma		
		fakt (min nəfər)	xüsusi çəki, %		fakt (min manat)	Xüsusi çəki, %	fakt (min manat)	xüsusi çəki, %	muzdsuz işçilərin		
									sayı (min nəfər)	gözlənilən gəliri (min AZN)	gözlənilən gəlir vergisi (min AZN)
	Muzdlu işə cəlb edilmiş işçilər üzrə	796			364739		56255		450	206055	31780,5
	Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	73	9,2	174	12753	3,5	918	1,6	42	7205	518,5
	Aylıq maaşı 200-2000 AZN-dək olan	717	90	491	352143	97	54642	97	405	198939	30869,4
	Aylıq maaşı 2000 AZN-dən artıq olan	15	1,9	8,7	129	0	708	1,3	8,4	72,9	399,7

Təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən alınmış muzdlu işçilərə hesablanmış vergi məbləğinin maaş məbləği qruplarına görə xüsusi çəkirlərini nəzərə alsaq, araşdırma ilə müəyyən etdiyimiz 449,5 min nəfərə hesablanmalı vergi məbləği 31780,5 min manat, o cümlədən onlardan aylıq 200 manatadək maaş alanlara hesablanmalı vergi məbləği ümumi vergi məbləğinin 1,6 faizi, yaxud 518,5 min manat, aylıq 200-2000 manat məbləğində maaş alanlara hesablanmalı vergi məbləği ümumi vergi məbləğinin 97,1 faizi, yaxud 30869,4 min manat, aylıq 2000 manatdan artıq məbləğdə maaş alanlara hesablanmalı vergi məbləği ümumi vergi məbləğinin 1,3 faizi, yaxud 399,7 min manat müəyyən ediləcəkdir.

Beləliklə, təqdim edilmiş bəyannamə məlumatlarında faktiki göstəricilər üzrə müəyyən edilmiş xüsusi çəkirlərə istinadən 449,5 min nəfərin qeydiyyatda durmadan muzdlu iş üzrə gəlirlərinə görə gözlənilən aylıq gəlir vergisi məbləği 31,8 milyon manat oldu. Bu şəxslərin müvafiq işə cəlb edilməsi barədə qeydiyyat aparıldıqdan sonra onların real gəlir məbləğləri, həmçinin gəlir vergisi məbləğləri vergi nəzarəti tədbirləri ilə dəqiqləşdirilə bilər.

13.2.2.1. Fəaliyyət sahələri üzrə araşdırmanın gözlənilən göstəriciləri

Muzdlu işlə əlaqədar gəlir vergisi bəyannaməsini təqdim etmiş ödəyicilərin aid olduğu fəaliyyət sahələrinə görə bölgü üzrə ödəyicilərin muzdlu işçilərinin sayı, əməkhaqqı fondu və gəlir vergisi məbləğlərinə istinadən xüsusi çəki göstəricilərini hesablayarkən, qeyri-dövlət sektorunda muzdlu işlərdə çalışanların 22,1 faizinin sənaye sahəsində, 14,1 faizinin ticarət sahəsində, 3,1 faizinin bank və sığorta sahəsində, 11,2 faizinin tikinti

sahəsində, 7,7 faizinin nəqliyyat sahəsində, 1,8 faizinin kənd təsərrüfatı sahəsində, 4,0 faizinin rabitə sahəsində, 18,0 faizinin xidmət sahəsində və 18,0 faizinin digər sahələrdə olduqları məlum olur. Həmin xüsusi çəki və aylıq əməkhaqqı məbləğinin bölgüsü üzrə muzzdlu işçilərin sayı ilə bağlı xüsusi çəki göstəriciləri nəzərə alınmaqla, hər bir fəaliyyət sahəsində əməkhaqqı məbləğinin bölgüsü üzrə faktiki muzzdlu işçilərin sayını və eyni qaydada araşdırma nəticəsində müəyyən edilmiş qeydiyyatdan alınmadan gəlir əldə edənlərin müvafiq say göstəricilərini hesablayırıq:

Cədvəl 13.11

Fəaliyyət sahələri üzrə muzzdlu işçilər

		Təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən					Araşdırmaya əsasən			
		sahələr üzrə xüsusi çəki, %	Muzdlu işə cəlb edilmiş işçilərlə	o cümlədən			Muzdsuz işçilər üzrə	o cümlədən		
				Aylıq maası 200 AZN-dək olan	Aylıq maası 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maası 2000 AZN-dən artıq olan		Aylıq maası 200 AZN-dək olan	Aylıq maası 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maası 2000 AZN-dən artıq olan
			faktiki işçi sayı, min nəfər				gözlənilən işçi sayı, min nəfər			
cəmi	fakt, min nəfər		795,7	73,3	716,8	14,8	449,5	41,4	404,9	8,4
	xüsusi çəki, %			9,2	90,1	1,9		9,2	90,1	1,9
o cümlədən	Sənaye	22,1	175,5	16,2	158,1	3,3	99,1	9,1	89,3	1,8
	Ticarət	14,1	112,4	10,4	101,3	2,1	63,5	5,9	57,2	1,2
	Bank və sığorta	3,1	25,0	2,3	22,6	0,5	14,1	1,3	12,7	0,3
	Tikinti	11,2	89,3	8,2	80,5	1,7	50,5	4,7	45,5	0,9
	Nəqliyyat	7,7	61,0	5,6	54,9	1,1	34,5	3,2	31,0	0,6
	Kənd təsərrüfatı	1,8	14,0	1,3	12,6	0,3	7,9	0,7	7,1	0,1
	Rabitə	4,0	32,0	2,9	28,8	0,6	18,1	1,7	16,3	0,3
	Xidmət	18,0	143,1	13,2	129,0	2,7	80,9	7,5	72,9	1,5
	Digər	18,0	143,2	13,2	129,0	2,7	80,9	7,5	72,9	1,5

Muzzdlu işlə əlaqədar gəlir vergisi bəyannaməsini təqdim etmiş ödəyicilərin aid olduğu fəaliyyət sahələrinə görə bölgü üzrə ödəyicilərin muzzdlu işçilərinin sayı, əməkhaqqı fondu və gəlir vergisi məbləğlərinə istinadən xüsusi çəki göstəricilərini hesablayarkən, qeyri-dövlət sektorunda muzzdlu işlərdə çalışanlara verilən əməkhaqqı fondunun 25,8 faizinin sənaye sahəsində, 5,5 faizinin ticarət sahəsində, 6,8 faizinin bank və sığorta sahəsində, 13,6 faizinin tikinti sahəsində, 7,6 faizinin nəqliyyat sahəsində, 0,6 faizinin kənd təsərrüfatı sahəsində, 4,4 faizinin rabitə sahəsində, 23,6

faizinin xidmət sahəsində və 12,1 faizinin digər sahələrdə olduqları məlum olur.

Cədvəl 13.12

Fəaliyyət sahələri üzrə muzzdlu işçilər

		Təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən					Araşdırmaya əsasən			
		sahələr üzrə xüsusi çəki, %	Muzdlu işə cəlb edilmiş işçilər üzrə	o cümlədən			Muzdsuz işçilər üzrə	o cümlədən		
				Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 2000 AZN-dən artıq olan		Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 2000 AZN-dən artıq olan
			faktiki gəlir məbləği (min AZN)				gözlənilən gəlir məbləği (min AZN)			
cəmi	fakt, min AZN		364739,4	12753,2	352142,7	129,1	206055,3	7204,8	198938,9	72,9
	xüsusi çəki, %			3,5	96,5	0,0		3,5	96,5	0,0
o cümlədən	Sənaye	25,8	94022,3	3287,5	90775,1	33,3	53116,8	1857,2	51282,3	18,8
	Ticarət	5,5	19883,7	695,2	19197,0	7,0	11233,1	392,8	10845,1	4,0
	Bank və sığ.	6,8	24624,5	861,0	23774,1	8,7	13911,3	486,4	13430,9	4,9
	Tikinti	13,6	49646,7	1735,9	47932,1	17,6	28047,3	980,7	27078,7	9,9
	Nəqliyyat	7,6	27755,2	970,5	26796,7	9,8	15680,0	548,3	15138,5	5,5
	Kənd təsərrüfatı	0,6	2178,0	76,2	2102,8	0,8	1230,4	43,0	1188,0	0,4
	Rəbət	4,4	16112,2	563,4	15555,8	5,7	9102,4	318,3	8788,0	3,2
	Xidmət	23,6	86231,5	3015,1	83253,4	30,5	48715,5	1703,4	47033,0	17,2
	Digər	12,1	44285,3	1548,5	42755,9	15,7	25018,5	874,8	24154,4	8,9

Həmin xüsusi çəki və aylıq əməkhaqqı məbləğinin bölgüsü üzrə muzzdlu işçilərin əməkhaqqı fondu məbləği ilə bağlı xüsusi çəki göstəriciləri nəzərə alınmaqla, hər bir fəaliyyət sahəsində əməkhaqqı məbləğinin bölgüsü üzrə faktiki muzzdlu işçilərin əməkhaqqı fondu məbləğini və eyni qaydada araşdırma nəticəsində müəyyən edilmiş qeydiyyatda alınmadan gəlir əldə edənlərin müvafiq əməkhaqqı fondu göstəricilərini hesablayırıq.

Muzzdlu işlə əlaqədar gəlir vergisi bəyannaməsini təqdim etmiş ödəyicilərin aid olduğu fəaliyyət sahələrinə görə bölgü üzrə ödəyicilərin muzzdlu işçilərinin sayı, əməkhaqqı fondu və gəlir vergisi məbləğlərinə istinadən xüsusi çəki göstəricilərini hesablayarkən, qeyri-dövlət sektorunda muzzdlu işlərdə çalışanların gəlir vergisinin 25,2 faizinin sənaye sahəsində, 3,5 faizinin ticarət sahəsində, 7,2 faizinin bank və sığorta sahəsində, 14,3 faizinin tikinti sahəsində, 6,6 faizinin nəqliyyat sahəsində, 0,3 faizinin kənd təsərrüfatı sahəsində, 4,2 faizinin rabitə sahəsində, 29,9 faizinin xidmət

sahəsində və 8,8 faizinin digər sahələrdə olduqları məlum olur. Həmin xüsusi çəki və aylıq əməkhaqqı məbləğinin bölgüsü üzrə muzdlu işçilərin gəlir vergisi məbləği ilə bağlı xüsusi çəki göstəriciləri nəzərə alınmaqla, hər bir fəaliyyət sahəsində gəlir vergisi məbləğinin bölgüsü üzrə faktiki muzdlu işçilərin gəlir vergisi məbləğini və eyni qaydada araşdırma nəticəsində müəyyən edilmiş qeydiyyatda alınmadan gəlir əldə edənlərin müvafiq gəlir vergisi göstəricilərini hesablayırıq.

Cədvəl 13.13

Fəaliyyət sahələri üzrə muzdlu işçilər

		Təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən					Araşdırmaya əsasən			
		sahələr üzrə xüsusi çəki, %	Muzdlu işə cəlb edilmiş işçilər üzrə	o cümlədən			Muzdsuz işçilər üzrə	o cümlədən		
				Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 2000 AZN-dən artıq olan		Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 200-2500 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 2500 AZN-dən artıq olan
		faktiki vergi məbləği, min AZN					gözlənilən vergi məbləği,, min AZN			
cəmi	fakt, min AZN		56254,7	917,9	54642	707,6	31780,5	518,5	30869,4	399,7
	xüsusi çəki, %			1,6	97,1	1,3		1,6	97,1	1,3
o cümlədən	Sənaye	25,2	14202,9	231,7	13795,7	178,6	8023,8	130,9	7793,7	100,9
	Ticarət	3,5	1977,5	32,3	1920,8	24,9	1117,2	18,2	1085,1	14,1
	Bank və sığorta	7,2	4042,3	66,0	3926,4	50,8	2283,7	37,3	2218,2	28,7
	Tikinti	14,3	8024,1	130,9	7794,1	100,9	4533,1	74,0	4403,2	57,0
	Nəqliyyat	6,6	3686,2	60,1	3580,5	46,4	2082,5	34,0	2022,8	26,2
	Kənd təsərrüfatı	0,3	186,9	3,0	181,6	2,4	105,6	1,7	102,6	1,3
	Rəbitə	4,2	2354,1	38,4	2286,6	29,6	1329,9	21,7	1291,8	16,7
	Xidmət	29,9	16831,7	274,6	16349,2	211,7	9508,9	155,2	9236,3	119,6
	Digər	8,8	4949,0	80,8	4807,1	62,2	2795,9	45,6	2715,7	35,2

13.2.2.2. Yerli vergi orqanları üzrə araşdırmanın gözlənilən göstəriciləri

13.2.2.1. altbölməsində aparılmış xüsusi çəki hesablamalarını eyni qaydada muzdlu işlə əlaqədar gəlir vergisi bəyannaməsini təqdim etmiş ödəyicilərin aid olduqları vergi orqanı üzrə bölgüyə əsasən aparmaqla, qeyri-dövlət sektorunda muzdlu işlərdə çalışanların vergi orqanı bölgüsü üzrə sayları, onların əməkhaqqı fondu və vergi məbləğləri müəyyən edilir. Qeyri-dövlət sektorunda muzdsuz işləyənlərin yerli vergi orqanları üzrə

Gəlir vergisi

gözlənilən sayı aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 13.14) göstərildiyi kimi olacaqdır.

Cədvəl 13.14

Yerli vergi orqanları üzrə muzzdlu işçilər

	Təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən					Araşdırmaya əsasən			
	sahələr üzrə xüsusi çəki, %	Muzzdlu işə cəlb edilmiş işçilər üzrə	o cümlədən			Muzdsuz işçilər üzrə	o cümlədən		
			Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 2000 AZN-dən artıq olan		Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 2000 AZN-dən artıq olan
			faktiki işçi sayı, min nəfər				gözlənilən işçi sayı, min nəfər		
fakt (min nəfər)		795,7	73,3	716,8	14,8	449,5	41,4	404,9	8,4
xüsusi çəki, %			9,2	90,1	1,9		9,2	90,1	1,9
Xüsusi rejimli vergi xidməti Departamenti	33,3	265,3	24,5	239,0	4,9	149,9	13,8	135,0	2,8
Bakı şəhəri vergilər Departamenti	38,8	308,6	28,4	278,0	5,8	174,3	16,1	157,1	3,2
2 saylı ƏVİ	3,6	28,3	2,6	25,4	0,5	16,0	1,5	14,4	0,3
3 saylı ƏVİ	2,5	20,1	1,9	18,1	0,4	11,4	1,0	10,2	0,2
4 saylı ƏVİ	0,6	4,6	0,4	4,1	0,1	2,6	0,2	2,3	0,0
5 saylı ƏVİ	3,1	24,8	2,3	22,3	0,5	14,0	1,3	12,6	0,3
6 saylı ƏVİ	2,7	21,8	2,0	19,7	0,4	12,3	1,1	11,1	0,2
8 saylı ƏVİ	0,8	6,6	0,6	5,9	0,1	3,7	0,3	3,4	0,1
9 saylı ƏVİ	1,6	13,0	1,2	11,7	0,2	7,4	0,7	6,6	0,1
10 saylı ƏVİ	1,0	8,3	0,8	7,5	0,2	4,7	0,4	4,2	0,1
11 saylı ƏVİ	2,5	19,8	1,8	17,8	0,4	11,2	1,0	10,1	0,2
12 saylı ƏVİ	3,1	24,5	2,3	22,0	0,5	13,8	1,3	12,4	0,3
13 saylı ƏVİ	0,9	7,2	0,7	6,4	0,1	4,0	0,4	3,6	0,1
14 saylı ƏVİ	1,4	10,9	1,0	9,9	0,2	6,2	0,6	5,6	0,1
Qaçqın rayonları vergilər şöbələri	2,0	16,1	1,5	14,5	0,3	9,1	0,8	8,2	0,2
Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyi	2,0	15,9	1,5	14,4	0,3	9,0	0,8	8,1	0,2

Akif Musayev, Aygün Musayeva, Yaşar Məmmədov

Qeyri-dövlət sektorunda muzzdlu işləyənlərin yerli vergi orqanları üzrə gözlənilən gəlir məbləğləri aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 13.15) göstərilədiyi kimi olacaqdır.

Cədvəl 12.15

Yerli vergi orqanları üzrə muzzdlu işçilər

	Təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən				Araşdırmaya əsasən				
	sahələr üzrə xüsusi çəki, %	Muzdlu işə cəlb edilmiş işçilər üzrə	o cümlədən			Muzdsuz işçilər üzrə	o cümlədən		
			Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 2000 AZN-dən artıq olan		Aylıq maaşı 200 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maaşı 2000 AZN-dən artıq olan
	faktiki gəlir məbləği (min AZN)				gözlənilən gəlir məbləği (min AZN)				
fakt (min AZN)		364739	12753,2	352142	129,1	206055	7204	198939	72,9
xüsusi çəki, %			3,5	96,5	0,0		3,5	96,5	0,0
Xüsusi rejimli vergi xidməti Departamenti	65,2	237768	8313,6	229556	84,1	134324	4697	129685	47,5
Bakı şəhəri vergilər Departamenti	24,6	89829,6	3140,9	86727,2	31,8	50748,2	1774	48995,5	18,0
2 saylı ƏVİ	1,5	5289,5	184,9	5106,8	1,9	2988,2	104,5	2885,0	1,1
3 saylı ƏVİ	1,0	3745,5	131,0	3616,1	1,3	2116,0	74,0	2042,9	0,7
4 saylı ƏVİ	0,2	612,8	21,4	591,6	0,2	346,2	12,1	334,2	0,1
5 saylı ƏVİ	1,3	4590,1	160,5	4431,6	1,6	2593,1	90,7	2503,6	0,9
6 saylı ƏVİ	0,9	3348,1	117,1	3232,5	1,2	1891,5	66,1	1826,2	0,7
8 saylı ƏVİ	0,2	768,2	26,9	741,7	0,3	434,0	15,2	419,0	0,2
9 saylı ƏVİ	0,5	1693,3	59,2	1634,8	0,6	956,6	33,4	923,6	0,3
10 saylı ƏVİ	0,4	1303,9	45,6	1258,9	0,5	736,6	25,8	711,2	0,3
11 saylı ƏVİ	0,8	3087,6	108,0	2981,0	1,1	1744,3	61,0	1684,1	0,6
12 saylı ƏVİ	1,1	3928,4	137,4	3792,8	1,4	2219,3	77,6	2142,7	0,8
13 saylı ƏVİ	0,3	952,7	33,3	919,8	0,3	538,2	18,8	519,7	0,2
14 saylı ƏVİ	0,5	1679,6	58,7	1621,6	0,6	948,8	33,2	916,1	0,3
Qaçqın rayonları şöbələri	0,8	2874,8	100,5	2775,5	1,0	1624,1	56,8	1568,0	0,6
Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyi	0,9	3267,2	114,2	3154,4	1,2	1845,8	64,5	1782,0	0,7

Qeyri-dövlət sektorunda muzzdlu işləyənlərin yerli vergi orqanları üzrə gözlənilən gəlir vergisi məbləğləri aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 13.16) göstərilədiyi kimi olacaqdır.

Cədvəl 13.16

Yerli vergi orqanları üzrə muzzdlu işçilər

	Təqdim edilmiş bəyannamələrə əsasən					Araşdırma əsasən			
	xüsusi çəki, %	Muzzdlu işə cəlb edilmiş işçilər üzrə	o cümlədən			Muzzd sız işçilər üzrə	o cümlədən		
			Aylıq maası 200 AZN-dək olan	Aylıq maası 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maası 2000 AZN-dan artıq olan		Aylıq maası 200 AZN-dək olan	Aylıq maası 200-2000 AZN-dək olan	Aylıq maası 2000 AZN-dan artıq olan
		faktiki vergi məbləği, min AZN				gözlənilən vergi məbləği, min AZN			
fakt (min AZN)		56254,7	917,9	54642,0	707,6	31780,5	518,5	30869,4	399,7
<i>xüsusi çəki,</i>			<i>1,6</i>	<i>97,1</i>	<i>1,3</i>		<i>1,6</i>	<i>97,1</i>	<i>1,3</i>
Xüsusi rejimli vergi xidməti Departamenti	74,6	41946,9	684,4	40744,4	527,6	23697,4	386,7	23018,1	298,1
Bakı şəhəri vergilər Departamenti	20,0	11231,9	183,3	10909,9	141,3	6345,4	103,5	6163,4	79,8
2 saylı ƏVİ	0,9	510,6	8,3	496,0	6,4	288,5	4,7	280,2	3,6
3 saylı ƏVİ	0,6	348,4	5,7	338,4	4,4	196,8	3,2	191,2	2,5
4 saylı ƏVİ	0,07	41,4	0,7	40,3	0,5	23,4	0,4	22,7	0,3
5 saylı ƏVİ	0,7	417,9	6,8	405,9	5,3	236,1	3,9	229,3	3,0
6 saylı ƏVİ	0,5	262,7	4,3	255,2	3,3	148,4	2,4	144,2	1,9
8 saylı ƏVİ	0,1	44,7	0,7	43,4	0,6	25,3	0,4	24,5	0,3
9 saylı ƏVİ	0,2	128,4	2,1	124,7	1,6	72,5	1,2	70,5	0,9
10 saylı ƏVİ	0,2	109,4	1,8	106,3	1,4	61,8	1,0	60,1	0,8
11 saylı ƏVİ	0,4	226,1	3,7	219,6	2,8	127,7	2,1	124,1	1,6
12 saylı ƏVİ	0,6	334,9	5,5	325,3	4,2	189,2	3,1	183,8	2,4
13 saylı ƏVİ	0,1	68,7	1,1	66,8	0,9	38,8	0,6	37,7	0,5
14 saylı ƏVİ	0,2	125,4	2,0	121,8	1,6	70,8	1,2	68,8	0,9
Qaçqın rayonları vergilər şöbələri	0,3	159,4	2,6	154,8	2,0	90,0	1,5	87,4	1,1
Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyi	0,5	297,8	4,9	289,3	3,7	168,3	2,7	163,4	2,1

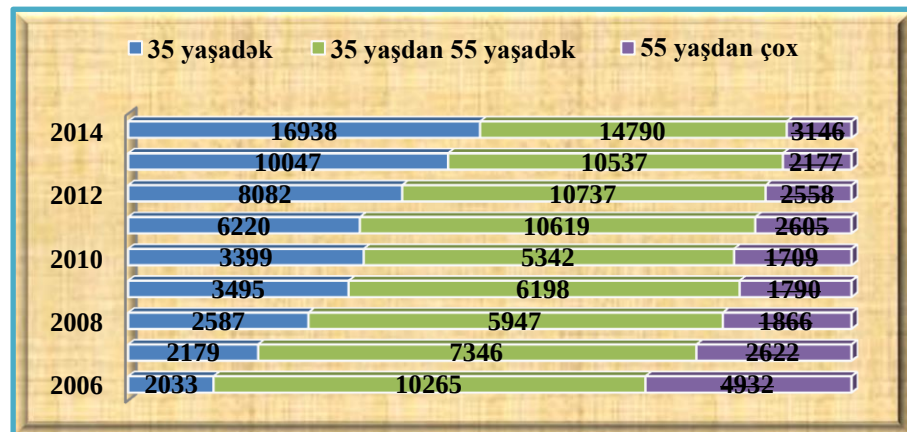
14. Fiziki şəxslərin vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsinin sosial-demoqrafik quruluşu

14.1. Vergi ödəyicilərinin yaş, cins və yaşayış yerlərinə görə təsnifatı

“Vergi ödəyicilərinin sosial-demoqrafik göstəricilərə əsasən qruplaşdırılması metodologiyası”na (Vergilər Nazirliyinin 09.01.2015-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş) uyğun olaraq 2006-2014-cü illərin göstəriciləri əsasında fiziki şəxslərin (vergi ödəyicilərinin) qruplaşdırılması onların yaş, cins, yaşayış yeri və fəaliyyət müddətləri üzrə həyata keçirilmiş və həmin qruplarda vergi qanunvericiliyinə əməl etmə səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi ilə bağlı təhlillər aparılmışdır. Fiziki şəxs olan vergi ödəyicilərinin yaş üzrə qruplaşdırılması 35 yaşa qədər, 35-55 yaş və 55 yaşdan yuxarı, kişi və qadınlar, yaşayış yeri kənd və şəhər, sahibkarlıq fəaliyyətinin müddəti 5 ilədək, 5-10 il və 10 ildən yuxarı olan aktiv fiziki şəxslər üzrə aparılmışdır. Vergi ödəyicilərinin yaş həddinə görə qruplaşdırılması nəticəsində hər qrupa aid aktiv fiziki şəxslərin sayı aşağıda göstərilən diaqramda (diaqram 14.1) öz əksini tapmışdır.

Diaqram 14.1

Qeydiyyatda alınmış vergi ödəyicilərinin yaş qrupları üzrə say göstəriciləri

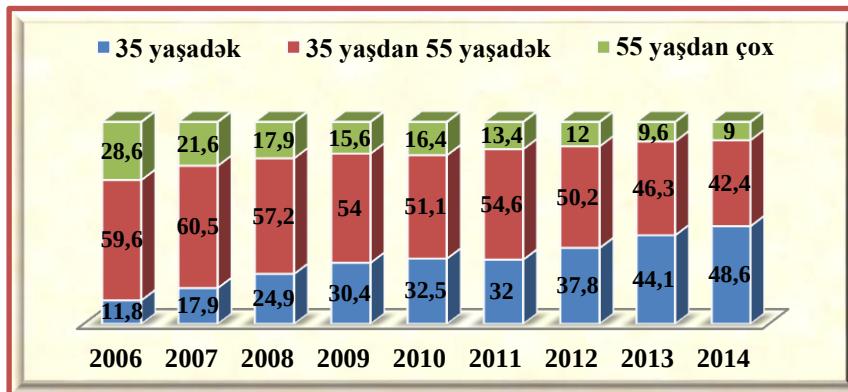
Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqramdan göründüyü kimi müqayisə edilən dövrün əvvəlində vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatda alınan fiziki şəxslərin 35-55 yaş qrupu birinci, 55 yaşdan yuxarı qrupu ikinci, 35 yaşadək qrupu isə üçüncü yerdədir. Lakin, illər üzrə mövcud olmuş tendensiya 35 yaşadək olan fiziki şəxslərin daha çox artımı və müqayisə edilən dövrün sonunda ən yüksək göstəriciyə malik olması ilə xarakterizə edilir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə

başlamaqla əlaqədar yaşı 55-dən yuxarı olan ödəyicilərin aktivliyi nisbətən aşağı düşmüşdür. 2006-2014-cü illər ərzində qeyd edilən yaş kateqoriyalarına aid hər bir qrup üzrə vergi ödəyicilərinin həmin ildə qeydiyyatla alınmış ümumi ödəyici sayında xüsusi çəkisinin dinamikası diaqram 14.2-də öz əksini tapır.

Diaqram 14.2

Qeydiyyatla alınmış vergi ödəyicilərinin illər üzrə yaş qrupları üzrə bölgüsü (%)

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

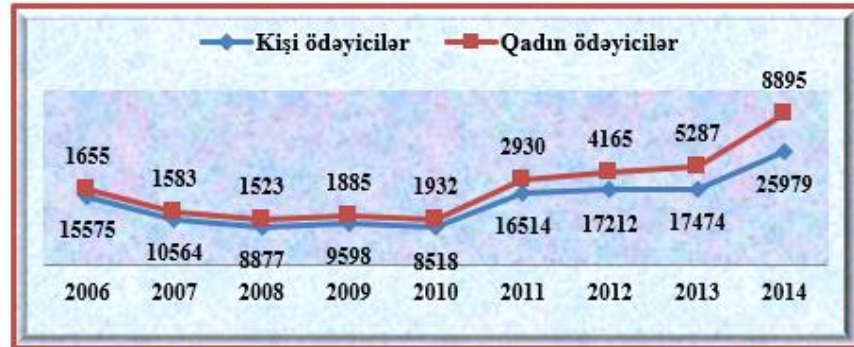
Diaqramdan göründüyü kimi 2006-cı ildə qeydiyyatla alınan 35 yaşadək olan vergi ödəyicilərinin xüsusi çəkisi digər qruplarla müqayisədə aşağı səviyyədə olsa da, növbəti illərdə bu tendensiya əksinə dəyişmiş və illər üzrə artım davam etməklə 2014-cü ildə qeydiyyatla alınmış vergi ödəyiciləri içərisində ən yüksək xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. 35-55 yaş qrupuna aid vergi ödəyiciləri isə müqayisə edilən dövrün əvvəlində ən yüksək xüsusi çəkiyə malik olsa da, dövrün sonuna bu üstünlük 35 yaşadək olan vergi ödəyicilərinin payına düşmüşdür. Yaşı 55-dən yuxarı olan vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə başlaması göstəricisi isə dövrün sonuna minimal səviyyəyə düşməklə 2014-cü ildə digər kateqoriyalarla müqayisədə ən aşağı xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

Qeydiyyatla alınan vergi ödəyicilərinin cinsə görə bölgüsündə müqayisə edilən dövr ərzində nəzərəcarpacaq artım dinamikası müşahidə edilir. Belə ki, 2006-cı illə müqayisədə 2014-cü ildə kişi vergi ödəyicilərinin sayı 1,7 dəfə artmışdırsa, qadın vergi ödəyicilərinin sayında 5,4 dəfə artım meylə özünü göstərmişdir (diaqram 14.3). Göründüyü kimi həm kişi, həm də qadın ödəyicilərin sayında artım müşahidə olunsada, artım sürəti daha çox qadın ödəyicilərin payına düşmüşdür. Lakin, müqayisə edilən dövr ərzində

qadın vergi ödəyicilərinin say dinamikasında daha yüksək aktivlik nəzərə çarpmışdır.

Diaqram 14.3

Qeydiyyatda alınmış vergi ödəyicilərinin cinsə görə bölgüsü

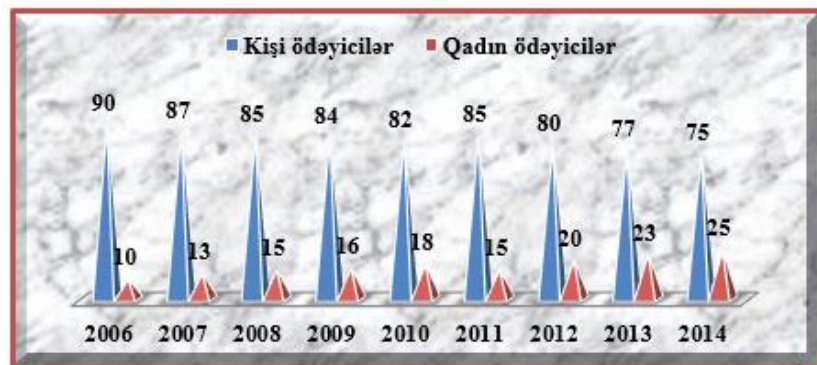

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az/məlumatları> əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, qeydiyyatda alınmış vergi ödəyicilərinin cinsə görə bölgüsün xüsusi çəkisində 2006-cı ildə qadın ödəyicilərin payı 10% təşkil edirdisə, 2014-cü ildə bu göstərici 2,5 dəfə artmaqla 25%-ə çatmışdır. Əksinə, müqayisə olunan dövr ərzində kişi vergi ödəyicilərinin xüsusi çəkisi 15% azalmaqla, 75%-ə enmişdir (diaqram 14.4).

Diaqram 14.4

Qeydiyyatda alınmış vergi ödəyicilərinin cinsə görə xüsusi çəkisi (%)

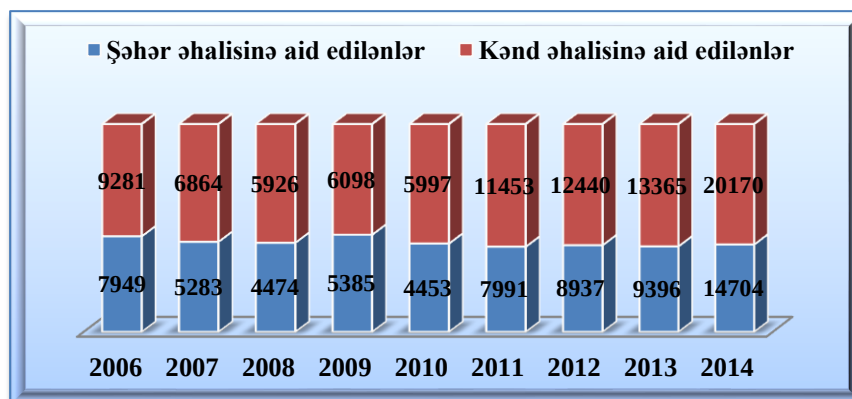
Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az/məlumatları> əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

“Vergi ödəyicilərinin sosial-demoqrafik göstəricilərə əsasən qruplaşdırılması metodologiyası”nın vergi ödəyicilərinin yaşadığı yerə görə bölgüsünü nəzərdə tutan bölməsi onların şəhər və ya kənd əhalisinə aid olduğunu özündə ehtiva edir. Vergi ödəyicilərinin belə təsnifat üzrə bölgüsünə dair tədqiqatlar göstərir ki, regionların inkişafı istiqamətində aparılan iqtisadi siyasət nəticəsində (o cümlədən sadələşdirilmiş verginin

aşağı dərəcəsinin tətbiqi) il ərzində qeydiyyatda duran kənd əhalisinə aid edilən ödəyicilərin sayı ümumi sayda daha yüksək olmuşdur (diaqram 14.5).

Diaqram 14.5

Qeydiyyatda alınmış vergi ödəyicilərinin yaşayış yerinə görə bölgüsü

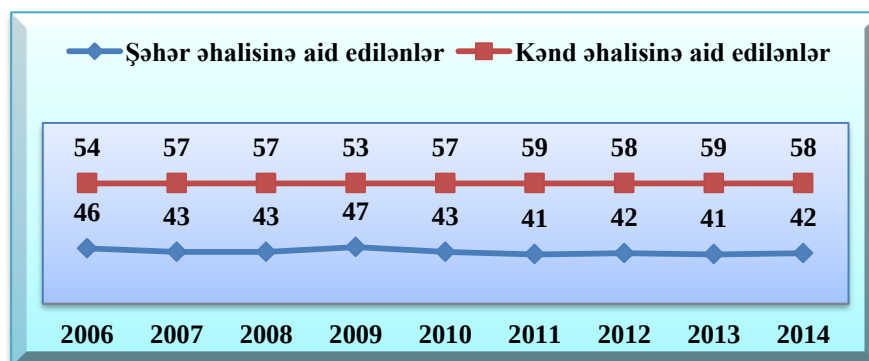

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Müvafiq dövr ərzində iqtisadi fəallıq və sahibkarlığa başlama prosesi artan tempə baş vermiş, bu artım həm şəhər, həm də kənd əhalisini əhatə etmişdir. Lakin, kənd əhalisinə aid edilənlərin vergi qeydiyyatı daha çox olmuşdur (diaqram 14.6).

Diaqram 14.6

Qeydiyyatda alınmış vergi ödəyicilərinin yaşayış yerinə görə xüsusi çəki bölgüsü (%)

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Vergi ödəyicilərinin sosial-demoqrafik göstəricilərə əsasən qruplaşdırılması metodologiyasında növbəti bölmə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma müddətinə görə təsnifləşdirilir.

Burada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma müddəti 5 ilədək olanlar, 5 ildən 10 ilədək olanlar və 10 il və daha çox olanlar üzrə qruplaşdırılır.

Vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsinin metodologiyasının yuxarıda qeyd edilmiş qrupları üzrə müəyyən edilməsi məqsədilə həyata keçirilmiş vergi nəzarəti və vergi yoxlamaları ilə aşkar edilmiş bir sıra qanun pozuntuları, habelə bu tədbirlər nəticəsində tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları, hesablanmış faizlər və s. “Vergi ödəyicilərinin sosial-dəmoqrafik qruplarında vergi qanunvericiliyinə əmələtmə göstəriciləri barədə hesabatlar”da öz əksini tapmaqdadır. Müvafiq hesabatlarda metodologiyada nəzərdə tutulmuş hər bir qrup üzrə vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün göstəricilər verilmişdir. Bu göstəricilərdən ibarət olan hesabatın alınması prosesi avtomatlaşdırılmışdır ki, bu da təhlillərin aparılması üçün nəzərdə tutulan məlumatların vahid hesabat şəklində əldə edilməsini təmin edir. Bu hesabatda aşağıdakı məlumatlar təqdim edilir:

- ✓ Operativ nəzarət tədbirləri ilə aşkar edilmiş qanun pozuntusu hallarının sayı;
- ✓ Kameral vergi yoxlaması ilə hesablanmış vergi məbləği;
- ✓ Həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının sayı;
- ✓ Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində əlavə hesablanmış vergi məbləği;
- ✓ Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyasının məbləği;
- ✓ Vergilərin vaxtında ödənilməməsinə görə hesablanmış faizin məbləği;
- ✓ Vergi orqanlarına verilmiş şikayətlərin sayı.

Aparılan təhlilin daha səmərəli olması və əldə edilən nəticənin reallığı daha düzgün əks etdirməsi üçün hesabat məlumatlarının ətraflı araşdırılması məqsədilə vergi ödəyicilərinin hər bir qrupu üzrə aşkar edilmiş vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının hesabat məlumatları əsasında müqayisəli təhlili aparılmışdır.

14.2. Vergi ödəyicilərinin yaş qrupları üzrə vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsi

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, operativ nəzarət tədbirləri vasitəsilə vergi ödəmələri üzrə aşkar edilmiş qanun pozuntusu hallarının bir vergi ödəyicisinə düşən say göstəricisi (2010-2014-cü illər) 35 yaşdan 55 yaşadək olan vergi ödəyiciləri qrupunda daha yüksəkdir. Müvafiq göstərici 55 yaşdan yuxarı olan vergi ödəyicilərinin qrupunda daha aşağıdır. Bu amil göstərir ki, təhlil olunan dövr ərzində yaşı 55-dək olan vergi ödəyicilərində operativ vergi nəzarətinin predmeti olan vergi hüquq pozmalarına daha çox yol verilmişdir (cədvəl 14.1).

Cədvəl 14.1

Operativ nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş qanun pozuntusu halları

35 yaşadək olanlar		35 yaşdan 55 yaşadək olanlar		55 yaşdan çox olanlar	
Cəmi	Qanun pozuntusu hallarının 1 ödəyiciyə düşən sayı	Cəmi	Qanun pozuntusu hallarının 1 ödəyiciyə düşən sayı	Cəmi	Qanun pozuntusu hallarının 1 ödəyiciyə düşən sayı
2010					
1 766	0,1132	6 931	0,1313	2 376	0,1013
2011					
2 469	0,1134	8 803	0,1389	2 858	0,1097
2012					
3 887	0,1304	11 762	0,1589	3 658	0,1279
2013					
6 648	0,1673	16 229	0,1921	5 023	0,1634
2014					
11 013	0,1953	22 041	0,2225	6 200	0,1832

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Kameral vergi yoxlaması vasitəsilə hesablanmış verginin bir vergi ödəyicisinə düşən məbləği (cədvəl):

- ✓ 2010-cu ildə 35 yaşdan 55 yaşadək olan qrupda;
- ✓ 2011-ci ildə 55 yaşdan çox olan qrupda;
- ✓ 2012-ci ildə 35 yaşdan 55 yaşadək olan qrupda;
- ✓ 2013-cü ildə 35 yaşdan 55 yaşadək olan qrupda;
- ✓ 2014-cü ildə 55 yaşdan çox olan qrupda yüksəkliyi ilə nəzərə çarpmışdır.

Cədvəl 14.2

Kameral vergi yoxlaması ilə hesablanmış vergi məbləği (manat)

35 yaşadək olanlar		35 yaşdan 55 yaşadək olanlar		55 yaşdan çox olanlar	
Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ
2010					
1011724	65	4142281	79	1737870	75
2011					
661908	31	2928418	46	3188867	123
2012					
1054961	35	3958457	54	1245037	44
2013					
1551412	39	4136704	49	1138725	37
2014					
3055506	54	8087716	82	2795414	83

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, kameral vergi yoxlamaları ilə daha çox vergi məbləğinin hesablanması 35 yaşdan 55 yaşadək olan və 55 yaşdan çox olan qruplarda baş vermişdir (cədvəl 14.2). Bu vəziyyət həm də belə bir baxışı irəli sürməyə əsas verir: müvafiq qruplarda vergi bəyannamələrinin düzgün tərtib edilməsi və vaxtında vergi orqanlarına təqdim olunması ilə bağlı pozuntu hallarına daha çox yol verilmişdir.

Həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010-cu, 2011-ci, 2012-ci və 2013-cü illərdə vergi ödəyicilərinin 35 yaşdan 55 yaşadək olan qrupunda, 2014-cü ildə isə 55 yaşdan çox olan qrupunda müşahidə olunmuşdur (cədvəl 14.3). Bu, göstərici illər üzrə vergi ödəyicilərinin 35 yaşadək olan qrupunda digər qruplarla müqayisədə nisbətən aşağı səviyyədə olmuşdur. Tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, 35 yaşdan 55 yaşadək və 55 yaşdan yuxarı olan yaş qruplarına aid edilən vergi ödəyicilərinə səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi halları daha çox baş vermişdir. Bu amil də qeyd edilən vergi ödəyicilərinə vergi risklərinin nisbətən çox olduğunu göstərir.

Cədvəl 14.3

Həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamaları

35 yaşadək olanlar		35 yaşdan 55 yaşadək olanlar		55 yaşdan çox olanlar	
Cəmi	1 ödəyiciyə düşən sayı	Cəmi	1 ödəyiciyə düşən sayı	Cəmi	1 ödəyiciyə düşən sayı
2010					
309	0,0198	2 042	0,0387	823	0,0351
2011					
260	0,0119	1 334	0,0211	485	0,0186
2012					
273	0,0092	1 172	0,0158	416	0,0145
2013					
368	0,0098	1 249	0,0148	400	0,0130
2014					
765	0,0136	1 609	0,0162	562	0,0166

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində əlavə hesablanmış verginin bir vergi ödəyicisinə düşən məbləği 2010-cu ildə 35 yaşdan 55 yaşadək olan, 2011-ci, 2012-ci, 2013-cü və 2014-cü illərdə isə 55 yaşdan çox olan yaş qrupunda daha yüksəkliyi ilə nəzərəçarpar. Vergi ödəyicilərinin 35 yaşadək olan qrupunda isə bu göstərici illər üzrə digər qruplarla müqayisədə nisbətən aşağı olmuşdur. Bu vəziyyət belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, 35 yaşdan 55 yaşadək və 55 yaşdan çox olan yaş qruplarına aid edilən vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin az hesablanması və ya gizlədilməsi hallarına daha çox yol verilir (cədvəl 14.4).

Cədvəl 14.4

Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində əlavə hesablanmış vergi məbləği (manat)

35 yaşadək olanlar		35 yaşdan 55 yaşadək olanlar		55 yaşdan çox olanlar	
Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ
2010					
495688	32	5503943	105	2315259	99
2011					
615623	28	4459016	71	1945490	75
2012					
1927419	65	12518151	169	5195515	182
2013					
3295415	83	17176199	203	6970582	228
2014					
5142260	91	19067995	192	12489967	370

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Səyyar vergi yoxlamaları ilə bağlı tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyasının bir vergi ödəyicisinə düşən məbləği 2010-cu, 2011-ci və 2012-ci illərdə 35 yaşdan 55 yaşadək olan, 2013-cü və 2014-cü illərdə olan 55 yaşdan çox olan yaş qruplarında daha çox müşahidə edilmişdir. 2014-cü il istisna olmaqla digər illərdə vergi ödəyicilərinin 35 yaşadək olan qrupunda bu göstərici digər qruplarla müqayisədə nisbətən aşağı səviyyəsi ilə nəzərə çarpmışdır. 2014-cü ildə isə həmin göstərici iki dəfədən çox artaraq 35 yaşdan 55 yaşadək olan qrupun göstəricisini üstələmişdir (cədvəl 14.5). Aparılan tədqiqatlara əsasən qeyd etmək olar ki, hər qrupun üçündə də səyyar vergi yoxlaması ilə tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyasının bir vergi ödəyicisinə düşən məbləğində artım tendensiyası müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 14.5

Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyasının məbləği (manat)

35 yaşadək olanlar		35 yaşdan 55 yaşadək olanlar		55 yaşdan çox olanlar	
Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ
2010					
103306	7	1136101	22	319740	14
2011					
662868	31	4752678	75	1739613	67
2012					
958195	32	5231866	71	1854232	65
2013					
1204468	30	5324849	63	2535029	83
2014					
4526140	80	7527508	76	3215883	95

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Vergi orqanlarına verilmiş şikayətlərin bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010-2011-ci illərin hər birində 35 yaşdan 55 yaşadək olan yaş qrupunda daha yüksək olmuşdur. Bu amil göstərir ki, vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasındakı mübahisəli hallar daha çox vergi ödəyicilərinin 35 yaşdan 55 yaşadək olan qrupunda baş vermişdir. Şikayətlərin sayının bu qrupdan olan vergi ödəyiciləri arasında yüksək olması həm də bu yaşda olan ödəyicilərin öz hüquqlarının qorunması naminə şikayət verməyə daha meyilli olmalarından irəli gələ bilər. Eyni zamanda, təhlillər göstərir ki, vergi orqanına təqdim edilmiş şikayətlərin sayının artmasında da müəyyən tendensiya özünü göstərmişdir (cədvəl 14.6).

Cədvəl 14.6

Vergi orqanlarına təqdim edilmiş şikayətlərin sayı

35 yaşadək olanlar		35 yaşdan 55 yaşadək olanlar		55 yaşdan çox olanlar	
Cəmi sayı	1 ödəyiciyə düşən sayı	Cəmi sayı	1 ödəyiciyə düşən sayı	Cəmi sayı	1 ödəyiciyə düşən sayı
2010					
23	0,00025	61	0,00066	40	0,00044
2011					
21	0,00019	92	0,00083	34	0,00031
2012					
37	0,00028	99	0,00075	31	0,00023
2013					
51	0,00033	118	0,00076	64	0,00041
2014					
142	0,00075	208	0,00110	69	0,00036

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

14.3. Vergi ödəyicilərinin cins qrupları üzrə vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsi

Operativ nəzarət tədbirləri ilə aşkar edilmiş qanun pozuntusu hallarının bir vergi ödəyicisinə düşən sayı müvafiq dövr ərzində qadın vergi ödəyiciləri ilə müqayisədə yüksək olmuşdur. Bu vəziyyət göstərir ki, qadın vergi ödəyiciləri vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasında kişi ödəyiciləri ilə müqayisədə daha intizamlıdırlar. Eyni zamanda, aparılmış təhlillər göstərir ki, hər iki qrupda bir ödəyiciyə düşən qanun pozuntusu hallarının sayının artımında da müəyyən tendensiya müşahidə olunur (diqram 14.7).

Diaqram 14.7

Operativ nəzarət tədbirləri ilə aşkar edilmiş qanun pozuntusu hallarının cins baxımından müqayisəsi

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Kameral vergi yoxlaması ilə hesablanmış verginin bir vergi ödəyicisinə düşən məbləği 2010-2014-cü illərin hər birində kişi vergi ödəyicilərinin qrupunda daha yüksək olmuşdur (diaqram 14.8). Bu da qadın vergi ödəyiciləri ilə müqayisədə kişi vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi bəyannamələrinin tərtibi və vaxtında təqdim olunması ilə bağlı pozuntu hallarına daha çox yol verildiyini göstərir.

Diaqram14.8

Kameral vergi yoxlaması ilə hesablanmış vergi məbləği (manat)

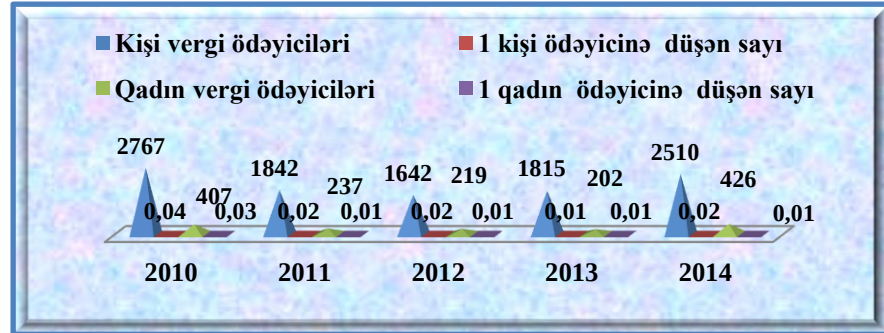
Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010-2014-cü illər ərzində kişi vergi ödəyiciləri qrupunda daha yüksək olmuşdur. Bu amil də vergi qanunvericiliyinin pozulma risklərinin kişi vergi ödəyiciləri arasında

daha yüksək olduğunu göstərir. Eyni zamanda tədqiqatlar göstərir ki, 2010-cu ildən 2013-cü ilədək hər iki qrupa düşən səyyar vergi yoxlamalarının bir ödəyici üzrə sayında azalma tendensiyası, 2014-cü ildə isə artması müşahidə olunmuşdur (diaqram 14.9).

Diaqram 14.9

Həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının vergi ödəyicilərinin cinsi baxımdan say fərqləri

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində əlavə hesablanmış verginin bir vergi ödəyicisinə (kişi və qadın) düşən məbləği 2010-2014-cü illərin hər birində vergi ödəyiciləri qruplarında yüksəkliyi ilə diqqəti cəlb edir (cədvəl 14.7). Bu, vəziyyət qeyd olunan qruplardan olan vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin gizlədilməsi və azaldılması kimi pozuntu hallarına kifayət qədər çox yol verildiyini göstərir.

Cədvəl 14.7

Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində əlavə hesablanmış vergi məbləği (manat)

Kişi vergi ödəyiciləri		Qadın vergi ödəyiciləri	
Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ
2010			
7416297	96	898593	65
2011			
6425233	68	594896	35
2012			
17564785	158	2076300	99
2013			
24879073	193	2563123	98
2014			
33444850	217	3255373	93

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyasının bir vergi ödəyicisinə düşən məbləği 2010-2014-cü illərin hər birində kişi vergi ödəyiciləri qrupunda yüksəkliyi ilə müşahidə edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, 2011-ci ildən 2013-cü ilədək olan intervalda səyyar vergi yoxlamaları nəticəsində tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyasının bir

vergi ödəyicisində düşən məbləğində hər iki qrup üzrə azalma, 2014-cü ildə isə artma müşahidə olunur (cədvəl 14.8).

Cədvəl 14.8

Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyasının məbləği (manat)

Kişi vergi ödəyiciləri		Qadın vergi ödəyiciləri	
Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ
2010			
1418929	18	140219	10
2011			
6381874	68	773284	46
2012			
7130245	64	914048	44
2013			
8257328	64	807018	31
2014			
13607595	88	1661935	47

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Vergi orqanlarına verilmiş şikayətlərin bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010, 2011, 2012-ci illərdə kişi vergi ödəyiciləri qrupunda, 2013-2014-cü illərdə isə qadın vergi ödəyiciləri qrupunda daha yüksək olmuşdur. Digər tərəfdən, 2013-2014-cü illərdə qadın vergi ödəyicilərində, 2014-cü ildə isə kişi vergi ödəyicilərində şikayətlərin sayında kəskin artma meyili özünü göstərir (diaqram 14.10).

Diaqram 14.10

Vergi orqanlarına verilmiş şikayətlərin bir ödəyiciyə düşən sayı

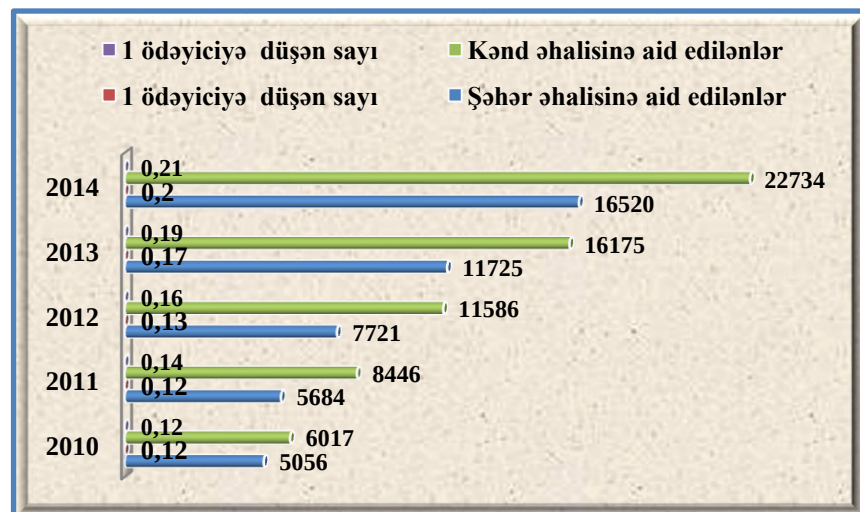
Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

14.4. Yaşadığı ərazi üzrə vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsi

Operativ nəzarət tədbirləri ilə aşkar edilmiş qanun pozuntusu hallarının bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010-cu ildə vergi ödəyicilərinin şəhər əhalisinə aid edilən qrupunda, qalan illərdə isə kənd əhalisinə aid edilən qrupunda yüksəkliyi ilə müşahidə edilmişdir (diaqram 14.11). Bu durum göstərir ki, kənd əhalisinə aid edilən vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinin tələblərinə əmələtmə səviyyəsi aşağıdır. Eyni zamanda, hər iki qrupda operativ nəzarət tədbirləri ilə aşkar edilmiş qanun pozuntusu hallarının bir vergi ödəyicisə düşən sayında artım tendensiyası müşahidə olunmuşdur.

Diaqram 14.11

Operativ nəzarət tədbirləri ilə aşkar edilmiş qanun pozuntusu hallarının ərazi üzrə müqayisəsi

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Kameral vergi yoxlaması nəticəsində 2010-2014-cü illər ərzində hesablanmış verginin bir vergi ödəyicisinə düşən məbləği şəhər əhalisinə aid olunan qrupda daha yüksək olmuşdur (cədvəl 14.9). Bu amili əsasən şəhər əhalisinə aid edilən vergi ödəyicilərinin dövriyyələrinin, həmçinin ödədikləri vergi məbləğinin kənd vergi ödəyicisi ilə müqayisədə daha yüksək olması ilə əlaqələndirmək olar.

Cədvəl 14.9

Kameral vergi yoxlaması ilə hesablanmış vergi məbləği (manat)

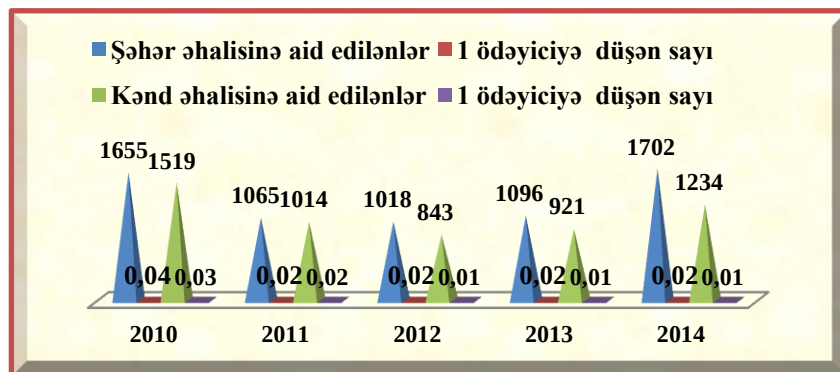
Şəhər əhalisinə aid edilənlər		Kənd əhalisinə aid edilənlər	
Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ
2010			
4391148	106	2500727	50
2011			
4481277	91	2297915	37
2012			
3254569	56	3003885	41
2013			
3846265	56,8	2980576	34
2014			
7224825	88	6713811	63

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010-2014-cü illər ərzində şəhər əhalisinə aid edilən vergi ödəyiciləri qrupunda daha yüksəkliyi ilə fərqlənir. Bu da kənd yerlərində fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri ilə müqayisədə şəhər yerlərində keçirilən səyyar vergi yoxlamalarının sayının çox olması ilə bağlıdır (daiqram 14.12).

Diaqram 14.12.

Ərazi üzrə həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının sayı

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Həmçinin, səyyar vergi yoxlaması nəticəsində əlavə hesablanmış verginin bir vergi ödəyicisinə düşən məbləği 2010-2014-cü illər ərzində şəhər əhalisinə aid edilən vergi ödəyiciləri qrupunda digər qrupla müqayisədə yüksək olmuşdur. Eyni zamanda 2011-ci

ildən başlayaraq səyyar vergi yoxlaması nəticəsində əlavə hesablanmış verginin bir vergi ödəyicisinə düşən məbləğində artım müşahidə olunmuşdur (cədvəl 14.10).

Cədvəl 14.10.

Ərazi üzrə səyyar vergi yoxlaması nəticəsində əlavə hesablanmış vergi məbləği (manat)

Şəhər əhalisinə aid edilənlər		Kənd əhalisinə aid edilənlər	
Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ
2010			
4765698	115	3549192	71
2011			
3881768	79	3138360	51
2012			
11349421	194	8291664	112
2013			
16 364392	242	11077805	127
2014			
23290887	283	13409336	125

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Səyyar vergi yoxlaması nəticəsində tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyasının bir vergi ödəyicisinə düşən məbləği 2010-2014-cü illər ərzində şəhər əhalisinə aid edilən vergi ödəyiciləri qrupunda yüksəkliyi ilə müşahidə olunur. Bu amili həm şəhər əhalisinə aid edilən vergi ödəyicilərinin ödəməli olduqları vergi məbləğinin kənd əhalisi ilə müqayisədə yüksəkliyi, həm də bu ödəyicilər üzrə keçirilən yoxlamaların sayının çox olması ilə izah etmək olar (cədvəl 14.11).

Cədvəl 14.11

Ərazi üzrə səyyar vergi yoxlaması nəticəsində tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyaları (manat)

Şəhər əhalisinə aid edilənlər		Kənd əhalisinə aid edilənlər	
Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Məbləğ cəmi	1 ödəyiciyə düşən məbləğ
2010			
812360	20	746788	15
2011			
4411135	89	2744024	45
2012			
4754824	82	3289468	45
2013			
5063050	75	4001296	46
2014			
9705756	118	5563774	52

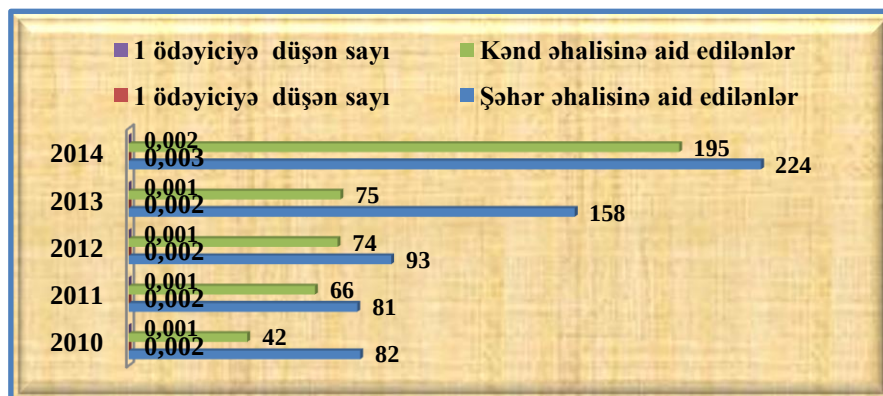
Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Vergi orqanlarına təqdim edilmiş şikayətlərin bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010-2014-cü illər ərzində şəhər əhalisinə aid edilən vergi

ödəyiciləri qrupunda yüksək olmuşdur (diaqram 14.13). Bu, şəhər əhalisinə aid edilən vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında baş verən mübahisəli halların kənd əhalisi ilə müqayisədə nisbətən çox olması ilə bağlıdır.

Diaqram 14.13

Ərazi üzrə vergi orqanlarına təqdim edilmiş şikayətlər

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

14.5. Vergi ödəyicilərinin fəaliyyət müddətinə görə vergi qanunvericiliyinə əmələmə səviyyəsi

Operativ nəzarət tədbirləri ilə aşkar edilmiş qanun pozuntusu hallarının bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010-2014-cü illərdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma müddəti 5 idən 10 ilədək və 10 ildən çox olan vergi ödəyiciləri qrupunda daha yüksək, 5 ilədək məşğul olanlar qrupunda isə daha aşağı olması ilə nəzərə çarpır (cədvəl 14.12). Bu vəziyyət belə bir baxışı irəli sürməyə əsas verir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə daha çox məşğul olanlar vergilərdən yayınmağa və daha az vergi ödəməyə meyllilik mövcuddur.

Cədvəl 14.12

Operativ nəzarət tədbirləri ilə aşkar edilmiş qanun pozuntusu

5 ilədək məşğul olanlar		5 ildən 10 ilədək məşğul olanlar		10 ildən çox məşğul olanlar	
Cəmi sayı	1 ödəyiciyə düşən say	Cəmi sayı	1 ödəyiciyə düşən say	Cəmi sayı	1 ödəyiciyə düşən say
2010					
816	0,08	6698	0,10	3559	0,21
2011					
2505	0,08	7365	0,11	4260	0,26
2012					
4824	0,09	9214	0,14	5269	0,32
2013					
9756	0,13	11691	0,18	6453	0,39
2014					
17412	0,16	14267	0,22	7575	0,46

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Kameral vergi yoxlaması ilə hesablanmış verginin bir vergi ödəyicisinə düşən məbləği 2010-2014-cü illərdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə 5 ildən 10 ilədək və 10 ildən çox məşğul olan vergi ödəyiciləri qrupunda daha yüksək, 5 ilədək məşğul olan vergi ödəyiciləri qrupunda isə daha aşağı olması ilə müşahidə olunur (cədvəl 14.13). Bu vəziyyət göstərir ki, vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma müddətləri artdıqca onların vergi bəyannamələrinin düzgün tərtib olunması və vaxtında təqdim edilməsi ilə bağlı olan yol verdikləri pozuntularının da sayı artır.

Cədvəl 14.13

Kameral vergi yoxlaması ilə hesablanmış vergi məbləği (manat)

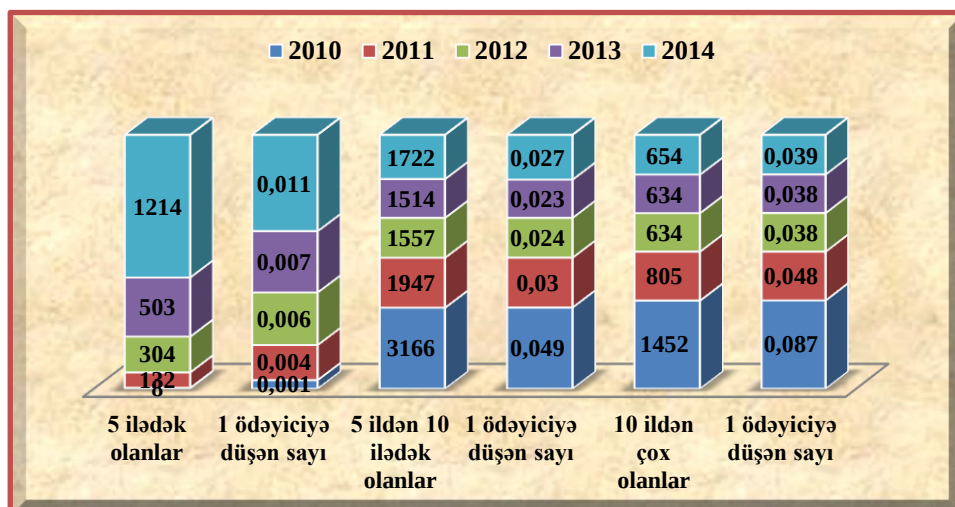
5 ilədək məşğul olanlar		5 ildən 10 ilədək məşğul olanlar		10 ildən çox məşğul olanlar	
Cəmi məbləğ	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Cəmi məbləğ	1 ödəyiciyə düşən məbləğ	Cəmi məbləğ	1 ödəyiciyə düşən məbləğ
2010					
77036	7	3189301	49	3625538	219
2011					
624924	21	2298445	36	3855823	233
2012					
1422041	28	3411649	53	1424765	86
2013					
2257591	31	2873833	45	1695417	102
2014					
7457066	69	4210643	65	2270927	137

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010-2014-cü illərdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma müddəti 5 ildən çox olan vergi ödəyicilərində daha yüksək, 5 ilədək məşğul olan ödəyicilərdə isə daha aşağı olması ilə diqqəti cəlb edir (diaqram 14.14). Bu amil də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma müddəti 5 ildən çox olan vergi ödəyicilərində səyyar vergi yoxlaması keçirilməsi hallarının daha çox meydana çıxdığını göstərir.

Diaqram 14.14

Həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının sayı

Mənbə: Diaqram <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Vergi orqanlarına təqdim edilmiş şikayətlərin bir vergi ödəyicisinə düşən sayı 2010-cu, 2012-ci, 2013-cü və 2014-cü illərdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma müddəti 10 ildən çox olan vergi ödəyicilərinin qrupunda, 2011-ci ildə isə məşğul olma müddəti 5 ildən 10 ilədək olan vergi ödəyiciləri qrupunda daha yüksəkliyi ilə fərqlənir (cədvəl 14.14). Bu vəziyyət də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma müddəti daha çox olan vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında mübahisəli məsələlərin daha yüksək olmasını göstərir.

Cədvəl 14.14

Vergi orqanlarına verilmiş şikayətlərin sayı

5 ilədək məşğul olanlar		5 ildən 10 ilədək məşğul olanlar		10 ildən çox məşğul olanlar	
Cəmi sayı	1 ödəyiciyə düşən sayı	Cəmi sayı	1 ödəyiciyə düşən sayı	Cəmi sayı	1 ödəyiciyə düşən sayı
2010					
3	0,0003	70	0,0011	51	0,0031
2011					
38	0,0013	88	0,0014	21	0,0013
2012					
41	0,0008	79	0,0012	47	0,0028
2013					
77	0,0010	121	0,0019	35	0,0021
2014					
203	0,0019	164	0,0025	52	0,0031

Mənbə: Cədvəl <https://www.taxes.gov.az/az> məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

15. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi islahatı və onun vergi mühitinə təsiri

Azərbaycanda son dövrdə aparılan islahatlar vergi xidmətini də öz genişliyi ilə əhatə etmişdir. Xüsusilə də 2018-ci il vergi sahəsində geniş islahatlar paketinin hazırlanması, bu sahədə qanunvericilik bazasına əsaslı dəyişikliklərin edilməsi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Müvafiq islahatları əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə təsnifləşdirmək mümkündür:

- Vergi sistemində idarəetmə prinsiplərinin yenidən təşkili;
- Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi;
- Vergi xidmətlərinin həyata keçirilməsində müasir innovativ texnologiyaların tətbiqi;
- Vergi xidməti sahəsində şəffaflığın artırılması;
- Vergiödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında qarşılıqlı etimadın yüksəldilməsi.

Həmçinin, vergi qanunvericiliyində mövcud olan bir sıra boşluqların aradan qaldırılması, müasir çağırışların tələbindən və təbiətindən irəli gələn zəruri məsələlərin həlli məqsədilə müxtəlif dövlət qurumları və ictimai təşkilatların, assosiasiyaların, sahibkarların rəy və təklifləri nəzərə alınmaqla Vergi Məcəlləsi yeni redaksiyada hazırlanaraq, təsdiq olunmuşdur. Keçən ildən başlayaraq, vergi əməliyyatlarının həyata keçirilməsində elektron qaimə (e-qaimə) tətbiq edilməkdədir. Müvafiq dövrdən etibarən, vergi orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi, vergi inzibatçılığının əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasına yönəldilməsi, korrupsiya və digər neqativ hallarla mübarizə sahəsində fəaliyyətin gücləndirilməsi məqsədilə fiskal nəzarətdən vergi ödəyicilərinə xidmət prinsipinə əsasən vergi xidməti təşkil edilməkdədir. Artıq vergi xidməti qarşısında duran başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən biri də bu sahədə rəqəmsallaşma və elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsidir. Həmçinin, vergiödəyiciləri ilə münasibətdə insan amilinin rolunu minimuma endirmək üçün vergiödəyicilərinə göstərilən elektron xidmətlərin avtomatlaşdırılması ilə yanaşı, vergi nəzarəti proseslərinin avtomatlaşdırılması da əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən olunmaqdadır.

Ölkədə elektron ticarətin innovativ platforması olan və e-kommersiya sahəsində dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı üçün ən yaxşı model hesab edilən Rəqəmsal Ticarət Qovşağının fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər də həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycanda mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin tətbiqi sayəsində vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, biznesin fəaliyyətinin yaxşılaşmasına şərait yaradan islahatların aparılması nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında yüksək qiymətləndirilmişdir. Dünya Bankının hazırladığı

biznes mühitinin əlverişliliyi üzrə qiymətləndirməni əks etdirən “Doing Business 2019” hesabatında iki indikator – “Biznesə başlama” (Starting business) və “Vergilərin ödənişi” (Paying taxes) birbaşa vergi məsələlərinə aiddir. Azərbaycan hər iki göstərici üzrə mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıb, “Biznesə başlama” üzrə son bir ildə 18-ci yerdən 9-cu yerə, “Vergilərin ödənilməsi” indikatoru üzrə isə 35-ci yerdən 28-ci yerə yüksəlib. “Biznesə başlama” prosedurları üzrə respublikamız əksər region ölkələrini üstələyir. Azərbaycanda bu göstərici üzrə prosedurların sayı cəmi 2 olduğu halda, Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələrində orta hesabla 5, OECD ölkələrində isə 4,8 təşkil edir. Vaxt (gün) göstəricisi Azərbaycanda 3, Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələrində 12,1; OECD ölkələrində 9,2-dir. Xərc indeksi üzrə (adambaşına düşən gəlirin faizi) Azərbaycanın əmsalı 1,3; Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələrinin əmsalı 5,3; OECD ölkələrinin əmsalı 3,4-dür. Minimum kapital (adambaşına düşən gəlirin faizi) üzrə respublikamız 0 əmsalına, Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələri 5,8; OECD ölkələri 8,8 əmsalına malikdir.

Hesabatın vergiyə aid digər göstəricisi olan “Vergilərin ödənilməsi” indeksi üzrə respublikamız MDB məkanında ilk yerlərdən birini tutur [85; 87].

Son dövrdə vergi sahəsində qanunvericiliyin daha əhatəli və geniş şəkildə təkmilləşdirilməsi köklü dəyişikliklər kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Qanuna əsasən, Vergi Məcəlləsinə 250-dən artıq dəyişiklik olunmuşdur. Bu dəyişikliklər beş əsas istiqaməti əhatə etməsi ilə nəzərə çarpır:

- sahibkarlığın dəstəklənməsi;
- vergidən yayınmanın və “kölgə iqtisadiyyatı”nın miqyasının azaldılması;
- vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi;
- vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

Aparılan vergi islahatlarının başlıca istiqamətlərindən biri də fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrədir və bu sahədə ciddi mütərəqqi addımlar atılmışdır. Belə ki, hazırda fiziki şəxslərin aylıq gəlirindən aşağıdakı dərəcələrlə vergi tutulmaqdadır: 2500 manatadək 14%, 2500 manatdan çox olduqda 350 manat və + 2500 manatdan çox olan məbləğin 25%-i səviyyəsində. Göstərmək lazımdır ki, hazırkı dövrdə büdcə-vergi siyasətinin əsas prioritetini mizdlə çalışanların gəlirləri ilə bağlı islahatın həyata keçirilməsi təşkil edir. Həmin islahatın əsasını neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən vergi ödəyicilərində mizdolu işdən aylıq gəlir vergisinə güzəştin müəyyən edilməsi və məcburi dövlət

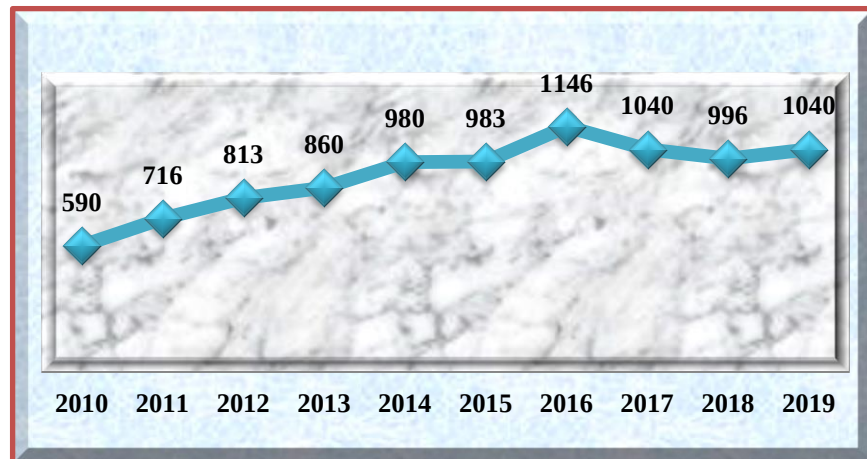
sosial sığorta haqları üzrə yükün işəgötürən və işçi üzərinə düşən nisbətlərin tənzimlənməsi təşkil edir. Həyata keçirilən islahat nəticəsində ilk növbədə ödəyicilərin əhəmiyyətli hissəsinin vergi və məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödənişləri üzrə ümumi yükünün azaldılması, qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılmasına yönəldilən tədbirlərin tətbiqi nəzərdə tutulmaqdadır.

Azərbaycanda aparılan iqtisadi siyasət vergi xidməti sahəsində də inkişafa səbəb olmuş, həmçinin belə müsbət tendensiya fiziki şəxslərin gəlir vergisinin artmasında da özünü göstərmişdir. 2010-cı illə müqayisədə 2018-ci ildə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin həcmi 1,7 dəfə yüksəlmişdir. Digər tərəfdən, son vergi islahatları göstərir ki, 2019-cı ildə muzzdlu işlə əlaqədar hesablanan verginin məbləği əvvəlki illə müqayisədə - 4% artmaqla, 1040 milyon manat təşkil edəcəkdir [85; 87].

Aparılan tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, mövcud vergi islahatları ilkin mərhələdə dövlət büdcəsinə “Fiziki şəxslərin gəlir vergisi” maddəsi üzrə daxilolmaların müəyyən qədər azalmasına səbəb ola bilər. Lakin, yaxın gələcəkdə isə ölkədə iqtisadi fəallıq artmaqla, həm vergitutma bazasının genişlənməsinə, həm də “kölgə iqtisadiyyatının” payının azalmasına təsir edəcəkdir. Eyni zamanda, bütün bu kimi amillər də artıq vergi inzibatçılığının güclənməsi ilə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin həcmi artırılmasına və bu vergi növü üzrə büdcəyə daxilolmaların artmasına təsir edəcəkdir.

Diaqram 15.1

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin inkişaf səviyyəsi
(milyon manat)

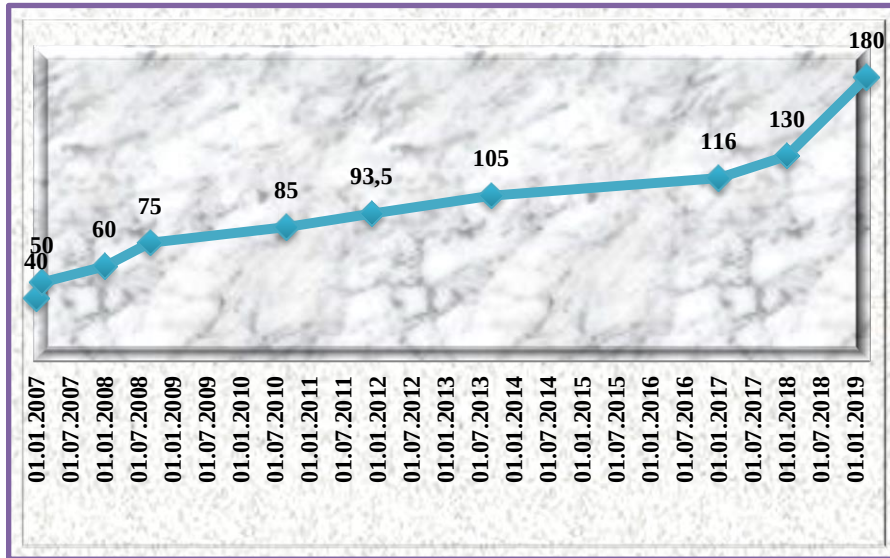
Mənbə: Diaqram <https://www.stat.gov.az> məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar vətəndaşların minimum əmək haqqının artırılması istiqamətində paralel həyata keçirilir. Bu islahatların

əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, son dövrlərdə əmək haqlarının artırılması ilə yanaşı, az əmək haqqı alan bir çox insanlar üçün gəlir vergisi üzrə bir çox stimullar da tətbiq olunmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 8 fevral 2019-cu il Sərəncamı ilə ölkədə minimum əmək haqqının məbləği 2019-cu il martın 1-dən 50 manat (38,4%) artırılaraq 130 manatdan 180 manata çatdırılmışdır.

Diaqram 15.2

Ölkə üzrə minimum əmək haqqının inkişaf səviyyəsi (manat)

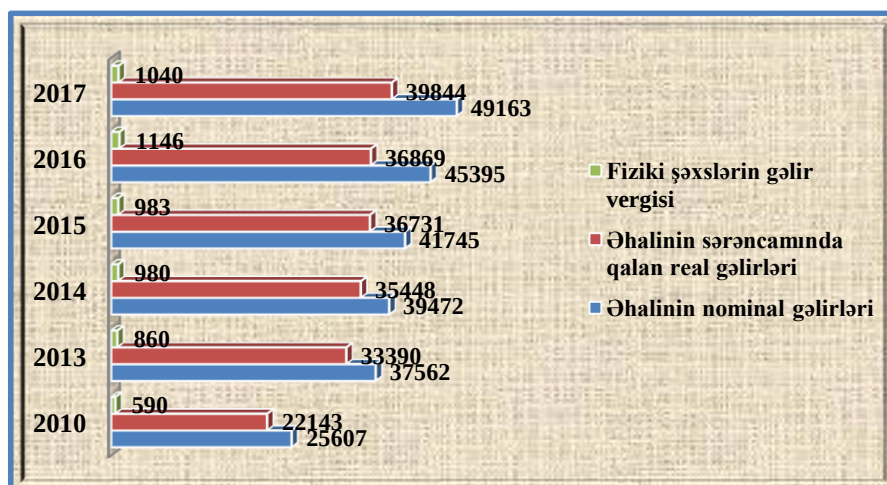
Mənbə: Diaqram <https://www.stat.gov.az> məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, minimum əməkhaqqının artımı birbaşa olaraq 600 minədək insanı əhatə edir. Onlardan dövlət sektorunda işləyən 450 min nəfərin əməkhaqqında 30%, özəl sektorda işləyən 150 min nəfərin əməkhaqqında isə 25% artım özünü göstərmişdir. Son on ildən artıq bir dövr ərzində ölkə üzrə minimum əməkhaqqının həcmi 40 manatdan (2007-ci il) - 180 manatadək (2019-cu il) olmaqla, 4,5 dəfə artması ilə müşahidə edilmişdir. Həyata keçirilən belə mühüm sosial əhəmiyyətli siyasət həm də ölkədə aparılan məqsədli vergi islahatları ilə üst-üstə düşür və təbii ki, hər iki islahat tədbiri əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması istiqamətində öz sağlamlaşdırıcı təsirini göstərəcəkdir.

Əhalinin pul gəlirlərində də artım meyilliliyi diqqəti cəlb etməkdədir, belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2017-ci ildə əhalinin nominal pul gəlirləri 2 dəfəyə yaxın, əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri isə 1,8 dəfə yüksəlmişdir. Göstərmək lazımdır ki, müvafiq artım tendensiyası həm də ölkədə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin həmin dövrdə 1,8 dəfə yüksəlməsi ilə paralel özünü büruzə vermişdir [87].

Diaqram 15.3

Əhalinin pul gəlirlərinin və fiziki şəxslərin gəlir vergisinin artım səviyyəsi
(milyon manat)

Mənbə: Diaqram <https://www.stat.gov.az> məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

İqtisadiyyatın bir sıra sahələrinə tətbiq olunacaq vergi güzəştlərində dərəcələrdə və yığımında inzibətçiliyi təkmilləşdirmək əsas məqsəd xarakteri daşıyır. Belə ki, bunun üçün ən mühüm meyarlar vergidən yayınmanı azaltmaq, uçot bazası, mal dövriyyəsinin sənədləşdirilməsi də daxil, vergitutma rejimi kimi məsələləri təkmilləşdirmək və vergi güzəştlərini optimallaşdırmaq yolu ilə iqtisadi səmərəni gücləndirməkdir. Tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, ölkədə aparılan vergi islahatları nəticəsində 2019-cu ildə muzdlu işə cəlb olunacaq işçilərin sayı – 1301215 nəfər təşkil edəcəkdir. Muzdlu işlə əlaqədar gəlir vergi ödəyicilərinin aid olduqları vergi orqanları üzrə təsnifat bölgüsünü müvafiq şəkildə göstərmək mümkündür: 22% (281568) - Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti, 2% (24376) - Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti, 34% (446737) - Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti və 42% (548534) - ərazi və rayon vergilər idarələri. Göründüyü kimi, muzdlu işlə əlaqədar vergi ödəyicilərinin sayının ərazi və rayonlar üzrə xüsusi çəkisi ölkə üzrə bu yönümlü vergi ödəyicilərinin sayının yarısına qədərini təşkil edəcəkdir [85; 87].

Ölkədə 2019-cı ildə muzdlu işlə əlaqədar vergiyə cəlb olunacaq fiziki şəxslərin gəlirinin məbləği - 9495245 min manat təşkil etməlidir. Muzdlu işlə əlaqədar gəlirlərin aid olduqları vergi orqanları üzrə bölgüsünü müvafiq şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür: 49% (4621788 min manat) - Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti, 1% (105459 min manat) - Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti,

27% (258382 min manat) Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti və 23% (2184177 min manat) - ərazi və rayon vergilər idarələri. Muzdlu işlə əlaqədar vergi ödəyicilərinin sayının ərazi və rayonlar üzrə xüsusi çəkisinin ölkə üzrə bu yönümlü vergi ödəyicilərinin sayının yarısına bərabər olmasına baxmayaraq, ərazi və rayonlarda vergiyə cəlb olunacaq gəlirlərin həcmi ölkə üzrə müvafiq göstəricinin yalnız - 23%-ni təşkil edəcəkdir [85; 87].

Cədvəl 15.1

Muzdlu işçilərin məlumatlarının vergi orqanları üzrə təsnifatı

(2019)

	Muzdlu işə cəlb olunacaq işçilərin sayı	Muzdlu işlə əlaqədar gəlirin məbləği (min manat)	Muzdlu işlə əlaqədar hesablanan verginin məbləği (min manat)
Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti	281568	4621788	676388
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti	24376	105459	4850
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti	446737	2583821	229297
Ərazi və rayon vergilər idarələri	548534	2184177	129377
Ölkə üzrə	1301215	9495245	1039912

Mənbə: Cədvəl www.taxes.gov.az məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Muzdlu işlə əlaqədar hesablanan verginin həcmi 2019-cu ildə 1039912 min manat təşkil edəcəkdir. Muzdlu işlə əlaqədar hesablanan vergilər aidiyyəti vergi orqanları tərəfindən müvafiq şəkildə toplanaraq, dövlət büdcəsinə keçiriləcəkdir: 65% (676388 min manat) - Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti, 0,5% (4850 min manat) - Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti, 22% (229297 min manat) - Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti və 12,5% (129377 min manat) - ərazi və rayon vergilər idarələri (85). Muzdlu işlə əlaqədar vergi ödəyicilərinin sayının ərazi və rayonlar üzrə xüsusi çəkisinin ölkə üzrə bu yönümlü vergi ödəyicilərinin sayının yarısına bərabər olmasına baxmayaraq, ərazi və rayonlarda vergiyə cəlb olunacaq gəlirlərin həcmi ölkə üzrə müvafiq göstəricinin yalnız - 23%-ni təşkil edəcəkdir. Muzdlu işlə əlaqədar hesablanan verginin həcmi ölkə

üzrə müvafiq göstərici ilə müqayisədə hələ ki aşağı olması ilə nəzərə çarpacaqdır (12,5%).

Cədvəl 15.2

**Aylıq gəliri 2500 manatadək olan muzzdlu işçilər və onlar üzrə
hesablanan vergi ödəmələri (2019, min manat)**

	Aylıq gəliri 2500 manatadək olan muzzdlu işçilərin sayı	Aylıq gəliri 2500 manatadək olan işçilərin gəliri (min manat)	Aylıq gəliri 2500 manatadək olan işçilərdən vergi hesablamalarının məbləği (min manat)
Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti	259356	2369222	238916
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibk iş Departamenti	24274	79014	3505
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti	441637	2201832	174334
Ərazi və rayon vergilər idarələri	544331	2080020	121149
Cəmi	1269598	6730088	537904

Mənbə: Cədvəl www.taxes.gov.az məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Ölkə üzrə 2019-cu ildə aylıq gəliri 2500 manatadək olan muzzdlu işçilərin sayı 1269598 nəfər təşkil edəcəkdir. Müvafiq vergi ödəyicilərinin say baxımından - vergi orqanları üzrə təsnifat bölgüsünü bu şəkildə sistemləşdirmək mümkündür: Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti üzrə - 20% (259356), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti üzrə - 2% (24274), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti üzrə - 35% (441637), ərazi və rayon vergilər idarələri üzrə - 43% (544331).

Aylıq gəliri 2500 manatadək olan muzzdlu işçilərin gəlirlərinin cəlb olunacaq aidiyyəti vergi orqanları üzrə struktur bölgüsünü belə şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür: Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti üzrə - 35% (2369222 min manat), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti üzrə - 1% (79014 min manat), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti üzrə - 33% (2201832 min manat), ərazi və rayon vergilər idarələri üzrə - 31% (2080020 min manat).

Aylıq gəliri 2500 manatadək olan muzzdlu işçilərdən vergi hesablamalarını həyata keçirəcək vergi orqanlarının struktur bölgüsünü belə şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür: Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti - 44% (238916 min manat), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti - 0,7% (3505 min manat), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti - 32,3% (174334 min manat), ərazi və rayon vergilər idarələri – 23% (121149 min manat) [87]. Aylıq gəliri 2500 manatadək olan muzzdlu işçilərin sayının ərazi və rayon vergilər idarələri üzrə 43% təşkil etməsinə baxmayaraq, onların 2019-cu ildə ödəyəcəyi vergilərin payı vergi orqanlarının strukurunda yalnız 23% təşkil edəcəkdir.

Cədvəl 15.3

Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan muzzdlu işçilərin sayı, gəlirləri və hesablanan vergi ödəmələri

	Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan muzzdlu işçilərin sayı	Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan muzzdlu işçilərin gəliri (min manat)	Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan işçilərdən verginin məbləği (min manat)
Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti	22213	1997704	395243
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti	102	4751	876
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti	5100	257665	43900
Ərazi və rayon vergilər idarələri	4202	36662	15163
Cəmi	31617	2296782	455182

Mənbə: Cədvəl www.taxes.gov.az məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Ölkədə 2019-cu ildə aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan muzzdlu işçilərin sayı 31617 nəfər təşkil edəcəkdir. Müvafiq vergi ödəyicilərinin say baxımından vergi orqanları üzrə təsnifat bölgüsünü bu şəkildə sistemləşdirmək mümkündür: Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti üzrə - 70% (22213), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti üzrə - 0,3% (102), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti üzrə - 16% (5100), ərazi və rayon vergilər idarələri üzrə - 13,7% (4202) [85].

Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan muzzdlu işçilərin gəlirlərinin cəlb olunacaq aidiyyəti vergi orqanları üzrə struktur bölgüsünü belə şəkildə

təsnifləşdirmək mümkündür: Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti üzrə - 87% (1997704), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti üzrə - 0,2% (4751 min manat), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti üzrə - 11% (257665 min manat), ərazi və rayon vergilər idarələri üzrə - 1,8% (36662 min manat) [85].

Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan müddətli işçilərin gəlirlərindən vergi hesablamalarını həyata keçirəcək vergi orqanlarının struktur bölgüsünü belə şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür: Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti - 87% (395243 min manat), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti - 0,2% (876 min manat), Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti - 10% (43900 min manat), ərazi və rayon vergilər idarələri - 3,8 % (15163 min manat) [85]. Tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan müddətli işçilərin 2019-cu il üzrə göstəriciləri (say, gəlirlər və hesablanan vergi ödəmələri) ərazi və rayon vergilər idarələri üzrə bir o qədər də öz yüksəkliyi ilə müşahidə olunmayacaqdır. Həmçinin, vergi islahatlarından daha çox faydalananları aylıq gəliri 2500 manatadək olan müddətli işçilər təşkil edəcəkdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat və mənbələr

Azərbaycan dilində olan mənbələr

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası”. Bakı, 2012.
3. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2019.
5. A.F.Musayev. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. CBS “Poligraphic Production”, Bakı, 2004.
6. A.F.Musayev. Yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanlarının vergi sistemi. Bakı-2008.
7. A.F.Musayev, Ə.C.Məmmədov. Ünvanlı Vergi Xidmətləri. Çarşıoğlu mətbəəsi. Bakı, 2013.
8. A.F.Musayev. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırması (nəzəri - praktiki araşdırma). Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı 2014.
9. A.F.Musayev. Aksizlər (xüsusi istehlak vergisi). Bestpack mətbəəsi. Bakı. 2016, səh. 158.
10. A.F.Musayev. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Bakı, 2001.
11. Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışan işçilərin Vahid Tarif Cədvəli ilə müəyyən edilmiş aylıq tarif (vəzifə) maaşlarının tənzimlənməsi və “Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışan işçilərin Vahid Tarif Cədvəli ilə müəyyən edilmiş aylıq tarif (vəzifə) maaşlarının tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 13 mart tarixli 89 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə. Bakı, 04.03.2019.
12. “İS(S)İ – 2015 İqtisadiyyatın liberallıq potensialı. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2017.
13. Musayev A.F. Dövlətin inzibatçılıq səylərinin vergi potensialına təsirinin məhdud tipli qeyri-səlis nəticə çıxarma üsulu ilə qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın vergi jurnalı, 3-cü buraxılış, 2016.
14. Musayev A.F., Aliyev X.Ş. Devalvasiyanın büdcənin vergi gəlirlərinə təsirinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın vergi jurnalı, I buraxılış, 2016.
15. Musayev A.F. Vergi gəlirlərinin təhlilinin və proqnozlaşdırılmasının makroiqtisadi əsasları. Azərbaycanın vergi jurnalı, II buraxılış, 2015.

16. Musayev A.F. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında elmi əsaslara söykənən vergi sisteminin də xüsusi yeri var. Azərbaycanın vergi jurnalı, I buraxılış, 2015.
17. Musayev A.F. Vergi potensialı və onun qiymətləndirilməsi üsulları. Azərbaycanın vergi jurnalı, 2014, № 5 (119).
18. Musayev A.F., Musayeva E.H. Vergi potensialından güzəşt şəklində dövlət tərəfindən könüllü imtina və onun səmərəliliyi. Təfəkkür Universitetinin elmi xəbərlər jurnalı, 2014, №3.
19. Musayev A.F. Modernləşdirmə və aktiv vergi siyasəti. Azərbaycanın vergi jurnalı, 2013, №6.
20. Musayev A.F. Vergi sisteminin formalaşması Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin əsas aləti kimi. "İpək yolu" jurnalı, 2011, №3.
21. Musayev A.F. Vergi qanunvericiliyi və ona riayət olunmasının beynəlxalq əhəmiyyəti. "İpək yolu" jurnalı, 2007, №3-4.
22. Musayev A.F. Vergitutma məqsədilə qiymətin müəyyən olunması prinsipi. Azərbaycanın Vergi xəbərləri jurnalı, 2007, № 3.
23. Musayev A.F., Qəhrəmanova L.A. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının nəzəri və metodoloji əsasları. "Odlar Yurdu" Universitetinin Elmi və pedaqoji xəbərləri, 2006, №19.
24. Musayev A.F., Əmirov N.Ə., Həsənlı Y.A. Vergi sisteminin sabıllıyının iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın Vergi xəbərləri jurnalı, 2006, № 5.
25. Musayev A.F., Əmirov N.Ə., Həsənlı Y.A. Fiskal siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi: I və II tip Laffer nöqtəsinin tapılması. Azərbaycanın Vergi xəbərləri jurnalı, 2006, № 3.
26. Məmmədov Yaşar. Müasir şəraitdə iqtisadi idarəetmə sisteminin təşəkkülü və inkişafı. "Elm" nəşriyyatı. Bakı, 2010.
27. Vergilər və vergitutma. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, Y.A.Kəlbıyev, Z.H.Rzayev. Polygraphic Production mətbəəsi. Bakı, 2010.
28. Vergi mədəniyyəti. A.F.Musayev, A.Qəhrəmanlı. Çəşioğlu mətbəəsi. Bakı, 2010.
29. Z.Ə.Səmədzadə. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. I-VII cildlər. Bakı, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı, 2012-2015-ci illər.

Rus dilində olan mənbələr

30. Акиф Мусаев. Налоговые льготы как инструмент активной налоговой политики. Общество и экономика, № 5, 2014.
31. А.Ф.Мусаев, Ф.Ф.Гарайев. Функционально-стоимостной анализ оценки эффективности налоговой политики. Scientific papers

- University of Latvia, Volume 706, Economics, V Latvijas Universitates, 2006.
32. Брызгалин А.В. Налогообложение доходов физических лиц. Омега-Л. 2011.
 33. Гончаренко Л.И. Налогообложение физических лиц. Инфра-М. 2012.
 34. Всемирный банк, Годовой отчет 2018. Open Knowledge Repository.
<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30326/211296.pdf>.
 35. Иванова Н.Г., Вайс Е.А., Кацюба И.А. Налоги и налогообложение. СПб. Питер, 2012.
 36. Ключкова И.В. Налог на доходы физических лиц. М. Экзамен, 2011.
 37. Лыкова, Л. Н. Налоги и налогообложение. М.: Издательство Юрайт, 2015.
 38. Мусайев А.Ф. Моделирование воздействия фискальной политики на экономическое развитие. Perspektywiczne opracowania sa nauka i technika -2011, 07-15 Listopada 2011.
 39. Мусайев А.Ф., Гасанлы Я.Г., Шыхалыеа В.Г. Оценка зависимости поступлений по налогу на прибыль от ВВП. The International technical Economical Journal, №2, Москва 2009.
 40. Мусайев А.Ф., Гарайев Ф.Ф. Имитационные модели безопасности налогооблагаемого бизнеса в условиях неблагоприятных воздействий. Scientific papers University of Latvia Volume 702, Economics V, 2006.
 41. Мусайев А.Ф., Гарайев Ф.Ф. Налоговые риски. Финансовые риски № 4 (45), Украина, Киев 2006.
 42. Мусайев А.Ф., Гарайев Ф.Ф. Функционально-стоимостной анализ оценки эффективности налоговой политики. Scientific papers University of Latvia Volume 706 Economics V, 2006.
 43. Мусайев А.Ф., Гарайев Ф.Ф. Функционально-стоимостной анализ оценки эффективности налоговой политики. Финансовый рынок и кредитно-банковская система России сборник научных трудов, Выпуск №-7 Санкт-Петербург, 2006.
 44. Мусайев А.Ф., Калбиев Я.А. Налоговая реформа в Азербайджанской Республике в условиях перехода к рынку. Общество и экономика, №3-4, Москва, Российская Академия наук, 2002.

45. Musayev A.Ф., Асадов А.А. Применение байесовской статистики для классификации налогоплательщиков по группам риска. *Azərbaycanın vergi jurnalı*, 2013, № 6.
46. Musayev A.Ф. Особенности налоговой политики при стимулировании инновационной деятельности. *Azərbaycanın vergi jurnalı*, 2012, №1.
47. Musayev A.Ф. Формирование налоговой системы как основного инструмента модели экономического развития Азербайджана. *Azərbaycanın Vergi xəbərləri jurnalı*, 2011, № 9.
48. Мусайев А.Ф., Гарайев Ф.Ф. Имитационные модели безопасности налогооблагаемого бизнеса в условиях неблагоприятных воздействий. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat, Humanitar və İctimai Elmlər seriyası (iqtisadiyyat)*, 2006, №1.
49. Налоговая политика государства. М.: Издательство Юрайт, 2015.
50. Налоги и налогообложение. М. Издательство Юрайт, 2016.
51. Налоговое право. Под ред. С.Г. Пепеляева. М., 2000.
52. Н.А. Кузьмина, Е.А. Тоболева. Налоговые льготы только востребованные и эффективные. “Налоговая политика и практика”. 2012, № 9.
53. Налоги и налогообложение в Азербайджане. А.Ф.Мусаев, М.М.Садыгов, Р.Б.Магerrамов, Р.А.Салаев. Элм, Баку, 2005.
54. Пансков, В. Г. Налоги и налогообложение. М. Издательство Юрайт, 2015.
55. Пансков, В. Г. Налоги и налогообложение: теория и практика. М. Издательство Юрайт, 2016.
56. Петров А.В. Зарплатные налоги. М.: Бератор-Пресс, 2011.
57. Оценка эффективности налоговых льгот. Издательство Русайнс. 2017.
58. Сокол М.П. Налог на доходы физических лиц. М. Налоговый вестник, 2012.
59. Тютюров Н. Н. Налоговые системы зарубежных стран: Европа и США. М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К", 2006.
60. Ходов Л.Г. Налоги и налоговое регулирование экономики. М. Теис, 2006.
61. Черник Д. Г. Теория и история налогообложения. М. Издательство Юрайт, 2016.
62. Чечелева Т.В. Экономическая теория. Минск, Юрайт, 2007.
63. Экономическая теория. Москва, БЕК, 2004.
64. Экономическая теория. М.: Дело, 2005.

İngilis dilində olan mənbələr

65. A.F.Musayev, A.A. Musayeva. A Study of the Impact of Underground Economy on Integral Tax Burden in the Proportional Growth Model under Uncertainty/ Advances in Fuzzy Systems, volume 2018 (2018), Article ID 6309787, 5 pages.
66. A.F.Musayev, H.H.Guliyev, G.M.Efendiyev, M.Kh.Gazanfarli. Evaluation of The Staff's Professionalism Level by Modified Weighted Sum Model. Tenth World Conference "Intelligent Systems for Industrial Automation", WCIS-2018, 25-26 October 2018, Tashkent, Uzbekistan, pp 111–112.
67. Musayev A.F., Aliyev A.G., Musayeva E.H. Non-cash payments and transactions via electronic payment systems, their advantages and expanding opportunities in the information economy // American Science journal, Volume 10, Number 11, USA, New York, 12 August, 2014.
68. Musayev A.F. Tax capacity its evaluation methods. Azerbaijan Tax journal, Special issue, 2015.
69. Musayev A.F. Modernization and active tax policy. Azerbaijan Tax journal, Special issue, 2013.

İnternet resurs mənbələri

70. <http://finlit.online/ekonomika-otrasli/obschie-chastnyie-teorii-nalogooblojeniya-18944.html>;
71. <http://knigi.news/nalog/osnovnyie-teorii-nalogooblojeniya-28990.html>
72. https://ru.wikipedia.org/wiki/Подходный_налог;
73. https://studme.org/31267/pravo/osnovnye_elementy_naloga_ramkah_podohodnogo_nalogooblozheniya_zarubezhnyh_stranah;
74. <https://www.imf.org/external/pubs/nft/1998/tlaw/rus/ch14r.pdf>.
75. https://studme.org/31267/pravo/osnovnye_elementy_naloga_ramkah_podohodnogo_nalogooblozheniya_zarubezhnyh_stranah.
76. <http://allfi.biz/glossary/eng/T/taxcredit.php>.
77. <http://bujet.ru/article/331270.php>.
78. http://www.nifi.ru/images/FILES/Journal/Archive/2017/3/articles/fm_2017_3_02.pdf.
79. <https://oecdcentre.hse.ru/data/2018/11/26/1141384430/Налогии,%20для%20сайта.pdf>.
80. <http://esc.vscs.ac.ru/article/2087/full>.
81. <http://www.economicportal.ru/ponyatiya-all/ravnovesie-truda.html>.

82. https://dic.academic.ru/dic.nsf/econ_dict/20585.
83. <http://mises.org.ua/articles-rus/96-murray-rothbard/330-the-truth-about-taxes.html>.
84. <https://www.rbc.ru/economics/30/06/2017/595649079a79470e968e7bff;file:///C:/Users/User/Downloads/tenevaya-ekonomika-kak-ugroza-razvitiyu-chastnogo-predprinimatelstva-v-sovremennoy-rossii.pdf>.
85. www.taxes.gov.az.
86. www.mlsp.gov.az.
87. <https://www.stat.gov.az>.
88. <https://www.economy.gov.az>;
89. <http://www.maliyye.gov.az>
90. www.cbar.az/assets/3577/Bulleten-2018_mart.pdf
91. https://ru.wikipedia.org/wiki/Подходный_налог.
92. <http://www.taxes.gov.az/vn/child/download/vergitarixi.pdf>.
93. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanda_vergilər.

Əlavələr

Cədvəl 1.

Muzdlu işçilərin məlumatlarının vergi orqanları üzrə təsnifatı

Vergi orqanının adı	Muzdlu işə cəlb olunmuş işçilərin sayı	Muzdlu işlə əlaqədar gəlirin məbləği	Muzdlu işlə əlaqədar hesablanan verginin məbləği
Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti	281 568,3	4621788,16	676388,32
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla İş Departamenti	24 375,5	105459,05	4850,28
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti	446 736,9	2583821,18	229296,76
2 saylı Ərazi Vergilər Departamenti	63 678,3	268364,24	18320,85
3 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	29 154,0	141777,3	9581,35
4 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	7 530,4	30835,09	1596,19
5 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	50 059,1	205949,15	12377,72
6 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	54 243,6	210164,41	12216,44
8 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	14 754,2	49552,52	1859,59
9 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	32 408,6	108201,45	5714,26
10 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	30 073,2	131265,01	8588,26
11 saylı Ərazi Vergilər Departamenti	67 977,8	255230,73	14130,14
12 saylı Ərazi Vergilər Departamenti	55 497,3	227283,62	14073,35
13 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	20 125,3	69757,56	3616,81
14 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	46 825,6	175490,78	10220,58
Zəngilan rayonu Vergilər şöbəsi	846,5	3060,97	114,55
Şuşa rayonu Vergilər şöbəsi	2 436,3	8458,64	313,73
Laçın rayonu Vergilər şöbəsi	2 116,4	6422,73	152,87
Cəbrayıl rayonu Vergilər şöbəsi	863,4	3027,61	103,46
Xocavənd rayonu Vergilər şöbəsi	632,8	2417,08	70,93
Xocalı rayonu Vergilər şöbəsi	498,8	2457,32	83,67
Qubadlı rayonu Vergilər şöbəsi	1 309,8	5371,27	236,94
Kəlbəcər rayonu Vergilər şöbəsi	1 057,7	4761,27	181,73
Ağdam rayonu Vergilər şöbəsi	11 488,0	30083,99	1042,72
Füzuli rayonu Vergilər şöbəsi	5 571,0	20464,65	465,9
Ordubad rayonu Vergilər şöbəsi	3 100,3	12450,3	910,6
Culfa rayonu Vergilər şöbəsi	3 663,4	14506,17	830,71
Şahbuz rayonu Vergilər şöbəsi	2 364,7	9402,19	596,04
Naxçıvan şəhər Vergilər İdarəsi	25 342,3	129847,73	8717,78
Babək Rayon Vergilər İdarəsi	5 551,4	19699,16	1101,96
Şərur Rayon Vergilər İdarəsi	6 080,8	21749,97	1333,93
Sədərək rayonu Vergilər şöbəsi	887,3	4614,2	194,34
Kəngərli rayonu Vergilər şöbəsi	2 396,1	11509,8	628,98
Cəmi	1 301 214,9	9495245,04	1039911,75

Cədvəl 2

Aylıq gəliri 2500 manatadək olan muzzdlu işçilərin sayı, gəlirləri və hesablanan vergi ödəmələri

Vergi orqanının adı	Aylıq gəliri 2500 manatadək olan muzzdlu işçilərin sayı	Aylıq gəliri 2500 manatadək olan işçilərin gəliri	Aylıq gəliri 2500 manatadək olan işçilərdən vergi hesablamalarının məbləği
Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti	259 355,8	2369221,92	238915,92
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti	24 273,5	79013,38	3504,87
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti	441 636,7	2201831,84	174333,97
2 saylı Ərazi Vergilər Departamenti	63 101,8	237164,84	15041,15
3 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	25 791,7	107431,42	7042,64
4 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	7 505,2	27348,65	1357,64
5 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	50 043,4	199121,52	12082,3
6 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	54 218,1	203045,43	12101,51
8 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	14 753,4	46147,91	1822,83
9 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	32 400,0	106962,81	5699,45
10 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	30 028,6	127807,26	8267,37
11 saylı Ərazi Vergilər Departamenti	67 957,3	246777,69	13758,56
12 saylı Ərazi Vergilər Departamenti	55 429,6	218961,53	13550,13
13 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	20 125,3	67424,31	3600,48
14 saylı Ərazi Vergilər İdarəsi	46 817,5	170787,56	10077,53
Zəngilan rayonu Vergilər şöbəsi	845,4	2929,74	112,47
Şuşa rayonu Vergilər şöbəsi	2 436,3	8425,75	313,73
Laçın rayonu Vergilər şöbəsi	2 115,3	6327,8	149,14
Cəbrayıl rayonu Vergilər şöbəsi	863,4	2962,65	103,3
Xocavənd rayonu Vergilər şöbəsi	632,6	2369,25	70,19
Xocalı rayonu Vergilər şöbəsi	498,1	2423,46	80,09
Qubadlı rayonu Vergilər şöbəsi	1 306,0	4821,07	238,68
Kəlbəcər rayonu Vergilər şöbəsi	1 057,7	4701,5	181,96
Ağdam rayonu Vergilər şöbəsi	11 488,0	30065,2	1061,37
Füzuli rayonu Vergilər şöbəsi	5 549,3	20225,65	463,27
Ordubad rayonu Vergilər şöbəsi	3 099,5	12455,11	907,04
Culfa rayonu Vergilər şöbəsi	3 663,4	14201,34	823,86
Şahbuz rayonu Vergilər şöbəsi	2 364,7	8875,43	572,17
Naxçıvan şəhər Vergilər İdarəsi	25 324,7	143699,72	8451,76
Babək Rayon Vergilər İdarəsi	5 551,4	19567,45	1107,89
Şərur rayon Vergilər İdarəsi	6080,8	21242,24	1313,5
Sədərək rayonu Vergilər şöbəsi	887,3	4652,44	194,57
Kəngərli rayonu Vergilər şöbəsi	2 396,1	11094,05	602,3
Cəmi	1 269 597,5	6730087,94	537903,65

Cədvəl 3

Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan muzzdlu işçilərin sayı, gəlirləri və hesablanan vergi ödəmələri

Vergi orqanının adı	Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan muzzdlu işçilərin sayı	Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan muzzdlu işçilərin gəliri	Aylıq gəliri 2500 manatdan çox olan işçilərdən verginin məbləği
Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamenti	22 212,5	1997704,34	395242,84
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Kiçik Sahibkarlıqla iş Departamenti	102,0	4751,16	875,88
Vergilər Nazirliyi yanında Bakı şəhəri Lokal Gəlirlər Departamenti	5 100,3	257664,91	43900,22
2 sayılı Ərazi Vergilər Departamenti	576,5	14537,21	2607,05
3 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsi	3 362,3	13618,92	1230,68
4 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsi	25,3	486,78	76,29
5 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsi	15,7	814,4	137,47
6 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsi	25,5	616,57	26,05
8 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsi	0,8	1,58	0
9 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsi	8,6	320,2	58,11
10 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsi	44,6	2196,01	347,91
11 sayılı Ərazi Vergilər Departamenti	20,4	1049,95	170,07
12 sayılı Ərazi Vergilər Departamenti	67,8	1835,4	306,9
13 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsi	0,1	40,88	8,02
14 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsi	8,1	575,15	117,1
Zəngilan rayonu Vergilər şöbəsi	1,1	32,14	3,17
Şuşa rayonu Vergilər şöbəsi	0,0	0	0
Ləçin rayonu Vergilər şöbəsi	1,2	33,75	4,22
Cəbrayıl rayonu Vergilər şöbəsi	0,0	0	0
Xocavənd rayonu Vergilər şöbəsi	0,3	0,6	0,01
Xocalı rayonu Vergilər şöbəsi	0,8	24,28	3,58
Qubadlı rayonu Vergilər şöbəsi	3,8	56,14	4,2
Kəlbəcər rayonu Vergilər şöbəsi	0,0	0	0
Ağdam rayonu Vergilər şöbəsi	0,0	0	0
Füzuli rayonu Vergilər şöbəsi	21,8	50,01	2,36
Ordubad rayonu Vergilər şöbəsi	0,8	4,39	0,33
Culfa rayonu Vergilər şöbəsi	0,0	0	0
Şahbuz rayonu Vergilər şöbəsi	0,0	0	0
Naxçıvan şəhər Vergilər şöbəsi	17,6	366,83	59,36
Babək Rayon Vergilər İdarəsi	0,0	0	0
Şərur Rayon Vergilər İdarəsi	0,0	0	0
Sədərək rayonu Vergilər şöbəsi	0,0	0	0
Kəngərli rayonu Vergilər şöbəsi	0,0	0	0
Cəmi	31 617,4	2296781,61	455181,82

Mündəricat

1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin tarixi və inkişaf mərhələləri.	5
2. Gəlir vergisinin nəzəri əsasları.....	8
2.1. Gəlir vergisinin səciyyəvi xüsusiyyətləri	8
2.2. Gəlir vergisinin elementləri.....	10
2.2.1 Gəlir vergisinin əsas elementləri	10
2.2.1.1.Gəlir vergisinin vergitutma obyektı	11
2.2.1.2. Gəlir vergisinin vergitutma bazası	11
2.2.1.3. Gəlir vergisinin dərəcələri	13
2.2.1.4. Gəlir vergisinin dövrü	17
2.2.1.5. Gəlir vergisinin hesablanması	18
2.2.1.6. Gəlir vergisinin ödənilməsi	19
2.2.2. Gəlir vergisinin fakültativ elementləri	20
2.2.2.1. Gəlir vergisi üzrə güzəştlər	20
2.2.3. Gəlir vergisinin əlavə elementləri	22
2.2.3.1. Gəlir vergisinin vergi mənbəyi.....	22
2.2.3.2. Gəlir vergisinin vergitutma predmeti	22
2.2.3.3. Gəlir vergisinin vergi miqyası	22
2.2.3.4. Gəlir vergisinin vergitutma vahidi	23
2.3. İqtisadi gəlir və vergiyə cəlb edilən gəlir	23
2.3.1. Əmlakın dəyərinin artımından gəlir	24
2.3.2. Faiz gəlirləri və dividendlər	26
2.3.3. Güzəştlər, çıxmalar, vergi kreditləri	27
2.3.4. Pensiya və sosial fondlara ayırmalar	28
 3. Gəlir vergisi sisteminin əsasları	30
3.1. Gəlirlərin növləri	30
3.2. Gəlir vergisinin ödəyiciləri və onların gəlirləri.....	33
3.3. Gəlir vergisinin dərəcələri	33
3.3.1. Fiziki şəxslərin maddəli iş ilə bağlı aylıq gəlirindən tutulan vergi.	35
3.3.2. Neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən vergi ödəyicilərində işləyən fiziki şəxslərin maddəli iş ilə əlaqədar aylıq gəlirlərindən tutulan vergi dərəcəsi	37
3.3.3.Maddəli iş ilə bağlı olmayan gəlirlərə tətbiq olunan digər vergi dərəcələri	39
3.4. Vergiyə cəlb olunan gəlirin müəyyən edilməsi.....	40
3.5. Gəlirdən çıxılan xərclər	40
3.5.1. Gəlirdən çıxılmasına yol verilməyən xərclər	41
3.5.2. Müəyyən şərt və ya məhdudiyyət ilə gəlirdən çıxılan xərclər	42
3.6. Gəlir vergisinin hesablanması	46

3.6.1. Əməkhaqqı və buna bərabər tutulan gəlirdən verginin hesablanması.	47
3.6.2. Fiziki şəxsin qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərindən verginin hesablanması.	47
3.6.3. Fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərindən verginin hesablanması.	49
4. Gəlir vergisindən azadolmalar.	50
4.1. Vergi potensialından vergi güzəşti şəklində dövlət tərəfindən könüllü imtina və onun səmərəliliyi	50
4.1.1. Vergi güzəştlərinin əhəmiyyəti	50
4.2. Vergi sistemində güzəşt və imtiyazların konsepsiyası.....	51
4.3. Vergi güzəştlərinin təsnifatı	52
4.4. Vergi ödəməkdən azadolmanın formaları.....	54
4.5. Vergi ödəmələrinin təxirə salınması və ya möhlət verilməsi.....	55
4.5.1. Vergi krediti.	55
5. Vergi güzəştlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi.	58
5.1. Vergi güzəştlərinin vergi xərcləri vasitəsi ilə büdcə, sosial, iqtisadi və fiskal effektivliyinin qiymətləndirilməsi.....	58
5.2. Təhlil olunan güzəşt üzrə illik vergi xərclərinin qiymətləndirilməsi... ..	59
5.3. Müəyyən dövr üçün təhlil olunan güzəşt üzrə vergi xərclərinin qiymətləndirilməsi	59
5.4. İnnovasiya yönümlü vergi güzəştlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi	62
6. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər	64
7. Proporsional iqtisadi böyümədə inteqral vergi yükünün təyin olunma modeli	70
7.1. İqtisadiyyatın vergi yükü	71
7.2. İqtisadi böyümə modellərinə baxış	72
7.3. İqtisadi böyümənin texnoloji və institusional faktorları	75
7.4. Vergi yükünün təyini modeli	76
7.5. Qeyri-müəyyən amilin təsirinin qiymətləndirilməsi	79
8. Gəlir vergisi ilə istehlak vergisinin müqayisəsi	81
9. Gəlir vergitutmasının modelləşdirilməsi.....	83
9.1. Gəlir vergisinin proqnozlaşdırılması metodologiyası	83

9.1.1. Gəlir vergisi üzrə proqnozlaşdırmanın ekonometrik modeli.....	84
9.1.2. Gəlir vergisi üzrə proqnozlaşdırmanın effektiv vergi dərəcələri modeli	88

10. Gəlirlərin artmasının stimullaşdırılması və şəffaflığı üçün regressiv metod	90
--	-----------

11. Əhəlinin gəlir vergisi modeli	97
11.1. Mikrosimulyasiya modelləri	97
11.2. Gəlir vergisi mikrosimulyasiya modellərinin təsnifatı.....	97
11.3. İnformasiya bazasının formalaşdırılması	98
11.3.1. İlk informasiya bazası	98
11.3.2. Məlumatların köhnəlməsi.....	99
11.3.3. Verilənlərin yoxlanılması.....	99
11.4. Tipik vergi ödəyicisi modeli	100
11.5. Ümumi vergi modeli	105
11.6. Simulyasiya modeli	108
11.7. Yekun nəticələr	110
11.8. Azərbaycan Respublikasında şərti seçilmiş vergi ödəyicisi modelinin tətbiqi	110

12. İqtisadi inkişafda kölgə iqtisadiyyatı problemi	116
--	------------

13. Gəlirlər ilə bağlı statistika və araşdırma.....	120
13.1. Muzdlu işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan vergi barədə statistika	120
13.2. Mövcud məlumatlara istinadən araşdırma	122
13.2.1. Kənar mənbə məlumatlarına əsasən araşdırma.	122
13.2.2. Daxili mənbə məlumatlarına əsasən araşdırma (qeyri-dövlət sektoru üzrə).	126
13.2.2.1. Fəaliyyət sahələri üzrə araşdırmanın gözlənilən göstəriciləri	129
13.2.2.2. Yerli vergi orqanları üzrə araşdırmanın gözlənilən göstəriciləri	132

14. Fiziki şəxslərin vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsinin sosial-demografik quruluşu	136
14.1. Vergi ödəyicilərinin yaş, cins və yaşayış yerlərinə görə təsnifatı	136
14.2. Vergi ödəyicilərinin yaş qrupları üzrə vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsi	140

14.3. Vergi ödəyicilərinin cins qrupları üzrə vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsi	144
14.4. Yaşadığı ərazi üzrə vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsi.....	148
14.5. Vergi ödəyicilərinin fəaliyyət müddətinə görə vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyəsi	151
15. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi islahatı və onun vergi mühitinə təsiri	154
İstifadə olunan ədəbiyyat və mənbələr	163
Əlavələr	169
Mündəricat	172

Akif Musayev, Aygün Musayeva, Yaşar Məmmədov

Formatı: 70x100 ¹/₁₆

Tirajı: 100 ədəd

Həcmi: 11 çap vərəqi

Hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

“ELM və BİLİK” nəşriyyatı - 2020